

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний університет
«КИЇВСЬКИЙ АВІАЦІЙНИЙ ІНСТИТУТ»
Литовський Державний Новий архів (Республіка Литва)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
State University
“KYIV AVIATION INSTITUTE”
Lithuanian State Modern Archives (Republic of Lithuania)

ДОКУМЕНТУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ
ЗА ЧАСІВ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Монографія

DOCUMENTING INFORMATION DURING
THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Monograph

Київ 2025 / Kyiv 2025

УДК 94 (477):94 (470):0021 (082)

Д 638

DOI: <https://doi.org/10.18372/kai.2025.b01>

Автори: *І. І. Тюрменко, Т. А. Бевз, Н. В. Бем, Л. В. Божук,
Т. О. Ємельянова, D. Kontrimavičienė, Т. С. Клиніна,
Т.Є. Курченко, Ж. В. Паскал, J. Pukėlas, М. М. Рогожа,
Л. П. Халецька, О. А. Юрченко*

Рецензенти: *Ольга Анісімова* – д-р екон. наук, проф., завідувач кафедри інформаційних систем управління (Донецький національний університет імені Василя Стуса) (м. Вінниця)

Лариса Левченко – д-р іст. наук, проф., директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

Юрій Ніколаєць – д-р іст. наук, проф., завідувач відділу політичної культури та ідеології (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України)

*Рекомендовано Вченою радою КAI
(протокол № 8 від 21.05.2025)*

The monograph results from scientific research on the problem of documenting information during the Russian-Ukrainian War. The presented publication highlights a comparative analysis of documentation practices in various spheres of social life, examines the experience of assessing the value of documents accepted for preservation, and summarizes methods of documenting cultural objects, including postage stamps and memes.

The monographic study may be used in further research on the documentation of testimonies and experiences of war in the fields of humanities, cultural studies, and social sciences, as well as for the development and teaching of academic courses within the specialty B13 “Library, Information, and Archival Studies”.

Д 638

Документування інформації за часів російсько-української війни:
монографія / І. І. Тюрменко, Т. А. Бевз, М. М. Рогожа та ін.; за ред.
І. І. Тюрменко. К.: КAI, 2025. – 228 с.

ISBN 978-966-932-225-8

Монографія є результатом наукових досліджень з проблеми документування інформації за часів російсько-української війни. В представлених публікаціях висвітлюється порівняльний аналіз практик документування в різних царинах суспільного життя, розкривається досвід експертизи цінності документів, які приймаються на зберігання, узагальнюються методи документування об'єктів культури, у тому числі через поштові марки та меми.

Монографічне дослідження може бути використано у подальших студіях з документування свідчень та практик війни в галузі гуманітарних, культурологічних та суспільних наук, а також для підготовки та викладання навчальних курсів в рамках спеціальності B13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна справа».

УДК 94 (477):94 (470):0021 (082)

ISBN 978-966-932-225-8

© Колектив авторів, 2025
© КAI, 2025

ПЕРЕДМОВА

Це страшне слово «війна»... Її відчуття та зловісний запах відчувалися в повітрі мирної України задовго до початку повномасштабного російського вторгнення. Але розум, мудрість, справедливість – це не про війну. Війна – це про витримку, мужність, стійкість, неймовірні втрати і руйнування та щоденну важку, безперервну працю на фронті і в тилу.

Минули розгубленість, хаос та безпорадність перших днів початку війни. Кожний на своєму місці робив, що міг і що вмів. Так і викладачі кафедри історії та документознавства Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету (тепер – кафедра української мови, історії та інформаційної діяльності Факультету психології, комунікацій та перекладу Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут») активно включилися в роботу з документування злочинів російської агресії. В УкрІНТЕІ на безоплатній основі була затверджена тема «Документування інформації за часів російсько-української війни» (державний реєстраційний номер 0123U103738). Науковий круглий стіл «Документування, використання та поширення інформації під час війни: історична ретроспектива та виклики сучасності» був проведений 08 травня 2024 року, в якому взяли участь провідні науковці, практики, викладачі та закордонні дослідники з Канади та Литви.

Сьогодні існує безліч різних програм та ініціатив з документування подій війни, ініційованих урядовими та неурядовими установами, різними організаціями та просто пересічними громадянами. На відміну від Другої світової війни, коли збір та документування злочинів війни, завданих людству, розпочалися після її завершення, або після звільнення територій, сучасна українсько-російська війна – це новий формат, нова тактика та зброя. Війна

вийшла назовні, в медіапростір, коли інформація про події миттєво поширювалася різними каналами в реальному часі.

Пропоноване монографічне видання представляє результати досліджень над обраною проблематикою. Актуальність теми, її важливість для формування пам'яті для майбутніх поколінь залучили до співпраці науковців, які вели дослідження в цій царині. В монографії представлені напрацювання, які охоплюють різні грані, сторони, події та досвід країн з документування, фіксації та оприлюднення свідчень про війни XX – XXI століть.

Монографія складається з трьох розділів, кожний з яких представляє процедури документування певного аспекту війни. Перший розділ представлений науковими дослідженнями соціальних практик з документування війни, які були задіяні в період Другої світової війни та в умовах сьогодення. Досвід документування російсько-української війни в Польщі, США та Франції, свідчить про те, що війна вийшла за межі України. Вона стала частиною не лише європейської, а й світової історії. Дослідження цього розділу також проливають світло на різне сприйняття війни. Війна чи конфлікт для певних країн і народів стали предметом дискусій та невизначеності. У розділі розглядаються проблеми, пов'язані не лише із методами документування свідчень очевидців, а й з етичною стороною проведення таких процедур та доступу до отриманих даних. Водночас фіксація збитків нанесених доквіллю представлена переважно офіційними джерелами, які розміщені на цифрових медіа, що потребує додаткового збору свідчень очевидців в реальному часі.

Другий розділ присвячений практиці ініціативного документування подій війни, яка була застосована Центральним державним аудіовізуальним та електронним архівом України та Державним архівом Київської області. Ці дослідження присвячені осмисленню ролі архівів у суспільстві, їх ролі не лише в формуванні, а й у збереженні соціальної пам'яті. В цьому контексті цікавим є досвід Литовського державного нового архіву із захисту Акту про незалежність Литви в період кризи в січні 1991 р. (публікація у вступній частині). Проведення таємної операції із переховування Акту свідчать про важливість збереження як вже існуючих архівних документів, так і задокументованих, які сьогодні створюються в Україні, формуючи архів війни.

У третьому розділі узагальнюються культурні практики із документування подій російсько-української війни та висвітлюються злочини, які завдала російська агресія закладам та об'єктам культури. Привертають до себе увагу дослідження, в яких розглядається документування інформації через марки та меми. Лаконічно, але змістовно, інколи неформально, але чуттєво та емоційно, в цих документах зафіксовані події війни, настрої українців, ставлення населення до агресора, що засвідчило невичерпний потенціал народної творчості та водночас силу духу українців, їх спритність та кмітливість. Зазначимо, що ці методи документування інформації поки що не знайшли широкого висвітлення в науковій літературі, а представлені в монографії публікації, думаємо, розпочнуть напрям досліджень про марки і меми як про специфічний документ, який в оригінальний спосіб відобразив події російсько-української війни.

Матеріал монографії не лише аналізує практики та методи документування інформації та подій війни, а й спонукає до роздумів про важливість створення Державного Архіву Війни як спеціальної установи, яка б могла зібрати, сконцентрувати та зберігати документи про війну в різних форматах.

Даним монографічним дослідженням колектив кафедри зробив свій посильний внесок у збір та узагальнення інформації російсько-української війни. Без претензії на останню істину, але із надією на те, що монографія буде корисною для всіх пошукувачів знань, як в бурхливому сьогодні, так і в майбутньому мирної України.

Київ, 30 березня 2025

Ірина ТЮРМЕНКО

**A WORD TO THE READER:
THE ACT OF THE RESTORATION OF LITHUANIA'S
INDEPENDENCE ON MARCH 11, 1990,
AND ITS PATH TO THE ARCHIVE**

Preserving documents is the primary responsibility of archives. In peacetime, problems can arise from natural disasters and unexpected accidents. In times of turmoil and war, preserving documents becomes a much more complex process. In addition to natural disasters, the effects of human factors, such as vandalism, explosions and their consequences, are also a factor. Lithuania always remembers January 1991 as the most worrying period, when military forces drove through the city streets and buildings were occupied with the help of military machinery.

Lithuania's quest for freedom and its resolve to regain its independence were formalised on 11 March 1990.

The act emphasized restoration and legal continuity of the interwar-period Lithuania, which was occupied by the Soviet Union and annexed in June 1940. During its first assembly on 11 March 1990, the Supreme Soviet of the Lithuanian SSR elected Vytautas Landsbergis as its chairman and restored Lithuania's prewar name of the Republic of Lithuania. It then changed its name to the Supreme Council of the Republic of Lithuania, and formally declared the re-establishment of Lithuanian independence. The act was approved at 10:44 pm by 124 members of the council while six abstained. There were no votes against.

Lithuania has two copies of the Act of Independence. One, in accordance with the requirements for the drafting of documents, is signed by the Chairman of the Supreme Council, Vytautas Landsbergis, and the Secretary, Liudvikas Sabutis.

On the same evening, after all the votes had been taken, Virgilijus Juozas Čepaitis proposed that the Act "On the Restoration of the Independent State of Lithuania" should be signed not only by the President and the Secretary of the Supreme Council of the Republic of Lithuania, whose signatures were used to approve the adopted legislation, but also by all those who had voted in favour of it. A new layout of the Act was soon drawn up on a larger sheet. According to the deputy, "this day in the history of 20th century Lithuania is probably as important as the 16th of February 1918". This was in analogy with the Act of February 16th, the Lithuanian Resolution on Independence, which was signed by

all members of the Lithuanian Council. This resulted in a second version of the Act of 11 March 1990, with the signatures of those who voted in favour, without the registration number of the document, and without the seal of the Supreme Council of the Republic of Lithuania on it.

Restoring the independence and maintaining it are inseparable. Thus, on the tragic night of 13 January 1991, fearing the seizure of the Supreme Council, a couple of deputies took a decision to ensure the security of the Act of 11 March in the event of a successful seizure of the Supreme Council.

As Mečys Laurinkus recalls, late on the evening of 14 January, while walking in the Seimas Palace, I saw my colleague Kazimieras Motieka waving to me at the end of one of the corridors. When I came closer, he said: “There is a matter, we need to take the signed Act of March 11 to a safe place”. When I asked him where the safe place was, he said nothing, told me to wait, and went away for a while. I said that I understood, we would start organising people. But K. Motieka said that there was no need for any people, no organisation, we would take only two people: both of us. Where? To the forest? No, he said, we’ll take it to Kaunas. I said, okay, maybe we need to organise transport or something. He says: “no, nothing, we’ll take my “Lada”, and I’ll drive it himself”. Only later did I find out that Motieka had dismantled the car’s fuel tank and installed a hiding place for the document so that if someone will check, one would not find it. It all happened very quickly, and I was still in the habit of not asking questions. I went out into the courtyard and we met there. He said: “Let’s get in and go”. We didn’t talk much during the journey, and he didn’t show me where the document was packed. On the night of 15 January, we drove to Kaunas, and in the morning, we arrived in the very centre of Kaunas, in the Town Hall Square, at about five o’clock.

When we arrived in Kaunas, we arrived at the diocese, and he said: “sit down, I’ll make a call”. He called from a phone booth, and I saw that he was talking to someone, probably from the circle of Cardinal Vincent Sladkevičius. Motieka came back, opened the boot of the car, took something, squeezed it under his armpit, and we went inside. We sat down at a long table and waited for the Cardinal to come.

Only Kazimieras Motieka spoke. He said that the situation was indeed difficult and that we had come here with a purpose – we wanted to hand over the Act of Independence document to your custody and protection. The Cardinal thought for a while, and I came to the conclusion that there was no prior agreement. He was silent for a little while. He simply said, “OK”.

Kazimieras Motieka was a very specific person, he immediately opened the Act and said, “here it is”. The Cardinal didn’t say a word, nodded his head, and that was it. It must be assumed that the handing over of the Act was due to the fact that Cardinal Vincent Sladkevičius was one of the most authoritative personalities of that time. Sladkevičius’s home was the only place that was safe for the document, and it was hoped that if it was searched the Vatican would make a big scandal. It is possible that, if the situation would had changed for the worse, the document had to be moved to the Vatican in some way.

The Act was quietly taken and safely hidden away in Kaunas until March 1993, when it became clear that the threat had passed. When exactly Cardinal Vincentas Sladkevičius handed over the Act of Independence to President Algirdas Brazauskas will remain on the margins of history, as neither the secret removal nor the return is documented.

His Excellency Algirdas Brazauskas, President of the Republic of Lithuania, handed over the Act to Gediminas Ilgūnas, Director General of the General Directorate of the Lithuanian Archives under the Government of the Republic of Lithuania, at a solemn ceremony at the Seimas on 11 March 1993. The following day, on 12 March, Gediminas Ilgūnas, as head of the archives, in view of the importance of this state document, ordered the Director of the Lithuanian State Archives, A. Piliponis, to accept the Act “On the Restoration of the Independent State of Lithuania” of 11 March 1990 for safekeeping.

It was not until 19 October 1993 that the General Directorate of the Lithuanian Archives under the Government of the Republic of Lithuania took the decision to reorganise its Document Collection and Record Keeping Division and to establish the Lithuanian State Modern Archives.

After its establishment, the Archive began to actively collect documents of the Seimas of the Republic of Lithuania, the President of the Republic of Lithuania, the Ministries of the Government of the Republic of Lithuania, the state authorities and management, political and social organisations and individuals drawn up after 1990.

Therefore, on 9 March 1999, taking into account the list of sources of the Archive’s collection, a decision was taken to transfer the Act to the Lithuanian State Modern Archives for storage. The Act of 11 March 1990 is the first document of the Seimas of the Republic of Lithuania to be deposited in the State Archives. This is how the deed is stored.

On special occasions, the Act of 11th of March is displayed at exhibitions.

By the decision of the Lithuanian National Commission for UNESCO of 30 March 2006 the Act of 11 March 1990 by the Supreme Council of the Republic of Lithuania on the Restoration of the Independent State of Lithuania (with signatures of the deputies) was recognised as an object of documentary heritage of regional significance and included in the register.

In summary, the Act of Independence of Lithuania, dated 11 March 1990, stands as not only a legal document but also as a powerful symbol reflecting the Lithuanian nation's pursuit of freedom and independence. Its preservation is a vital aspect of maintaining national identity, and the meticulous efforts to protect and showcase it highlights its enduring significance.

Vilnius, 25.03.2025

*Danutė KONTRIMAVIČIENĖ,
Jokūbas PUKĖNAS*

Частина I

СУСПІЛЬНІ ПРАКТИКИ ДОКУМЕНТУВАННЯ ПОДІЙ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

☐ Розділ 1

КОМІСІЇ З ДОКУМЕНТУВАННЯ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОСВІД УКРАЇНИ І ФРАНЦІЇ

Abstract. The activities of commissions on the history of World War II in Ukraine and France were studied. The research focused on the methods used for documenting war events and the role of these commissions in both countries. In Ukraine, a political and ideological context was identified in the evaluation of events, information collection, and interpretation. In France, although the commission's activities were not open to the public, its work was aimed at the systematic collection of documents about the war, the comprehensive preservation of archives, and the publication of materials. The commissions in both countries accumulated experience that can be used not only for shaping public opinion and conducting research on that period but also for documenting events of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: Russian-Ukrainian War, World War II, documentation methods, commissions for the history of World War II, Ukraine, France.

Вступ. Вдруге після завершення Другої світової війни Україна знову зіштовхнулася зі страхіттями повномасштабного вторгнення, яке у XXI ст. принесли на українські землі тепер вже російські загарбники. Знову український народ відчув жах колосальних людських втрат і матеріальних руйнувань. З географічних мап зникли цілі міста і села, зруйнувалися економічні зв'язки, а гуманітарна, екологічна і демографічна катастрофа окрім невивірної шкоди і збитків, спричинила значний внутрішній переселенський рух, змусила українців стати біженцями в пошуку прихистку поза межами України. Ця війна, як зауважив Т. Снайдер, є цивілізаційною, а тому перемога України у ній важлива для всього світу [1].

Сьогодні важливо зафіксувати не лише економічні збитки війни, чим займаються відповідні державні органи та міжнародна Рада реєстру збитків [2], а й не втратити інформацію про діяльність державних органів влади та місцевого самоврядування, руху опору, героїчний подвиг військових захисників, свідчення пересічних громадян про перебіг повсякденного життя в різних регіонах України тощо. Для політики пам'яті важливо все: відчуття людей, їх спогади, особисті історії. Нагальним є формування цілісної політики пам'яті про події в Україні періоду російсько-української війни. Нині це питання вирішується окремо урядовими структурами, установами соціальної пам'яті, громадськими організаціями, які тією чи іншою мірою документують інформацію про перебіг війни, пересічними громадянами. Так, Український інститут національної пам'яті у 2024 році досліджував та готував відповідні матеріали спрямовані на розвінчування міфів російсько-української війни, виготовляв та поширював популяризаційні відеоматеріали на основі усноїсторичних свідчень про події війни, про Героїв України з ОК «Південь», збирав інформацію про мужність цивільного населення та створював відеоматеріали з протидії російській агресії, наповнював контентом Віртуальний музей російської агресії, здійснював супровід онлайн-проєкту інтерактивної карти «Ukraine War Today» [3]. Отже, перед суспільством з новою силою з часу завершення Другої світової війни постало питання збереження для нащадків цілісної пам'яті про героїзм, незламність та супротив українського народу.

У цьому контексті важливо актуалізувати досвід із пошуку, збору, фіксації, систематизації та зберігання документів присвячених воєнним подіям минулого, зокрема, у період Другої світової війни, яка була самою руйнівною у ХХ ст. як для України, так і для Європи та усього світу. Зауважимо, що кожна країна, яка пережила в тій чи мірі жахи Другої світової війни, розробила власний алгоритм документування та зберігання інформації. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід Франції, яка завдяки системному підходу до формування цілісної картини про минуле, створила інтегровані інформаційні ресурси. Метою дослідження є узагальнення кращих практик та досвіду збору й документування інформації за часів Другої світової війни в Україні та Франції для їх врахування та використання в умовах сьогодення.

Методи дослідження. Для досягнення мети був використаний методологічний інструментарій, який дозволив об'єктивно та неупереджено розглянути визначені аспекти теми дослідження. Так,

комплексне застосування методу історичної ретроспективи в поєднанні з синхронним методом дали можливість вивчити процедуру документування подій Другої світової війни в Україні і Франції, а діахронний – визначити найбільш оптимальні практики документування у минулому для фіксації інформації на сучасному етапі, в період російсько-української війни. За допомогою компаративного методу були зіставлені спільне і відмінне в підходах, методах, принципах документування інформації в авторитарних та ліберально-демократичних системах. Метод аналізу був використаний для розуміння методологічного інструментарію, який був задіяний в Україні та Франції, а метод синтезу дозволив узагальнити кращий досвід фіксації та збереження інформації в роки Другої світової війни.

Огляд літератури. Для аналізу відбиралася література, яка була присвячена вивченню досвіду документування інформації та методам її збору в період Другої світової та російсько-української війн. З початком воєнних дій в Україні у лютому 2022 року українські за зарубіжні науковці долучилися до вивчення різних аспектів російсько-української війни. Зокрема, темами наукових досліджень стали принципи та методи документування. Одними з перших на важливість документування свідчень та подій російсько-української війни звернули увагу В. Бойко та С. Кулешов, які визначили ініціативне документування, як один з ефективних методів комплектування архівних фондів та запропонували, спираючись на досвід інших країн, повторну експертизу цінностей документів після їх зберігання у «проміжному архіві» [4]. Л. Дідух з'акцентувала увагу на відмінності понять «ініціативне документування» та «ініціативне комплектування» та виклала своє бачення щодо здійснення процедури ініціативного документування [5].

Конкретну методику відбору на зберігання аудіовізуальних документів розробили архівісти Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву України, яка враховує проведення як аналітичної критики джерел, так і встановлення його інформаційного потенціалу для створення цілісного уявлення про події російсько-української війни та наповнення архівних фондів. Маючи усвідомлення того, що багато документів може бути втрачено, архівісти спираючись на свої знання, інтуїцію та досвід, звертали увагу на унікальність документів, їх доказовість, потреби користувачів, технічні характеристики не відмовляючись їх приймати на зберігання без врахування юридичних аспектів цієї справи [6, с. 52, 53].

Зауважимо, українські фахівці повною мірою не можуть спиратися на досвід УРСР з документування злочинів націонал-соціалізму періоду Другої світової війни. Це пов'язано з тим, що радянська влада, як зазначав Н. Бо Польсен, зосереджувала свою увагу переважно на фіксації економічних збитків завданих колгоспам, підприємствам, урядовим організаціям, знищенні певних груп цивільних: євреїв, ромів, комуністів, громадських активістів, психічно хворих, що було потрібно для обґрунтування вироків нацистським злочинцям на Нюрнберзькому процесі. Проте повсякденне життя різних категорій громадян під час окупації та на територіях, де відбувалися бойові дії, фактично відходило на другий план, а за твердженням Н. Бо Польсена, Надзвичайні державні комісії із встановлення злочинів нацизму, які працювали в умовах сталінізму, або приховували, або перекручували дані, або взагалі приписували злочини німцям [7, с. 28, 31, 36, 37, 42].

Зазначимо, що переосмислення діяльності Надзвичайних комісій обласних та місцевих рівнів з розслідування та документування злочинів в Україні здійснили С. Максимчук [8], В. Міщанин [9], А. Мухаровська [10], С. Стельникович [11], О. Федорченко [12], В. Яковлев [13] та ін. Французький досвід збирання та збереження спогадів та подій Другої світової війни представлений працями М.- Т. Шабор (M.-Th. Chabord) [14], Н. Мішель (H. Michel) [15], Л. Дузу (L. Douzou) [16] та ін. Особливий інтерес становить «Журнал історії Другої світової війни» («Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale») [17], який видавав французький Комітет історії Другої світової війни, – єдиний в світі науковий журнал, у якому після завершення Другої світової війни публікувалися наукові дослідження, бібліографічні списки, брошури авторів з різних країн завдяки чому журнал був широко поширений поза межами Франції, окрім СРСР [18].

Історія Другої світової війни, яка знайшла широке відображення в науковій літературі, набуває актуальності у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ на територію України. Для отримання об'єктивної картини минулого з можливістю актуалізації методів та підходів до документування інформації, її поширення та використання в сучасній історії України, важливим є проведення порівняльної характеристики між досвідом збору та фіксації подій війни в тоталітарній (УРСР) та ліберально-демократичній (Франція) політичних системах.

Результати дослідження. Формування політики пам'яті тісно пов'язано з методами відбору інформації для створення інформаційної бази, яка буде використовуватися для розроблення концептуальних підходів до висвітлення подій російсько-української війни за допомогою задокументованих досвідів, які б відображали різні сторони життя українців у цей період. Вкрай важливо врахувати помилки та прорахунки у документуванні подій війни за часів Другої світової війни для уникнення їх при зборі, фіксації та збереженні інформації в умовах сьогодення. Що стосується радянського досвіду, як зазначив Є. Максимчук, діяльність Надзвичайної державної комісії, яка діяла на території УРСР, Української республіканської комісії та державних комісій на місцевому рівні з обліку збитків і злочинів, заподіяних загарбниками, представлена переважно різними видами управлінської документації. Збором свідчень безпосередньо займалося Управління державними архівами УРСР, яке провело значну роботу із збору та документування злочинів війни, що знайшло відображення в актах. Сама ж процедура, зміст та методи відбору такої інформації відбувалися згідно з Інструкцією про порядок встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників [19, с. 9].

Проте, як зауважила А. О. Мухаровська, значний комплекс науково-дослідних праць радянського періоду не дає відповіді на питання «яким чином збиралися цифрові дані» про нищівні наслідки війни. В публікаціях переважно зверталася увага на кадровий склад, форми, методи та результати діяльності комісій [20, с. 14], а чисельний склад таких комісій визначався політичними мотивами. Так, до складу Одеської обласної комісії сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії увійшло 13 осіб, з яких 1 – доктор біологічних наук, професор; 1 інженер; 1 протоієрей Херсонсько-Одеської Єпархії. Інші її члени – переважно державні, профспілкові та партійні функціонери, представники облуправління НКВС та прокуратури, депутати Верховної Ради СРСР [21, с. 137]. Як бачимо, склад радянських комісій мав явно виражений політичний відтінок, що не могло не вплинути на характер збору та обробки інформації.

Сучасні дослідники знаходять суперечності та вказують на трафаретність інформації в статистичних документах, їх ідеологічне нашарування. Так, С. В. Стельникович, який вивчав діяльність Житомирської обласної комісії, звернув увагу на розбіжності та

приписки між даними довоєнної статистики, яка виступала за відповідну порівняльну основу, та оцінкою повоєнних збитків. Дослідник встановив ненадійність свідчень очевидців, які відбиралися за джерело інформації для фіксації злочинів окупаційного режиму, та наголосив на явно сфальсифікованих даних, що стосувалися діяльності національно-визвольного руху на Волині [22].

Що стосується методів збору даних про злочини та збитки, нанесені окупаційним режимом, то у цьому контексті не можна обійти позаувагою пропозиції акад. М. Птухи – демографа і статиста. Дослідник розробив методику обрахування безпосередніх збитків і втрат, спричинених війною (за основу порівняння бралася довоєнна статистика), та збитків і втрат віддаленого порядку, таких як у майбутньому спричинять гальмування економічного розвитку та демографічне провалля. Він детально описав та структурував позиції за якими потрібно вираховувати збитки та втрати: населення, промисловість, транспорт, сільське господарство, житло, а також запропонував форми бланків документів для фіксації даних по кожній позиції та методику обрахування збитків житлових приміщень в кожному населеному пункті, яке постраждало від війни, а саме: обхід кожного домогосподарства, опитування всіх сімей населеного пункту, огляд будівель на місці та заповнення спеціальних бланків під час проведення подвірного огляду [23, с. 38–41, 43].

Якщо збитки завдані війною на території УРСР збиралися та документувалися, то значний комплекс спогадів очевидців про події війни, які не мали нашарування політичної заангажованості, майже не фіксувалися, або не використовувалися в наукових дослідженнях. Власне історії свідків про «реальну війну» в багатьох випадках так і залишилися надбанням родин. «Рани» війни Україна відчувала досить тривалий час. Її жахи закарбувалися в документах, які незважаючи на їхні політичні нашарування, дають уявлення про перебіг окупаційного режиму та втрати, які зазнала Україна в роки Другої світової війни. Документи та матеріали, які були зібрані за радянських часів фактично до часу незалежності не були доступні широкому загалу. Доступ до них мало вузьке коло осіб. Окрім того, документальна база про Україну в роки війни розпорошена по архівним установам різного статусу та рівня підпорядкування.

Зазначимо, що діяльність державних комісій із збирання та документування злочинів та збитків завданих Україні, доповнювалася науковою роботою в рамках комісії, створеної при Академії наук УРСР. Втім її задачі були спрямовані на досягнення інших цілей. Зазначимо, що у Франції також працювали спеціальні комісії науковців та співробітників архівів, бібліотек, музеїв, які мали на меті зафіксувати свідчення очевидців та зібрати документальний матеріал про період Другої світової війни. Діяльність таких комісій в Україні та Франції розпочалася відразу після звільнення територій, незважаючи на те, що війна ще тривала.

Досвід країн різнився підходами та методами документування інформації. Як зазначила М.Т. Шабор (Chabord M.-Th.), у Франції необхідність збирати спогади про війну з'явилася спонтанно, оскільки ця війна була не схожою на попередні конфлікти. Архівні установи різного рівня підпорядкування намагалися включити задокументовану інформацію про події війни на території Франції в свої архівні колекції. Водночас у суспільстві виникла ідея створити спеціалізовану організаційну структуру, яка б доповнювала роботу архівних установ, концентруючи в одному місці зібрану інформацію. Така міжвідомча інституція під назвою Комісія з історії окупації та визволення Франції (La Commission d'histoire de l'Occupation et de la Libération de la France – CHOLF) була створена 20 жовтня 1944 р. Комісія діяла при Комітеті історичних і наукових праць (Comité des travaux historiques et scientifiques), який підпорядковувався Національній бібліотеці Франції, а остання в свою чергу – Міністерству національної освіти (ministère de l'Éducation nationale). До Комісії на початковому етапі увійшло 37 осіб, на чолі президентом П'єром Кароном (Pierre Caron) – почесним директором архівів Франції. У грудні 1944 р. Комісія поповнилася сімома членами, а у лютому 1945 р. – ще одинадцятьма. Загальна кількість членів Комісії становила 57 осіб. В її складі були зберігачі фондів архів, бібліотек, музеїв; архіваріус-палеограф; головний капелан військовополонених; професори університетів, учителі шкіл тощо. Якщо склад Канцелярії Комісії змінювався, то склад постійного підкомітету залишався майже незмінним [24, с. 5–6].

В Україні близька до напрямів діяльності французьких інституцій діяла «Комісія з історії вітчизняної війни» (мала різні

назви в документах). Спочатку вона була створена при відділі пропаганди і агітації ЦКП(б)У в жовті 1943 р., а у складі Академії наук України почала працювати з травня 1944 р. Комісія провадила роботу пов'язану із збиранням, систематизацією та обліком документів про війну, надавала методичні рекомендації комісіям, які діяли при партійних органах на місцях за різними напрямками: партизанський рух, окупаційний режим, економіка під час війни, у тому числі на окупованих територіях, бібліографія, біографія героїв [25].

Для оперативного збирання документів, протягом 1945–1946 рр. комісії з історії вивчення війни були створені при обласних комітетах КП(б)У, а при районних та міських партійних органах – комісії сприяння. Спеціальні комісії діяли при міністерствах та комітетах РНК УРСР. Зібрані комісіями на місцях документи централізовано потрапляли до Комісії при АН УРСР для систематизації інформації та її подальшого опрацювання [26, с.105– 106; 27, с. 30]. Водночас кадровий склад не відповідав тим науковим задачам, які були поставлені перед Комісією АН УРСР. Так, наприкінці 1944 р. в складі Комісії працювало 17 осіб, з яких лише 5 були науковцями. Не набагато покращився якісний склад Комісії наприкінці 1945 р. Тоді загальна кількість працівників налічувала 46 осіб, але науковий та науково-допоміжний склад – 22 особи. В повоєнний період Комісія нараховувала лише чотири кандидата історичних наук, два кандидати економічних наук та два доцента, що призвело того, як зазначав О. Горобець, що в 1945 р. до дослідної роботи було залучено 4–5 осіб. Проте, до діяльності Комісії заохочували людей за ідеологічними мотивами: орденосців, медаленосців тощо. Загалом до складу Комісії за всі роки її існування входило 150 осіб. Однак, брак наукових кадрів, особливо на початкових етапах роботи Комісії та їх плінність, відсутність достатньої кількості працівників зі знанням німецької мови, значні обсяги наукових завдань, які стояли перед співробітниками, призводили до появи наукових праць більше схожих на статті, аніж на задекларовані монографії [28, с. 216, 218, 222, 223].

Франція, яка також зазнала втрат та збитків під час Другої світової війни, активно залучала до збирання свідчень різні установи та організації, розширюючи коло структур для створення інтегрованого інформаційного ресурсу. З огляду на обсяги документів, які

потрібно було зібрати, та масштабність запланованих робіт було прийнято рішення створити Комітет воєнної історії (Le Comité d'histoire de la Guerre) при Тимчасовому уряді Франції (6 червня 1945 р.). Цей Комітет мав координувати свою роботу та співпрацювати із вже зазначеною Комісією з історії окупації та визволення Франції (CHOLF). Проте його діяльність фокусувалася на пошуку документів, які були розпорошені між різними урядовими установами, а тому значний комплекс важливої задокументованої інформації міг бути втраченим. Комітет координував програми, які здійснювалися в урядових структурах Франції з вивчення історії Другої світової війни, та займався узагальненням інформації, яка була зібрана в союзних та дружніх країнах. До складу Комітету увійшло 13 осіб, з-поміж яких були представники міністерств, науковці, професори університетів, почесний директор Національного архіву Франції, генеральний директор Національної бібліотеки Франції, генеральний інспектор народної освіти та інші посадовці.

Отже, сфери діяльності між CHOLF та Комітетом розмежувались. Зокрема, діяльність CHOLF була спрямована на збирання, систематизацію та узагальнення інформації у двох напрямках – окупація та звільнення; рух опору. Власне члени CHOLF обстежували, опитували, анкетували, збирали усні покази учасників подій по всій території Франції. З цією метою була створена мережа кореспондентів з числа різних категорій громадян (професори, бібліотечні працівники, архівісти та ін.), які в неоплачуваний спосіб ділилися документами, показами та свідчення про період окупації або рух опору. В результаті роботи CHOLF протягом 35 років був зібраний величезний масив документів і матеріалів, який склав основну частину архіву Другої світової війни (120 коробок) [29, с. 6–8]. Комітет свою місію вбачав у створенні консолідованої бази даних, яка б характеризувала життя населення в роки війни.

Для систематизації та наукового опрацювання зібраних джерел 17 грудня 1951 р. вище зазначені інституції були об'єднані під егідою спочатку президента Ради, а потім прем'єр-міністра в одну структуру під назвою Комітет з історії Другої світової війни (Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale), склад якого станом на 1952 р. налічував 38 осіб. Діяльність Комітету була наділена необмеженими повноваженнями і фактично не мала ніяких заборон.

До його функцій входило проведення різнопланових наукових досліджень, пов'язаних з вивченням історії Другої світової війни, та видання «Журналу з історії Другої світової війни» (“Revue d’histoire de la Deuxième Guerre mondiale”) [30, с. 6–8].

Діяльність об'єднаного Комітету з історії Другої світової війни полягала у виявленні в міністерствах, відомствах, установах документів і матеріалів, які стосувалися Другої світової війни, з метою їх концентрації в одному місці – Національному архіві Франції, а не в департаментських архівних установах, що б призвело до розпорошення архівних матеріалів. Також був розроблений проєкт вивчення історії французької адміністрації в 1939–1945 рр., законодавства, взаємовідносини між французькою адміністрацією і окупаційною владою тощо. За ініціативи Комітету у 1948 р. до Нюрнбергу була направлена французька делегація для виявлення документів, які стосувалося періоду окупації, їх мікрофільмування та наступною передачею до Національного архіву Франції [31, с. 10–12].

Незважаючи на те, що діяльність Комітету з історії Другої світової війни не була відкрита та прозора для широкого загалу, він надавав суспільству, у тому числі і зарубіжним дослідникам, величезну кількість різнопланових матеріалів, а саме: бібліотека, яка складалася з 16 000 томів; бібліографічні файли, внутрішній бюлетень, який видавався кожні два місяці (до 1977 р. побачило світ 224 випуски); понад 300 коробок архівів і 400 найменувань підпільної преси, які були надруковані під час окупації; понад 800 бабин мікрофільмів німецькою, англійсько, французькою мовами; 16 500 фотографій; понад тисячу плакатів, які відображали події з початку тридцятих років до повоєнного періоду [32].

Комітет також реалізовував й інші напрями досліджень історії Другої світової війни. Для цього, за даними Національного архіву Франції, було створено сім комісій [33], хоча М. - Т. Шабор виділяє дев'ять [34, с. 13–14], які могли самостійно визначати дослідницькі програми та методи документування. Зокрема, комісія з історії депортації вела статистику депортацій та створила карти із фіксацією місць депортацій, інтернування та розстрілів. Сімдесят таких карт було оприлюднено. Комісія з історії руху опору за результатами опитування зафіксувала 200 000 записів та створила хронологію руху опору з реєстрацією всіх відомих актів супротиву (карти

відомих диверсій, атак, локації французьких партизан, боїв). У 1980 р. було опубліковано 46 карт. Комісія по військовополонених збирала свідчення та організовувала виставки. Військово-історична комісія займалася публікацією матеріалів. Комісія із економічної та соціальної історії вивчала діяльність компаній в роки війни, трудовими повинностями громадян. Комісія з історії народної освіти, молоді, мистецтв і літератури та комісія з історії пропаганди і колабораціонізму збирали матеріали відповідно до профілю їх діяльності [35, с. 13–14].

Важливим інструментом роботи стало створення кореспондентської бази. Комітет співпрацював з організаціями, які розгорнули масштабні розслідування злочинів націонал-соціалізму. Це були Центральне архівне сховище військової юстиції з питань репресій та Міжнародна служба розшуку Бад Арользена (de Bad Arolsen) з питань злочинів нацистського режиму. До речі, Міжнародна служба за період своєї діяльності збрала оригінальні документи часів націонал-соціалізму, які сьогодні складають унікальний архів – Міжнародний центр документації, де зберігається пам'ять про репресованих, депортованих, переміщених осіб та осіб, які перебували в концентраційних таборах, таборах смерті, гетто, тюрмах гестапо, або зазнали переслідувань в 1933–1945 рр. Архів Арользена є найбільшим у світі «пам'ятником із паперів», який містить 26 млн документів про 21 млн постраждалих від нацистського режиму. Деякі фонди архіву з 2013 р. включені до списку об'єктів всесвітньої документальної спадщини ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Сьогодні від 85 % до 90 % Арользен архіву оцифровано та доступно в онлайн форматі [36].

Зазначимо, що склад членів та структура Комітету не були сталими. Вони змінювалися відповідно до обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру, але про повну ліквідацію цієї структури не йшлося. Оскільки у вересні 1978 р. був створений Інститут сучасної історії Франції, було прийнято рішення про його об'єднання з Комітетом з історії Другої світової війни. Повне злиття двох установ відбулося у 1981 р., а фактична діяльність Комітету завершилася 31 грудня 1980 р. Певна частина документів, зібраних CHOLF, потрапила до Національного архіву Франції ще у 1951 р., але їх найважливіша складова із показами свідків була передана до Комітету з історії Другої світової війни у 1973 р. Загалом архіви

Комітету після його реорганізації були передані на зберігання Національній бібліотеці Франції, Міністерству у справах ветеранів, Національному архіву Франції [32, с. 14–16]. У 1998 р. Національний архів Франції поповнився колекціями матеріалів, які йому передав Інститут сучасної історії Франції [37]. Ці матеріали проливають світло на методи підготовки, проведення і моніторингу багатьох розслідувань в рамках визначених досліджень.

Окрім того, з метою представлення широкому загалу документів і матеріалів, які зберігаються в архіві і бібліотеці Міністерства Збройних сил Франції (Ministère des Armées), на культурному порталі Міністерства в базі даних «Пам'ять людей» (Mémoire des hommes) [38] була розміщена інформація меморіального характеру, яка стосується військових операцій і конфліктів ХХ ст. Зокрема, на порталі можна знайти інформацію про військовослужбовців, учасників Руху опору, загиблих, у тому числі цивільних, особовий склад Повітряних сил Франції, депортованих, іноземних добровольців, які у той чи інший спосіб брали участь у Другій світовій війні. Для кращого розуміння французьким суспільством причин та перебігу російсько-української війни на сайті Міністерства Збройних сил Франції створена сторінка присвячена війні в Україні [39].

Слід зазначити, що робота структур в Україні і Франції мали близькі напрями діяльності та спільну мету: зібрати, систематизувати, опрацювати свідчення щодо злочинів та збитків, яка спричинила Друга світова війна країнам. Діяльність Комісії при АН УРСР також виходила за межі збору, описування, аналізу та публікації матеріалів, які стосувалися Другої світової війни в Україні. Перед співробітниками ставилися широкі задачі, які стосувалися створення фундаментальних узагальнюючих праць про Україну в роки війни, підготовки серії матеріалів про партизанський рух, збірників документів та публікацій про період окупації, складання біографій героїв, хроніки подій тощо [40, с. 31].

Дійсно, силами Комісії вдалося організувати роботу із фіксації та документування подій війни, життя громадян в окупації та зібрати значний комплекс документальних джерел. Свідченням тому є описи справ фонду 166, які оцифровані і є доступними в онлайн режимі на сайті Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Вони свідчать про напрями діяльності Комісії та методи збору й документування інформації.

Документальна база за видовим складом досить широка. Вона включає значний комплекс стенограм спогадів свідків подій: учасників партизанського руху, героїв СРСР, військових, очевидців окупаційного режиму; листи оstarбайтерів; автобіографії; об'єктивні дані на командирів та керівників партизанських загонів, епітолярій, копії нагородних листів, службових характеристик; довідки; копії статей; газети та журнали, у тому числі періоду окупації; щоденники; доповідні записки виконавчих органів влади; копії актів та підсумкові звіти про нанесені збитки; довідки та картотеки про персональний склад та кількість партизанських загонів тощо. Архів канцелярії Комісії містить комплекс секретної та надсекретної вхідної і вихідної документації [41].

Характер документів свідчить і про методи їх збирання. Це запис/стенографія свідчень очевидців, фотографії, залучення приватних документів, архівних документів та документів установ і організацій. Важливим інструментам стали експедиції, які проводили польові дослідження на місцях бойових дій, на звільнених територіях тощо. Вони не лише фіксували спогади очевидців, а й мали збирати архівні матеріали. Для організації масштабного збору інформації до складу експедицій залучались архівісти, які у той час контролювалися НКВС, студенти вищих навчальних закладів.

Водночас робота експедицій підлягала цензурі та мала ідеологічний підтекст. Учасникам експедицій надавалися методичні вказівки у вигляді т. зв. питальників-схем, в яких вказувався характер інформації, яку потрібно зібрати та зафіксувати. Особлива увага приділялася питанням окупаційного режиму, героїзації радянського руху опору, дискредитації національно-визвольного руху опору. Хоча ставилась вимога: зібрані матеріали мали бути перевіреними, записані мовою співрозмовника, мали не повторювати інші свідчення, а доповнювати їх, а статистичні дані підтвержені джерелами. При отриманні фотодокументів навіть рекомендувалося їх купувати. Попри такі вимоги до матеріалів діяльність Комісії контролювалася ЦК КП(б)У через призначення її керівників з числа представників вищих партійних органів влади. Члени експедицій перед проведенням польових робіт мали спілкуватися з керівниками місцевих партійних організацій для розуміння, яка саме інформація має бути безпосередньо отримана в тому чи іншому районі [42, с. 218, 219, 220]. Отже, політизований підхід до відбору інформації мав на меті створити такі пропагандистські матеріали, які б створювали правдоподібну картину

описаних подій. Водночас, аналізуючи деякі свідчення очевидців, С. В. Стельникович вказував на їх суперечливість, неточність, ідеологічну заангажованість та явну підміну понять [43].

Комісія розгортала свою роботу відповідно до напрямів: військово-партизанська діяльність, окупаційний режим та воєнна економіка, хроніка, персоналії та герої, фонди [44, с. 32-34]. Окрім збору інформації та написання наукових та науково-популярних праць, укладались довідники, встановлювалася хронологія перебігу воєнних подій, виконувалися запити громадян та різних установ, здійснювалася координація досліджень з вивчення історії війни в Україні, формувались особові справи дослідників. Загалом зусиллями Комісії було зібрано та систематизовано понад 7 тис. одиниць зберігання документів, а стенографічні матеріали спогадів учасників війни нараховують 600 одиниць зберігання. У травні 1950 р. Комісія була реорганізована у воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР [45].

Сьогодні частина документів, зібраних Комісією, яка нараховує 1108 справ, зберігається в ЦДАГОУ. Документи, які збиралися місцевими комісіями, розкидані по архівним установам різного рівня підпорядкування, що призвело до розпорошення документальної пам'яті про війну.

Висновки. Отже досвід, накопчений в Україні та Франції стосовно документування подій Другої світової війни, свідчить про необхідність створення інтегрованих інформаційних ресурсів для формування цілісної картини про події війни. Важливим є створення бази даних за прикладом Франції, де б можна було знайти персональні дані різних категорій громадян, які брали участь у боротьбі з агресором або загинули захищаючи Україну. Також важливо, що б збирання документів і матеріалів відбувалося не лише за принципом «ініціативного документування», яке розпочали архівні установи. Можливо, що б за прикладом Реєстру збитків завданих російською агресією проти України, запрацював інтегрований реєстр втрат, які зазнали різні сфери. Звертає на себе увагу організація системного збору інформації, яка накопичується в міністерствах та відомствах, з її концентрацією в одній ресурсній базі, проведення польових досліджень на місці подій, опитування безпосередніх свідків, складання хронології військових операцій тощо. Власне йдеться про створення під егідою вищих органів виконавчої влади централізованої структури, яка б сконцентрувала зібрані дані в одному місці для їх збереження, а отже, уникнення їх розпорошення та знищення.

Власне йдеться про ті підходи, які були випробувані і відпрацьовані після Другої світової війни. Звісно, без політичного нашарування, яке спостерігалось в повоєнній Україні, що призвело, на думку дослідників, до фальсифікації, замовчування або перекручування фактів. Сьогодні збір свідчень, документування подій відбувається спонтанно за ініціативою різних організацій, установ, відомств. Тому створення державної Комісії з вивчення подій російсько-української війни за прикладом роботи аналогічних комісій в Україні та Франції – стає нагальною проблемою. Сьогодні архіви війни розпорошуються, що ускладнює для майбутніх поколінь вивчення та сприйняття військового часу. Створення інтегрованого інформаційного ресурсу в рамках Архіву війни – це данина людям, які загинули, воювали та пережили її страхіття.

І. Тюрменко

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Снайдер Т. «Чому перемога України важлива для світу?». *Виступ Тімоті Снайдера, професора Єльського університету, на запрошення Київського Безпекового Форуму 8 травня 2022 року.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Timothy_David_Snyder/Chomu_pere_moha_Ukrainy_vazhlyva_dlia_svitu7.pdf? (дата звернення: 09.09.202)

2. Мудра І. Росія має повністю компенсувати заподіяну Україні шкоду. *Укрінформ.* 21.12.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3803146-irina-mudra-zastupnica-ministra-usticii-ukraini>; Реєстр збитків завданих агресією Російської Федерації проти України. URL: <https://rd4u.coe.int/uk/> (дата звернення: 09.11.2024)

3. План роботи Українського інституту національної пам'яті на 2024 рік (нова редакція). С. 4–7. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/planu> (дата звернення: 10.11.2024)

4. Бойко В., Кулешов С. Зумовлені війною: про деякі інновації в сучасному українському документознавстві та архівознавстві. *Архіви України.* 2023. № 1(334). С. 13–26. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/184/148> (дата звернення: 12.12.2024)

5. Дідух Л. В. Ініціативне документування – актуальний вид діяльності сучасних архівних установ. *Бібліотека. Наука. Комунікація.* Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку бібліотечних установ: міжнародна наукова конференція. Київ. 3–5 жовтня 2023. URL: <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http%3A%2F%2Fconference.nbu.gov.ua> (дата звернення: 07.11.2024).

6. Ємельянова Т., Покляцька В. Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій: впливи та наслідки війни. *Архіви України*. № 4. (337). 2024. С.46–57. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/218/183> (дата звернення: 10.10.2024).

7. Польсен Н. Бо. Розслідування воєнних злочинів по «советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність*. 2009. № 1(5). С.27–45. URL: <https://holocaust.kyiv.ua/Files/golSuch2005/Poulsen.pdf> (дата звернення: 07.11.2024).

8. Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу. Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.07. Київ. Державний комітет архівів України, Український НДІ архівної справи та документознавства. 2007. 20 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000226874> (дата звернення: 12.12.2024).

9. Міщанин В.В Діяльність крайової «Надзвичайної комісії для розслідування та встановлення злочинів і збитків, спричинених угорсько-німецькими фашистськими загарбниками на території Закарпатської України» (1944–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2014. Вип. 2 (33). С. 55–60. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/2237> (дата звернення: 12.12.2024).

10. Мухаровська А. О. Діяльність державних комісій щодо обліку збитків, заподіяних нацистськими загарбниками господарству і населенню у Волинській та Рівенській областях: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2016. 337 с. URL: https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/05/muharovska_dis.pdf (дата звернення: 08.11.2024).

11. Стельникович С. В. Джерельний потенціал матеріалів Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час Великої вітчизняної війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIV. С. 311–315. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19144/1/3_2015_11_04_09_11_08_983.pdf (дата звернення: 13.12.2024).

12. Федорченко О. Функціонування державних комісій щодо обліку збитків, завданих нацистськими окупантами та їх спільниками господарству і громадянам в Одеській області. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2024. № 1. С. 135–143. Doi: <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5173> (дата звернення: 07.11.2024).

13. Яковлев В. Военні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943): за матеріалами Надзвичайної державної комісії. *Літопис Волині*. 2022. № 26. С. 178–185. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/315/259> (дата звернення: 07.11.2024).

14. Chabord M. -Th. Le Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale et ses archives. *La Gazette des archives*. 1982. N 116. P. 5–19. URL: https://www.persee.fr/doc/gazar_0016-5522_1982_num_116_1_2790 (дата звернення: 27.11.2024).

15. Michel H. Le comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale ! *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*. 1981. N 124 (31). P. 1–17.

16. Douzou L. La Résistance française, une histoire périlleuse. *Essai d'historiographie*. Paris, Éditions du Seuil, 2005. 365 p.

17. *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*. URL: <https://www.jstor.org/journal/revuhistdeuxguer> (дата звернення: 14.12.2024).

18. Comité d'histoire de la deuxième guerre mondiale. *Bulletin des bibliothèques de France (BBF)*, 1957. N°3. P. 224-225. URL: <https://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-1957-03-0224-006> (дата звернення: 27.11.2024).

19. Максимчук Є. С. Названа праця.

20. Мухаровська А. О. Названа праця.

21. Федорченко О. Названа праця.

22. Стельникович С. В. Названа праця.

23. Лист акад. М. Птухи до РНК СРСР щодо організації обліку втрат і збитків, спричинених війною і ворожою окупацією території СРСР / Максимчук Є. Міркування академіка Михайла Птухи стосовно обліку втрат та збитків від війни та ворожої окупації території СРСР. *Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. Київ, 2006. Т. 6. С.38–41.*

24. Chabord M. -Th. Названа праця.

25. Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950). *ЦДАГОУ. Офіційний сайт*. URL: <https://e.tsdahou.archives.gov.ua/fonds/130/>; Руденко Н.М., Руденко Н.М. Комісія Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні. *Енциклопедія Інституту історії України (ЕІУ)*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21C

OM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21C
OLORTERMS=0&S21STR=Komisiya_VV_v_Ukr (дата звернення:
20.12.2024).

26. Власенко С. І. Діяльність Комісії з історії вітчизняної війни при Академії наук УРСР щодо формування партизанських фондів (1946–1950 рр.). *Архіви України*. 2019. №1 (318). С. 102–119. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/5/15>

27. Кондратенко О. Наукова діяльність Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР (1945–1950 р.). *Український історичний збірник*. 2010 (13). С. 29–38. URL: http://history.org.ua/JournALL/green/green_2010_13_2/green_2010_13_2.pdf

28. Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності. *Український історичний збірник*. 2014 (17). С. 215–225. URL: http://history.org.ua/liberua/green_2014_17/green_2014_17.pdf

29. Chabord M. -Th. Названа праця.

30. Chabord M. -Th. Названа праця.

31. Chabord M. -Th. Названа праця.

32. Guerre de 1939–1945. Archives du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale (fonds complémentaire). *Archives nationales. Site officiel*. URL: https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_050114 (дата звернення: 20.12.2024)

33. Guerre de 1939–1945. Archives du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale.

34. Chabord M. -Th. Названа праця.

35. Chabord M. -Th. Названа праця

36. Guerre de 1939–1945. Archives du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale; *Arolsen Archives. Site officiel*. URL: <https://arolsen-archives.org/fr/news/26-millionen-dokumente-ueber-ns-verfolgte-online/> (дата звернення: 23.01.2025).

37. Guerre de 1939–1945. Archives du Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale.

38. Mémoire des hommes. *Portail culturel du Ministère des Armées*. URL: <https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/> (дата звернення: 23.01.2025).

39. Guerre en Ukraine: le dossier. *Ministère des Armées. Site officiel*. URL: <https://www.defense.gouv.fr/ministere/dossiers-evenementiels-thematiques-du-ministere-armees-anciens-combattants/guerre-ukraine-dossier> (дата звернення: 23.12.2024).

40. Кондратенко О. Названа праця.
41. Фонд 166. Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950). *ЦДАГОУ. Офіційний сайт*. URL: <https://tsdahoo.archives.gov.ua/poslugu/oczyfrovani-opusy/fond-166-komisiya-z-istoriyi-vitchyznyanoi-vijny-pry-akademiyi-nauk-ursr-m-kuiv-1943-1950/> (дата звернення: 20.01.2025).
42. Горобець О. Названа праця.
43. Стельникович С. В. Названа праця.
44. Кондратенко О. Названа праця.
45. Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950). *ЦДАГОУ. Офіційний сайт*. URL: <https://e.tsdahoo.archives.gov.ua/fonds/130/>.

▣ Розділ 2

ДОКУМЕНТУВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ЗАРУБІЖНІ (АКАДЕМІЧНІ) ПРАКТИКИ

Abstract. The documentation of the war in Ukraine by leading American universities plays an important role in preserving historical truth, analyzing the social, cultural, and humanitarian consequences of the conflict, and creating a knowledge base for future recovery and intergenerational strategies. The universities have developed comprehensive research guides, databases, and educational resources, providing access to reliable global information. This article explores the contributions of leading US universities (Harvard, Yale, Texas, etc.) to the documentation of the war, highlighting their efforts to contextualize the conflict, support transparency, and protect cultural heritage. These resources provide global access to reliable information, help counter disinformation, and promote international understanding. The initiatives of American academic institutions outlined in the article highlight the role of academia in addressing global crises and supporting evidence-based policymaking. In addition, these efforts serve as a platform for documenting humanitarian violations, cultural losses, and resilience, contributing to the broader international discourse on conflict and reconstruction.

Keywords: war in Ukraine, documentation, research guides, database, academic resources, American universities.

Вступ. Документування інформації під час збройних конфліктів відіграє ключову роль у забезпеченні справедливості, формуванні історичної пам'яті та створенні інформаційної бази для політичних і правових рішень. Збройні конфлікти ХХІ століття відрізняються не лише жорстокістю, але й високою інтенсивністю інформаційної боротьби, що ускладнює процес відокремлення правдивих даних від дезінформації. Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році, а з 2022 року перейшла у фазу повномасштабного вторгнення, стала однією з найбільш задокументованих війн у світовій історії. Це документування включає сотні терабайтів цифрових доказів, архіви відеоматеріалів, фотозображень, текстових свідчень та інших матеріалів, які створюються міжнародними організаціями, журналістами, громадськими активістами та очевидцями. Унікальною особливістю сучасного етапу війни є значна роль західних практик документування – систематизованих підходів до збору, верифікації та архівації даних. Ці практики впливають на міжнародний політичний порядок денний, забезпечують підготовку судових позовів проти агресора та стають еталоном для країн і спільнот, які прагнуть протидіяти пропаганді й запобігти спотворенню історичних фактів.

На державному рівні створюються спеціальні агенції, які ставлять за мету зберегти результати військових злочинів з боку Росії з метою притягнення до відповідальності для майбутнього. Ці агентства забезпечують формування національних архівів, де зберігаються дані, що можуть бути використані в міжнародних судах, проте, для систематизованого збору і більш глибокого аналізу таких матеріалів необхідне залучення міжнародних та академічних інститутів. У цьому контексті західні університети стають активними учасниками процесу документування сучасних конфліктів, зокрема російсько-української війни. Це пов'язано з їхньою академічною роллю у збереженні історичних фактів, науково-дослідницькими можливостями та міжнародною мережею партнерства. Університети не лише архівують інформацію, але й впливають на наукове осмислення подій, формуючи платформу для подальших правових та політичних рішень щодо війни та її наслідків.

Університети, створюючи спеціалізовані бази даних та інші ресурси, не лише документують важливі події, а й активно впливають на формування бачення своїх студентів щодо цих подій. Зокрема, на прикладі проєктів, присвячених російсько-українській

війні, навчальні заклади можуть надавати своїм студентам доступ до документів, свідчень та досліджень, що дозволяє розвивати в них критичне мислення та аналітичні навички. Працюючи з реальними даними, студенти вчаться оцінювати різні точки зору і вмотивовано аналізувати надану інформацію. Це створює умови для глибшого розуміння історичних і політичних процесів, адже кожна база даних чи архів є не лише механізмом збереження фактів, а й інструментом для побудови нових знань.

Такий підхід сприяє розвитку академічних практик, де студенти займаються міждисциплінарними дослідженнями, пов'язаними з правом, соціологією, історією та міжнародними відносинами. Вони отримують можливість досліджувати конфлікти не лише в контексті хронології подій, але й з моральної, етичної і політичної точки зору, що в подальшому допомагає їм сформувати глибше розуміння наслідків сучасних геополітичних процесів. Особливо важливим є те, що доступ до таких ресурсів дозволяє студентам сформувати більш узгоджену і широкую картину подій, порушуючи стереотипи і спрощені наративи, а також розвивати громадянську свідомість. Вони розуміють, як глобальні конфлікти і війни можуть впливати на локальні спільноти, на міжнародне право та на загальне розуміння прав людини.

Тому університети стають не лише академічними осередками, а й просторами для критичного мислення та дискусії, де майбутні лідери, науковці і фахівці здобувають знання, яке згодом дозволить їм не лише інтерпретувати минулі події, а й впливати на формування майбутніх політичних та соціальних процесів. Метою цього дослідження є вивчення практики західних університетів, які беруть участь у документуванні російсько-української війни, зокрема через створення баз даних, архівів та інших ресурсів, які використовуються для аналізу та збереження історичних фактів. Зокрема, буде досліджено, які конкретні університети реалізують такі ініціативи, якими інструментами та методами вони користуються, а також як ці проекти впливають на подальшу наукову діяльність та суспільне осмислення конфлікту.

Методи дослідження. У цій статті застосовано міждисциплінарний підхід до аналізу закордонних академічних практик документування російсько-української війни. Дослідження базується на застосуванні порівняльного методу, який дозволяє виявити

схожості та відмінності між різними університетськими ініціативами щодо збору, збереження та інтерпретації матеріалів. Основним джерелом аналізу стали академічні проекти, включаючи електронні архівні ініціативи та дослідницькі програми провідних університетів. Вибір кейсів для аналізу здійснювався на основі критеріїв репрезентативності, впливовості в академічному середовищі та унікальності підходів. Для поглибленого аналізу використано метод контент-аналізу створених баз даних та звітів дослідницьких груп, що дозволяє простежити ключові напрями та виклики, з якими стикаються академічні інституції у процесі документування. Також застосовано порівняльний аналіз для визначення відмінностей між підходами університетів США щодо методології збору даних. Методологічний підхід статті дозволяє не лише систематизувати академічні практики документування війни, а й окреслити тенденції розвитку цієї сфери у міжнародному науковому середовищі.

Огляд літератури. Наукових праць, які безпосередньо й цілком охоплюють тему дослідження, наразі не існує. Проте, є низка досліджень, що висвітлюють окремі аспекти обраної тематики й формують теоретичне підґрунтя для подальших напрацювань. Ці праці сприяють розумінню концепцій, які можуть бути інтегровані або розвинені в рамках даного дослідження. Вивчення цієї літератури дозволяє визначити основні підходи, методології та прогалини в досліджуваній сфері, що створює перспективу для нових теоретичних і практичних висновків. Наприклад, робота М. Еванса та К. Лунна [1] присвячена образам та спогади про війну, що виникли та збереглися у ХХ столітті. Завдяки низці досліджень провідних експертів у цій галузі, починаючи від будівництва меморіалів і закінчуючи фільмами та особистими свідченнями, детально обговорюється складна ідентичність пам'яті про війну та її соціальне, культурне та політичне значення. Війна та пам'ять у ХХ столітті досліджує різні способи, якими спогади про конфлікти будуються з безлічі перспектив і репрезентацій, включаючи: письмове та усне слово, кінематографічні та кіно зображення, фотографії, пам'ятники, меморіали-музеї тощо. Б. Ніколсон звертає увагу на нові методологічні можливості цифрових архівів [4], в той час як Д. Стенлі досліджує, як цифрові технології впливають на історичні дослідження та викладання [12]. Зокрема, автор розглядає роль візуалізації, симуляцій, обробки даних і цифрових архівів у

формуванні нових способів вивчення минулого. Дж. Міллікан досліджує роль, яку відіграють університети в ситуаціях конфлікту, розбудови миру та опору [3].

Результати дослідження. 18 березні 2022 року Український дослідницький інститут Гарвардського університету (відомий у США як HURI) розпочав архівний проект під назвою «Війна Росії проти України». Колекція мала на меті задокументувати вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, яке призвело до повномасштабної війни після восьми років військового конфлікту між Росією та Україною. Вміст цього архіву, який виступає певною базою даних, включає посилання на новинні сайти, офіційні звіти, ЗМІ та публікацій у соціальних мережах, що відображає конфлікт з різних глобальних точок зору. Користувачі можуть фільтрувати вміст за типом веб-сайту, темою, джерелом, мовою (наприклад, інформація надана англійською, українською, польською, німецькою тощо) і конкретними темами, полегшуючи цільовий пошук. Наразі на сайті є доступ до 197 записів [7].

Академічні установи також можуть зосереджуватися на конкретних темах, що відповідають їхньому науковому напрямку (наприклад, політика, право, гуманітарні науки).

Такий підхід дозволяє сформувати більш глибоке та конкретне розуміння події в одній конкретній сфері. Яскравим прикладом в цьому контексті може стати «Ukraine Conflict Observatory» («Українська обсерваторія конфліктів»), яка була створена Єльською гуманітарною дослідницькою лабораторією (далі – ЄГДЛ), що діє в межах Єльської школи громадського здоров'я. Основна задача обсерваторії полягала у документуванні грубих порушень міжнародного права та військові злочини з боку російських військових сил в Україні саме в контексті медичних практик. Вже у квітні 2022 року ЄГДЛ надав детальний звіт, присвячений п'яти містам і регіонам України, щоб підтримати розслідування ймовірних порушень міжнародного права в Україні. Шляхом перехресного підтвердження супутникових зображень із дуже високою роздільною здатністю та інформації з відкритих джерел ЄГДЛ, на основі огляду майже 300 закладів у п'яти містах і регіонах, дійшла висновку, що російські військові сили брали участь у широкомасштабних і систематичних бомбардуваннях українських медичних закладів. ЄГДЛ виявила, що 22 з 277 (близько 8 %) медичних закладів в Україні, які були перевірені, зазнали збитків від очевидного

російського бомбардування в період з 24 лютого по 29 березня 2022 року. Основна частина досліджування зосередилася на виявленні руйнувань міста Маріуполь [167]. Дослідження було проведене в рамках програми Conflict Observatory, оголошеної Бюро з питань конфліктів і операцій зі стабілізації Державного департаменту США. І хоча зазначена інституція предметно виходить за межі окресленої теми, ми вважаємо за необхідне надати короткий аналіз її діяльності, оскільки деякі академічні інституції почали впроваджувати практику документування саме завдяки участі у цій програмі.

Конфліктну обсерваторію було засновано у 2022 році для документування, перевірки та надання відкритих джерел доказів військових злочинів в Україні. У 2023 році функції обсерваторії розширилися й охопили громадянську війну в Судані [11]. Фінансована, але не керована Державним департаментом США, Конфліктна обсерваторія, провела дослідження, яке сприяло документуванню та судовому переслідуванню ймовірних порушень прав людини та військових злочинів в Україні та Судані у 2022–2024 роках. Конфліктну обсерваторію очолювали експерти з прав людини, гуманітарного права, комунікації, розвідки з відкритих джерел і аналітики геопросторових даних. Незважаючи на те, що активне дослідження завершилося в грудні 2024 року, місія Конфліктної обсерваторії щодо притягнення до відповідальності за ймовірні військові злочини залишається незмінною [11].

Конфліктна обсерваторія виявила, проаналізувала та зберегла докази звірств, які загрожували людям, місцям, ресурсам і об'єктам культурної спадщини. Використовуючи документацію з відкритим кодом, супутникові зображення з дуже високою роздільною здатністю дані теплового виявлення NASA та/ або аналіз геопросторових даних, Конфліктна обсерваторія задокументувала докази та підтримувала інформаційно-технологічне середовище цифрових записів, які можна перевірити. Ці записи продовжують використовуватися для стимулювання судової відповідальності та заходів правосуддя перехідного періоду. Робота Обсерваторії призвела до створення детальних звітів про Україну [11].

«Нам не потрібно бути першими, але ми повинні бути правими», – такий девіз Конфліктної обсерваторії [11]. Варто наголосити, що архів Конфліктної обсерваторії не є сховищем «надзвичайних

новин» і дотримувався строгих вказівок і протоколів, щоб забезпечити точність даних та їх доступність. На сайті інституції залишаються доступними архівні звіти; тематика достатньо широка: бойові пошкодження; руйнування шкіл, лікарень, гуманітарних ресурсів; нищення або викрадення культурної спадщини; екологічна та інфраструктурна шкода; докази фільтрації; позасудові вбивства та зникнення; вимушене переміщення; масові страти; пересування військ і техніки. До учасників Конфліктної обсерваторії входять співробітники University of Maryland (Університет Меріленду), University of Virginia (Університет Вірджинії), Yale School of Public Health (Єльська школа громадського здоров'я), PlanetScapeAI, Cultural, Heritage Monitoring Lab (Лабораторія моніторингу культурної спадщини), Smithsonian Cultural Rescue Initiative (Смітсонівська ініціатива культурного порятунку), та інші не/академічні установи. Організація є міждисциплінарною структурою, що свідчить про комплексний підхід до вивчення та вирішення проблем, пов'язаних із конфліктами. Програма об'єднує фахівців із громадського здоров'я, штучного інтелекту, моніторингу культурної спадщини, що підкреслює широкий спектр напрямів досліджень і діяльності в межах проєкту. Така колаборація свідчить про інтеграцію наукових знань у вирішення конкретних прикладних завдань, що дозволяє ефективніше реагувати на виклики сучасних конфліктів.

У відповідь на повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році, низка провідних університетів світу ініціювала створення певних баз даних, так званих “Research Guides on the Conflict in Ukraine” («Посібники з дослідження конфлікту в Україні»). Ці дослідницькі путівники покликані слугувати джерелом знань для академічних спільнот і не тільки, об'єднуючи ресурси (промови, статті, книги, посилання на онлайн-медіа тощо), які допомагають зрозуміти контекст війни, її причини, перебіг та наслідки. Вони охоплюють теми, пов'язані з історією регіону, геополітичними процесами, гуманітарними викликами та культурною спадщиною, забезпечуючи глибокий міждисциплінарний підхід до аналізу одного з найбільш складних конфліктів сучасності. “Research Guides” також є важливими інструментами документування фактів та сприяють просуванню практики прозорого та відповідального дослідження війни, підтримуючи розробку майбутніх стратегій відновлення миру

та стабільності в Україні. Наприклад, Університет Міннесоти підготував детальний гід, що включає академічні статті, книги, урядові звіти, а також дані з відкритих джерел для розуміння війни та її впливу на міжнародну спільноту. Задля уникнення споживання недостовірної та викривленої інформації на сайті університету також опублікували алгоритм щодо оцінки інформації та джерела. Останнє оновлення бази відбулося 26 грудня 2024 року що є свідченням підтримки цієї ідеї та актуальності подій [2].

Принстонський університет також створив довідник інформаційних ресурсів, пов'язаних з вторгненням Росії в Україну [9]. До цієї ініціативи долучився й Гарвардський університет [8], Університет Індіани [16], Інститут технологій в Джорджії [14], Університет штату Меріленд [10]. Зрозуміло що всі ці «довідники», «онлайн-архіви», «бази даних» мають різну структуру, інформаційне наповнення, причини створення та саму ідею, яку вони несуть в собі. Однак всі вони в той чи інший спосіб намагаються «зберегти» знання, інформацію та досвід, щоб зробити їх доступними для майбутніх поколінь, спрощуючи процес пошуку та аналізу, і забезпечити збереження важливих документів і фактів у контексті досліджень, навчання чи практичної діяльності. Центр слов'янських, євразійських та східноєвропейських досліджень Університету штату Огайо створив базу «Ресурси для розуміння війни в Україні», в якій зібрав статті, книги, події та фільми, що допомагають надати контекст та передумови війни в Україні, а також ресурси про українську культуру та історію [6]. Окреслені ресурси мають важливе значення для документування війни, хоча їхній основний фокус лежить на наданні контексту та аналізу. Зібрані матеріали, що стосуються історії та культури України, створюють ширшу картину, яка допомагає зрозуміти передумови війни. Цей контекст є важливим для дослідників, що документують хронологію конфлікту, оскільки без історичного й культурного підґрунтя неможливо коректно інтерпретувати причини та наслідки війни. Популяризація інформації через статті, книги, події та фільми сприяє залученню ширшої аудиторії до обговорення конфлікту, що, в свою чергу, розширює міжнародне усвідомлення масштабів та складності війни. Це допомагає закріпити наративи, засновані на фактах, знижуючи ризик їхньої спотвореної інтерпретації. Зібрані університетськими центрами матеріали можуть стати базою для

подальших академічних досліджень війни, включно з її документуванням. Дослідники отримують доступ до матеріалів, які допомагають глибше аналізувати вплив війни на українське суспільство, культуру та ідентичність. Акцент на ресурсах про культуру й історію України є не тільки формою її популяризації, а й важливим елементом документування аспектів, що піддаються ризику зникнення внаслідок війни. У цьому контексті, робота таких центрів спрямована на фіксацію не лише фактів війни, але й ширшого спектру її наслідків для України, включно з історичним, культурним та соціальним виміром. Університет Джорджа Мейсона, наприклад, підготував 12-частинну серію, що охоплює війну в Україні, залучаючи експертів з різних дисциплін [5].

Онлайн-ресурс “Ukraine Conflict Resources” («Ресурси щодо конфлікту в Україні») від Департаменту слов'янських та євразійських студій Університету Техасу в Остіні також надає широкий спектр матеріалів, які сприяють глибшому розумінню війни в Україні. Хоча основна мета цього ресурсу – освітня, він також відіграє важливу роль у документуванні війни. Ресурс акумулює статті, інтерв'ю, книги та інші матеріали, що стосуються конфлікту. Це сприяє збереженню важливих свідчень та аналізів, які можуть бути використані дослідниками та істориками для вивчення подій війни. Публікація посилань на перевірені новинні ресурси та інтерв'ю з експертами забезпечує користувачів достовірною інформацією, що є критично важливим у контексті інформаційної війни та пропаганди. Розділ “How to Help” («Як допомогти») містить інформацію про організації, які надають допомогу Україні, що сприяє координації міжнародної підтримки та документуванню гуманітарних зусиль під час конфлікту [14].

Методологічні підходи та критерії відбору джерел. Як обираються джерела для документування війни на платформах, створених університетами та дослідницькими установами, і чому деякі матеріали обираються, а інші – ні? Для цього процесу застосовується комплексний підхід. Вибір матеріалів базується на кількох ключових принципах: академічна надійність, різноманітність джерел, актуальність, міжнародний контекст і етичні стандарти. Ці аспекти допомагають забезпечити об'єктивність та повноту досліджень, даючи змогу представити всебічний аналіз конфлікту, який не лише відображає різні точки зору, але й відповідає етичним і гуманітарним вимогам.

Вибір джерел для документування війни на платформі університету або дослідницької організації має кілька критеріїв. Важливо не лише забезпечити академічну надійність матеріалів, але й їх різноманітність для створення об'єктивної і багатогранної картини конфлікту. Також необхідно враховувати актуальність матеріалів, їх відповідність міжнародному контексту та етичні стандарти, зокрема стосовно зображення людських страждань та правових аспектів війни. Останнє дозволяє отримати достовірні та відповідальні дані для наукового аналізу. Вибір джерел є складним, але необхідним для правильного відображення подій.

Перш за все, вибір матеріалів для таких онлайн-архівів має ґрунтуватися на авторитетних, перевірених джерелах. Це може включати статті та наукові роботи, розміщені у всесвітньо відомих міжнародних рецензованих виданнях; звіти міжнародних організацій та урядових установ також можуть використовуватися для джерельного поповнення, не останню роль тут має відігравати науковий підхід і чітке джерело. При складанні таких онлайн-архівів варто враховувати широкий спектр ресурсів – від академічних статей до медіа-матеріалів, інтерв'ю та публікацій в блогах, що дають можливість отримати багатогранну картину подій. Це дозволяє аналізувати конфлікт не тільки через призму офіційних або політичних заяв, але й через інші точки зору, включаючи думки цивільних осіб і експертів. Матеріали повинні бути актуальними, оскільки війна та її наслідки постійно змінюються. Збирання даних, які постійно оновлюються, дозволяє не лише фіксувати факти в реальному часі, а й коригувати висновки в міру розвитку ситуації. Важливо також враховувати глобальний контекст, зокрема публікації від міжнародних організацій, які займаються правами людини та міжнародним правом. Джерела, що охоплюють міжнародні стандарти та відповідають принципам гуманітарного права, додають ваги дослідженню, допомагаючи зрозуміти, як війна відображається на світовій політичній та соціальній арені. При виборі ресурсів важливо дотримуватися етичних норм, зокрема у випадку зображення людських страждань, зберігаючи чутливість до питань гуманітарної допомоги, біженців і військових злочинів. Джерела повинні бути обрані таким чином, щоб не порушувати прав осіб, яких торкаються ці події.

Наприклад, сторінка ресурсу Техаського університету про український конфлікт дотримується чіткої методологічної основи.

«База даних» сформована з дотриманням академічної вимогливості, різноманітності джерел (включно з новинами, науковими роботами та мультимедіа) та міжнародного масштабу. Включення джерел із авторитетних ЗМІ, правозахисних організацій та наукових статей забезпечує повне висвітлення. На жаль, багато ресурсів на сайті Техаського університету не оновлювалися, а перелічені ініціативи були актуальні насамперед на початку війни. З часом, у міру розвитку ситуації, деякі посилання та матеріали можуть перестати повністю відображати поточний стан війни чи поточний міжнародний дискурс навколо неї. Ця ситуація не має відношення виключно до Техаського університету, а відображає ширшу тенденцію, коли багато ресурсів, створених на початку війни, регулярно не оновлюються. Незважаючи на те, що такі ресурси спочатку були критично важливими для надання інформації в реальному часі, вони часто не встигають за характером конфлікту, що швидко змінюється, що з часом призводить до прогалин у висвітленні та актуальності. Це звичайна проблема, з якою стикаються подібні ініціативи в усьому світі, особливо ті, які спрямовані на документування довгострокових криз. Відсутність оновлень у таких ресурсах має значні наслідки для розуміння динаміки розвитку конфлікту. У міру розвитку ситуації застарілі матеріали можуть призвести до неправильного тлумачення або неповного аналізу, особливо коли йдеться про політичні, військові та гуманітарні аспекти, що швидко змінюються. Ця прогалина в документації в реальному часі може перешкоджати здатності вчених, аналітиків і політиків адаптуватися до нової інформації та може сприяти неправильному прийняттю рішень або неправильному тлумаченню ключових подій. Суспільство може бути дезінформовано в такий спосіб, що ускладнить ефективне реагування на нові події або точне передбачення майбутніх результатів.

Щоб вирішити проблему застарілих ресурсів, установам слід віддати пріоритет безперервним оновленням шляхом встановлення систем інтеграції даних у режимі реального часу. Крім того, створення платформ для постійних внесків і відгуків дозволить матеріалам розвиватися відповідно до нової інформації, мінімізуючи прогалини в охопленні та підвищуючи загальну точність задокументованих ресурсів. Однак для цього, наприклад, в університетах має бути створена спеціальна або дослідницька група на кафедрі. Ці групи могли б тісно співпрацювати з польовими

експертами, журналістами та міжнародними організаціями для збору інформації в реальному часі. Також можна проводити регулярні майстер-класи або семінари з фахівцями, щоб оцінити та впровадити нові знання. Крім того, інтеграція цифрових платформ, де дослідники можуть робити внески та переглядати ресурси, забезпечує своєчасне оновлення. Ця модель сприяє співпраці та забезпечує постійну актуальність академічних ресурсів. Однак багато університетів не бажають брати на себе відповідальність за постійне оновлення ресурсів, пов'язаних із конфліктами. Це пов'язано з кількома факторами, зокрема обмеженими ресурсами, відсутністю інфраструктури для керування даними в реальному часі та складнощами координації між дисциплінами та установами. Крім того, університети можуть вагатися, щоб займатися політично делікатними темами, побоюючись потенційних упереджень або репутаційних ризиків. Як наслідок, багато хто вважає за краще зосередитися на академічних дослідженнях, а не підтримувати постійне оновлення даних.

Розширення наукового дискурсу: академічна ініціатива «знизу». Документування війни є складним і багатовимірним процесом, який включає як офіційні ініціативи, так і менш формалізовані, проте не менш значущі академічні ініціативи викладачів та дослідників. У деяких західних університетах саме індивідуальні дослідники відіграють ключову роль у зборі, збереженні та аналізі матеріалів про російсько-українську війну. Чому викладачі та дослідники беруть ініціативу в свої руки? На відміну від інституційних проєктів, які часто залежать від грантів, політики університету чи міжнародних організацій, окремі викладачі можуть швидше реагувати на події та створювати власні архіви, навчальні матеріали та аналітичні дослідження. Вони менш обмежені бюрократичними процедурами й можуть впроваджувати власне бачення процесу документування. До того ж, багато викладачів, які просувають значимість українських студій закордоном, працюють безпосередньо з українськими джерелами, залучають свідків, співпрацюють із незалежними журналістами та активістами. Це дозволяє розширювати науковий дискурс і включати голоси, які можуть бути проігноровані в офіційних наративах. Звісно, такі ініціативи мають як свої переваги, так і недоліки. Серед переваг зокрема, варто наголосити на гнучкості та швидкості реагування, оскільки на відміну від офіційних установ, викладачі можуть

швидко адаптувати свою роботу до змін у ситуації. Інші або альтернативні підходи до інтерпретації війни також можуть глумачитися позитивно, оскільки деякі академіки можуть сміливіше використовувати поняття «геноцид», «колоніальна війна» тощо, тоді як офіційні установи дотримуються більш дипломатичних формулювань. Залученість до процесу документування представників різних спеціальностей (істориків, соціологів, антропологів або журналістів) сприяє виробленню мультидисциплінарного підходу до розуміння проблеми, а отже, створює ширші контексти для розуміння війни, що може не завжди бути пріоритетом для урядових чи міжнародних організацій. Академічне залучення особистих мереж і соціального капіталу також сприяє формуванню емпірично насичених усних архівів та збагаченню академічного дискурсу. Однак такий підхід до документування має і певні обмеження, які необхідно враховувати для забезпечення його ефективності та наукової достовірності. Серед основних недоліків можна назвати: відсутність формальної підтримки (без належного фінансування та доступу до офіційних ресурсів такі ініціативи можуть бути менш стійкими); суб'єктивність та ризик політизації (хоча гнучкість є перевагою, це також може означати відсутність єдиної методології та академічної строгості в окремих випадках); локальність впливу – на відміну від великих університетських чи державних проєктів, окремі ініціативи можуть мати обмежене охоплення та вплив.

У той час як багато інституцій почали системно працювати над збереженням свідчень про війну, окремі викладачі університетів вирішили особисто долучитися до документування подій. Їхній ентузіазм став поштовхом для створення локальних баз даних та збору матеріалів, що зосереджені на ключових аспектах конфлікту, часто доповнюючи загальний науковий дискурс новими підходами та унікальними джерелами. Яскравим прикладом є професор Стівен Сігел, який започаткував Archive February 24 (Архів 24 лютого) – онлайн-проєкт, спрямований на документування подій, пов'язаних із російсько-українською війною. Ця ініціатива, розпочата з особистої мотивації, стала платформою для збереження свідчень. Архів містить твіти, щоденники та спогади людей, які безпосередньо постраждали від війни; він доступний дослідникам, студентам та громадськості. Проєкт є прикладом того, як окремі викладачі можуть ініціювати важливу роботу, створюючи ресурси, які підсилюють академічний та суспільний дискурс про сучасні

конфлікти [13]. «У темряві 24 лютого я намагався задати історичний тон. Я не знаю, що саме було у мене на думці у Twitter, коли я почав твітити. У мене був план мобілізувати та об'єднати, спочатку сотні вчених, а потім тисячі на вулицях. Я думав про запис протесту, використовуючи етичні інструменти для живої історії (не «лайків», бо кого це хвилює?) та живого минулого, почуття довгого, усвідомленого причинно-наслідкового зв'язку» [18]. В інтерв'ю Науковому Товариству імені Шевченка (США) Стівен Сігел зазначив, що «у мережі також є мій публічний проєкт «Архів 24 лютого». У липні 2023 року архівний проєкт досяг 35 мільйонів показів на місяць у Twitter (X). (Платформа перебуває в кризі, але українці залежать від неї в 2024 році.) Я каталогізував коментарі та теми науковців, журналістів, дипломатів, поетів, бізнесменів, перекладачів і політиків. Це буде військовий архів для широкого архіву, який, сподіваюся, зможе стояти окремо (з моїм особистим відбитком як «колекціонера карт») серед цінних наборів записів під час поточної війни. Я сподіваюся, що вебсайт незабаром запрацює» [19].

Академічні ініціативи «знизу» відіграють важливу роль у документуванні війни, пропонуючи альтернативні підходи та зберігаючи цінні свідчення, які можуть бути ігноровані офіційними структурами. Водночас, їхня ефективність значною мірою залежить від співпраці з інституційними проєктами та створення сталої системи підтримки. Хоча окремі викладачі можуть мати більшу свободу у трактуванні понять і підходів до документування війни, вони також стикаються з проблемами відсутності інституційної підтримки та необхідності узгоджувати свої ініціативи із загальним академічним дискусом. Тому важливо поєднувати незалежні дослідницькі ініціативи з офіційними академічними структурами, щоб створити збалансований і комплексний науковий підхід до вивчення війни.

«Війна», «конфлікт» чи «криза»? Як ми зазначали вище, з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року багато американських університетів розпочали процес документування подій, створюючи спеціалізовані цифрові архіви. Проте часто ці ресурси уникають терміну «російсько-українська війна» у своїх назвах, використовуючи більш загальні формулювання на кшталт «конфлікт», «агресія», «криза» або «події в Україні» (більш детально ознайомитися з тлумаченнями цих понять

можна за посиланням <https://surl.li/cmglna> – Т.К.). Це лінгвістичне рішення не є випадковим, і його багатовимірність має кілька ключових причин:

а) *академічна нейтральність і традиція обережного формулювання*. У західній академічній спільноті поширена практика уникати термінів, які можуть бути сприйняті як політично або емоційно забарвлені. Вживання слова «війна» в заголовках цифрових архівів може трактуватися як заява про політичну позицію, тоді як такі слова, як «конфлікт» або «криза», виглядають більш «об'єктивними» в академічній традиції. Це особливо актуально для університетів, які прагнуть зберігати імідж незалежних дослідницьких установ;

б) *інституційна та фінансова обережність*. Як відомо, багато провідних університетів, зокрема й в США, залежать від фінансової підтримки різних донорів, серед яких можуть бути не лише приватні особи, але й фонди, корпорації та навіть міжнародні організації. Використання більш обережних термінів може бути пов'язане з уникненням потенційних конфліктів з тими, хто може мати інші погляди на ситуацію.

в) *хиткість юридичного трактування*. У міжнародному праві термін «війна» має «своє значення» і в залежності від сфери застосування тягне за собою певні юридичні наслідки. Деякі установи можуть уникати його використання через побоювання щодо потенційної відповідальності або складнощів, пов'язаних із визначенням статусу документованих подій.

г) *західне сприйняття війни як «конфлікту»*. У публічному та академічному дискурсах Заходу часто спостерігається схильність до вживання термінів, які не наголошують на відповідальності сторін. Термін «конфлікт» може бути способом представити події як складну ситуацію, у якій є множинні інтереси та історичні передумови, що особливо характерно для західного історіографічного підходу.

д) *порівняння з іншими війнами*. Часто в американському академічному середовищі використовуються аналогії з іншими конфліктами, наприклад, Балканськими війнами, війною у Сирії тощо. В такому контексті слово «конфлікт» стає універсальним терміном, який застосовується до різних випадків і дозволяє інтегрувати російську війну в Україні у ширшу категорію історичних подій.

І ось тут постає логічне запитання чи можливі кардинальні зсуви в цій практиці «академічної нейтральності»? З часом, у міру того, як міжнародні інституції більш чітко визначатимуть правовий статус російської агресії проти України, термінологія також може змінитися. Крім того, чим більше історичних досліджень буде зосереджено на доказах геноцидального характеру війни, тим більше інституцій (й не лише академічні) почнуть використовувати саме термін «війна». Водночас варто розуміти, що в межах академічного світу мова завжди формується з урахуванням традиційної стриманості, юридичних ризиків та фінансової політики установ. Це означає, що навіть у випадку подальшого визнання російсько-української війни як беззаперечного факту міжнародного права, багато університетських ініціатив можуть продовжувати вживати загальніші формулювання, керуючись принципами академічної нейтральності.

Висновки. Документування війни в Україні, ініційоване провідними американськими університетами, відіграє критично важливу роль у збереженні історичної правди, аналізі соціальних, культурних і гуманітарних аспектів конфлікту та формуванні бази знань для майбутніх стратегій відновлення. Університети використовують міждисциплінарний підхід, об'єднуючи експертів з історії, політики, міжнародного права, культурної спадщини та інших галузей, що дозволяє створити системний аналіз війни в Україні. Завдяки значним дослідницьким ресурсам, університети можуть забезпечити об'єктивність і глибину аналізу, включаючи такі важливі аспекти, як причини конфлікту, його вплив на культуру, гуманітарна криза, міжнародні правові наслідки тощо. Створення дослідницьких гідів, баз даних та інформаційних ресурсів забезпечує широку доступність матеріалів для академічної спільноти, урядів, міжнародних організацій і громадськості по всьому світу. Американські університети також активно сприяють документуванню втрат та пошкоджень культурної спадщини, що має вагоме значення для збереження історичної пам'яті України. Систематизація та поширення надійної інформації про конфлікт сприяє боротьбі з дезінформацією, яка активно використовується у російсько-українській війні. Ініціативи таких програм, як Конфліктна Обсерваторія, за участі академічних та неакадемічних організацій, демонструють успішну співпрацю між університетами, урядами й некомерційними громадськими

організаціями для досягнення спільних цілей. Однак попри потужну методологію, американські університети часто зосереджуються на глобальному контексті, що може недооцінювати локальні реалії та культурні нюанси українського суспільства. У багатьох проєктах українські академічні установи грають другорядну роль, що зменшує можливості розвитку внутрішніх дослідницьких практик в Україні. Ресурси американських університетів можуть сприйматися як частина геополітичного нарративу, що викликає сумніви щодо їхньої повної нейтральності в умовах міжнародних конфліктів. Такі ініціативи часто залежать від зовнішнього фінансування, і в разі його скорочення або припинення може виникнути загроза збереження та доступності зібраних даних.

Підсумовуючи вищесказане, варто наголосити, що практики документування війни в Україні американськими університетами є суттєвим внеском в контексті збереження правди про цю війну. Їхні ініціативи створюють вагоме підґрунтя для наукового аналізу, політичних рішень та культурного відновлення. Проте, для досягнення більшої повноти та локальної адекватності, необхідно активніше залучати українські академічні установи, враховувати місцевий контекст та зміцнювати механізми довгострокового фінансування. Це дозволить створити більш збалансовану та всеосяжну картину війни, яка служитиме майбутнім поколінням.

Т. Клиніна

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Evans, M. & Lunn, K. *War and Memory in the Twentieth Century*. Berg Publisher, 1997. 296 p.
2. Information Sources and the Ukraine Conflict. *University of Minnesota*. URL: <https://libguides.umn.edu/c.php?g=1220973&p=8944070> (дата звернення: 15.01.2025)
3. Millican J. *Universities and Conflict. The Role of Higher Education in Peacebuilding and Resistance*. London and New York: Routledge, 2019. 254 p.
4. Nicholson, B. The digital turn: exploring the methodological possibilities of digital newspaper archives. *Media History*. 2013. 19(1). P. 59–73. <https://doi.org/10.1080/13688804.2012.752963>
5. Resources of Ukraine-Russia War. *George Mason University*. URL: https://www.gmu.edu/resources-ukraine-russia-war?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 11.01.2025).

6. Resources for understanding war in Ukraine. *The Ohio State University*. URL: https://slaviccenter.osu.edu/online-modules/resources-understanding-war-ukraine?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 13.01.2025).

7. Russia's war in Ukraine. *Harvard Ukrainian Research Institute*. URL: <https://archive-it.org/collections/18886/?show=Sites&collectionIds=18886> (дата звернення: 11.01.2025).

8. Russia-Ukraine war. *Harvard University*. URL: <https://daviscenter.fas.harvard.edu/topic/russia-ukraine-war?page=0> (дата звернення: 15.01.2025).

9. Russia's Invasion of Ukraine: Information Resource Guide. *Princeton University*. URL: <https://libguides.princeton.edu/c.php?g=1222164&p=8940225> (дата звернення: 14.01.2025).

10. The Russian War in Ukraine. *University of Maryland*. URL: <https://lib.guides.umd.edu/russian-war-ukraine> (дата звернення: 11.01.2025).

11. The Ukraine Conflict Observatory. URL: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home> (дата звернення: 12.01.2025).

12. Staley D. Computers, Visualization, and History: How New Technology Will Transform Our Understanding of the Past. London and New York: Routledge, 2002. 200 p.

13. Steven Seegel. *February 24 Archive*. URL: <http://www.stevenseegel.com/> (дата звернення: 11.01.2025).

14. Ukrainian Conflict Resources. *University of Texas at Austin*. URL: <https://liberalarts.utexas.edu/slavic/ukraine-conflict-resources.html> (дата звернення: 10.01.2025).

15. Ukraine/Russia. Understanding the conflict. *Georgia Tech*. URL: <https://news.gatech.edu/features/2022/02/understanding-ukrainerrussia-conflict> (дата звернення: 11.01.2025).

16. Ukraine: A year of support in the face of Russia's war. *Indiana University*. URL: <https://news.iu.edu/feature/2-ukraine-a-year-of-support-in-the-face-of-russias> (дата звернення: 11.01.2025).

17. Ukraine Conflict Observatory. *Yale School of Public Health*. URL: <https://medicine.yale.edu/lab/khoshnood/conflict-observatory/ukraine/> (дата звернення: 11.01.2025).

18. Closely Watched Tweets: As We Build the February 24th Archive. URL: <https://newfascismsyllabus.com/opinions/ukrainian-dispatches/closely-watched-tweets-as-we-build-the-february-24th-archive> (дата звернення: 15.01.2025).

19. Member of the Month: Steven Seegel. URL: <https://shevchenko.org/news-events/news/member-steven-seegel/>

■ Розділ 3

АЕРОПОРТИ УКРАЇНИ В УКРАЇНСЬКИХ ОНЛАЙН-МЕДІА В ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

Abstract. Based on the information in Ukrainian online media, the article examines the state of Ukrainian airports during the full-scale Russian invasion and the prospects for resuming their operation. The article shows how online media covered the urgent problems faced by airports after their capture or destruction as a result of Russia's military aggression against Ukraine, and what challenges airport management and staff had to face. An attempt was made to identify the prospects for the resumption of airport operations, taking into account international support in the process of restoring infrastructure and improving security standards.

Keywords: airports, airport infrastructure, personnel, full-scale invasion, online media

Вступ. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало важким випробуванням для країни в усіх сферах життя. Цивільна авіація не стала виключенням. У перші тижні вторгнення російські війська завдавали нищівних ракетних ударів по аеропортах. Задokumentовано, що під час боїв були зруйновані цілі аеродромні комплекси (злітно-посадкові смуги, будівлі, технічні приміщення). Військові дії призвели до серйозних пошкоджень або повної руйнації інфраструктури більшості українських аеропортів.

Комплексне дослідження масштабів руйнувань та пошкодження аеропортів сьогодні провести вкрай важко. З міркувань безпеки, точна інформація про завдані удари та їх наслідки по аеропортах відсутня. На офіційних сайтах аеропортів, міських Рад інформація подається у вигляді коротких повідомлень. В умовах воєнного стану важливим джерелом інформації стали матеріали українських онлайн-медіа. Однією з основних тенденцій у висвітленні проблем і перспектив авіаційної галузі в Україні в цілому та, зокрема, діяльності аеропортів стала оперативність та достовірність інформації в українських онлайн-медіа. Для цього активно використовувалися офіційні джерела, такі як: повідомлення Державної авіаційної

служби України, Державного підприємства обслуговування повітряного руху України (Украерорух), Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України, Генерального штабу ЗСУ, Міністерства оборони України, а також свідчення експертів, очевидців та репортажі з місця подій. Найбільше публікацій цього напрямку було розміщено на сайтах «Суспільне», Liga.net, «Слово і діло», LB.ua, Укрінформ, ТСН, РБК-Україна, «Главред» та ін.

Українські онлайн-медіа зіткнулися новими викликами та необхідністю адаптуватися до реалій воєнного часу, забезпечуючи якісний контент. В умовах війни однією з важливих особливостей контенту онлайн-медіа є необхідність дотримання обмежень у поширенні інформації, дотримуючись «Рекомендацій журналістам щодо організації роботи на військових об'єктах та в районах бойових дій в умовах воєнного стану», розроблених Управлінням зв'язків з громадськістю Збройних Сил України [1].

Завданням публікації є аналіз та узагальнення інформації в українських онлайн-медіа про стан аеропортів України в період повномасштабного російського вторгнення, про ступінь ушкоджень, які вони зазнали; про те, з якими викликами довелось зіткнутися керівництву та персоналу аеропортів; з'ясувати, перспективи відновлення та модернізації інфраструктури аеропортів у повоєнний час.

Огляд літератури. Стан та можливості функціонування аеропортів України після 24 лютого 2022 року є предметом вивчення цілого ряду вітчизняних досліджень. Зокрема, дослідження з нормативно-правового забезпечення діяльності аеропортів та правових питань відновлення інфраструктури аеропортів України. Заслугує на увагу стаття Л. І. Чулінди та І. П. Устиної [2], у якій проаналізовано впровадження ефективних міжнародних та європейських стандартів, трансформація та модернізація аеропортової інфраструктури України у процесі адаптації законодавства цивільної авіації до міжнародних та європейських стандартів. Авторки наголошують: «У складних умовах воєнної агресії з боку РФ надзвичайно важливим є максимальне забезпечення безперервності діяльності України щодо наближення законодавства про відновлення цивільної авіації України до міжнародних стандартів» [2].

В умовах глобальної конкуренції розвинена інфраструктура аеропортів не лише підвищує здатність країни до економічного розвитку, а й стає важливою конкурентною перевагою на світовому

ринку і відповідно зростатиме значимість міжнародних аеропортів України в повоєнний період. Л. С. Нецька, В. В. Загороднюк, В. О. Дувінг [3] узагальнюють підходи до правового забезпечення діяльності міжнародних аеропортів для врахування кращого досвіду в Україні. Автори зазначають, що «у високо конкурентних аеропортах здійснюється правове регулювання на всіх зазначених рівнях. У зв'язку із входженням України у спільний авіаційний простір з ЄС необхідним для міжнародних аеропортів України буде впровадження авіаційних вимог Регламентів ЄС» [3].

І. В. Василенко, В. Ю. Яременко, С. Л. Литвиненко [4] узагальнюють результати досліджень щодо особливостей функціонування міжнародних аеропортів та визначення можливостей забезпечення їх організаційно-технічного розвитку. Науковці запропонували шляхи повоєнного розвитку аеропортів та проаналізували можливості, що відкриються у повоєнний час.

Важливого значення набувають дослідження про відновлення та модернізацію мережі аеропортів та їх інфраструктури, що стосуються конкретних практичних аспектів діяльності аеропортів і можуть бути корисними для комплексного вирішення завдань підвищення конкурентоспроможності авіаційної галузі України в цілому. Зокрема, дослідник О. М. Дубик [5], аналізує актуальну проблему розроблення положень і методик оцінки стану та відновлення аеродромних покриттів. Автором здійснена класифікація пошкоджень, дефектів аеродромних покриттів у залежності від природи їх виникнення та запропонована методика оцінювання експлуатаційно-технічного стану аеродромних покриттів.

Науковці Н.Ф. Іщенко та Л. Р. Скрипник [6] визначили основні напрями адаптації генеральних планів міст під сучасні потреби регіону з урахуванням благоустрою та раціонального просторового розвитку. Крім того, авторами було обґрунтовано той факт, що нормативно-правове регулювання землекористування авіаційного транспорту треба адаптувати до стандартів Європейського Союзу [6].

Значна увага приділяється документуванню подій, що відбувалися в аеропортах України під час повномасштабного вторгнення. Зокрема, А. І. Харук [7], відтворює хід подій під час спроб росіян висадити десанти на Гостомельському та Васильківському аеродромах в лютому-березні 2022 р. Цю статтю А. І. Харук присвятив світлій пам'яті свого сина Тараса Харука, лейтенанта медичної

служби 14-ї окремої механізованої бригади, полеглого 30 серпня 2022 р.

Метою дослідження є узагальнення інформації про стан аеропортів України під час повномасштабного російського вторгнення та їхні перспективи відновлення, на основі аналізу українських онлайн-медіа. Залежно від поставленої мети, завданнями дослідження стали: аналіз наявного контенту в українських онлайн-медіа з обраної проблеми та виокремлення актуальних публікацій; вивчення того, як онлайн-медіа висвітлювали проблеми, з якими стикалися аеропорти після захоплення чи руйнування, та яким викликам довелося протистояти керівництву і персоналу аеропортів; оцінка перспектив відновлення роботи аеропортів, враховуючи міжнародну підтримку в процесі відновлення інфраструктури та підвищення стандартів безпеки.

Методи дослідження. Під час дослідження використовувалися методи аналізу та синтезу, узагальнення та порівняння, які були застосовані для аналізу стану вивчення обраної теми в науковій літературі. Метод моніторингу допоміг прослідкувати та виявити інформацію, яка була представлена в медіа, щодо ситуації із захисту аеропортів та перспектив їх відновлення. За допомогою описового методу були представлені дані, отримані в результаті моніторингового дослідження.

Результати дослідження. З перших хвилин повномасштабного вторгнення, у ніч на 24 лютого 2022 року, російські війська прицільно почала нищити українські аеродроми та аеропорти, щоб викликати страх, хаос, паніку. Їх метою було унеможливити будь-яке постачання озброєння в Україну повітрям, враховуючи, що більшість аеропортів в Україні – подвійного призначення, для цивільних і військових потреб.

Ще до початку повномасштабного вторгнення, коли російські війська активно проводили «навчання» біля українських кордонів, міжнародні страхові компанії дуже уважно стежили за подіями в Україні. Як зазначає інформаційне інтернет-видання Liga.net, страхові компанії, оцінюючи загрози, почали вимагати від лізингодавців вивезти свої літаки з України, або їм припинять покривати страхові ризики, якщо їх літаки постраждають через можливі бойові дії. Важливо зазначити, що більшість сучасних повітряних суден, якими користуються українські перевізники, належать не їм, а третім особам, які передають літаки у довстрокову оренду (лізинг) в Україну [8].

Ситуація на ринку авіаперевезень ускладнювалася. Так, 12 лютого 2022 року лізингодавець заборонив літаку української авіакомпанії SkyUp вхід у повітряний простір України через загрозу російського вторгнення. У компанії пояснили: «Попри всі зусилля авіакомпанії та готовність державних структур України звернутись до лізингодавця, власник літака надав категоричну відмову в той час, коли повітряне судно вже виконувало рейс до Києва» [10]. Компанія SkyUp була змушена посадити літак у Молдові. Ця подія була настільки резонансною, що її висвітлювали майже всі українські онлайн-медіа. Серед них: «Українська правда», Liga.net, «Главред», LB.ua, Укрінформ, ТСН, РБК-Україна, «Главред» та ін.

Це призвело до ризику скасування рейсів міжнародних авіаперевізників до України. З огляду на це було проведено робочу нараду за участю керівництва Офісу президента України, Державної авіаційної служби України, ДП «Украерорух», ДП МА «Бориспіль» та українських авіакомпаній. Основна мета наради – підтримати авіаперевізників шляхом надання додаткових фінансових гарантій для стабілізації авіаринку.

Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна» разом з іншими онлайн-медіа повідомляло, що 13 лютого 2022 року уряд ухвалив рішення про виділення 16,6 млрд грн для гарантування безпеки польотів у повітряному просторі України у зв'язку із загостренням зовнішньополітичних загроз. Представник уряду у парламенті Тарас Мельничук прокоментував це рішення так: «Міністерством інфраструктури України буде затверджено перелік повітряних суден, на які будуть поширюватись державні гарантії безпеки. Виділені кошти використовуватимуть для гарантування безпеки польотів в Україні для страхових компаній-перестраховальників, лізингових компаній та авіаперевізників з використанням ескроу-рахунків Міністерства, відкритих у Національному банку України» [11].

До початку широкомасштабного вторгнення в Україні авіакомпанії залишили понад три десятки літаків. Певна кількість з них все ж вилетіла у ніч проти 24 лютого, а частина зустріла закриття повітряного простору в українських аеропортах. Офіційну інформацію не афішують, щоб ворог не використав її для визначення нових цілей ракетних ударів.

Напередодні вторгнення іноземні авіакомпанії також почали масово скасовувати рейси в Україну і українські аеропорти залишалися напівпорожніми. Вже 22 лютого про скасування рейсів

повідомили компанії Ruan Air, Wizz Air, Lufthansa, Austrian Airline, Swiss, Air France, KLM, Vueling, SAS та airBaltic [12];[13];[14].

24 лютого 2022 року о 2:45 за київським часом, згідно з вимогами «Повітряного кодексу України» [15] та «Положення про використання Повітряного простору України» [16], органи об'єднаної цивільно-військової системи організації повітряного руху України (ОЦВС) та Державна авіаційна служба України закрили повітряний простір над Україною для польотів цивільної авіації [17].

Відкритий військовий напад РФ на Україну почався о 3:40 ранку. Російські війська завдали масованого ракетного удару по Україні. Указом Президента України о 5:30 був введений воєнний стан по всій території України [18]. Почалися активні ракетні обстріли всіх ключових аеропортів України, намагаючись позбавити їх можливості розгорнути протиповітряну оборону. По деяких аеропортах обстріли були масовими і неодноразовими.

Авіаційний експерт Богдан Долінце розповідав інтернет-виданню Liga.net: «Найбільших атак зазнали аеродроми на півдні України – «Одеса», «Херсон», «Миколаїв». На Київщині – «Жуляни», «Бориспіль» і аеропорт «Антонов». На сході – «Харків», «Дніпро» та інші» [19]. Серед аеропортів та аеродромів, розташованих на заході України, за словами авіаційного експерта і колишнього голови Державної авіаційної служби (ДСУ) Дениса Антоноюка, були переважно аеропорти подвійного призначення – у Луцьку, Івано-Франківську та Рівному [19].

Пріоритетним для окупантів був аеродром державного підприємства «Антонов», розташований у Гостомелі Київської області. Оскільки він знаходиться ближче до кордону з Білоруссю, тому російським наземним частинам було легше туди дістатися. Аеродром «Антонов» розташований за 25 кілометрів від Києва і є стратегічно важливим об'єктом, оскільки здатний приймати військові літаки. Захоплення аеродрому в Гостомелі могло б значно розширити можливості російських окупантів. Їхні плани – за лічені дні захопити Київ – були зірвані, завдяки мужності і непохитній волі до перемоги наших військових та всього цивільного населення.

Українське інформаційне агентство РБК-Україна, з посиланням на Головне управління розвідки Міноборони повідомляло, що його утримували бійці Нацгвардії та ГУР Міноборони. Захисники протистояли так званим «елітним» підрозділам десантних військ РФ.

У ГУР зазначили, що аеропорт у Гостомелі став ключовою точкою у боротьбі за Київ. Якби росіяни змогли реалізувати свій план – швидко захопити аеропорт і висадити десант з броньованою технікою, то столиця з високою ймовірністю була би окупована [20].

Інфраструктура аеропорту була майже повністю зруйнована – ангари, технічні приміщення та злітно-посадкова смуга. А на сайтах онлайн-медіа з'явилася інформація, що в одному із ангарів перебував на ремонті один із найбільших літаків у світі українського виробництва АН-225 «Мрія», який 27 лютого 2022 року російські війська знищили [21].

Злітно-посадкову смугу довелося пошкодити, щоб не змогли приземлитися російські літаки Іл-76 з десантом. За словами одного з учасників штурму ввечері 24 лютого А. Харченка, завдання було – не пустити «іли». Тож «задача була виконана трішки не таким способом, як потрібно було, але не пустили. Просто переорали аеродром, не дали їм приземлитися. І після цього на відході колону техніки спалили» [22]. Після провального наступу на Київ, наприкінці березня 2022 року російські війська відступили з Гостомеля і з Київської області.

Така ж доля могла спіткати і головний аеропорт України ДП «Міжнародний аеропорт «Бориспіль». Наші військові та місцеве населення зупинили колони росіян, що перейшли кордон у Сумській області і проривалися до Києва, але не змогли просунути далі Броварів. У результаті влучання ракети у технічні приміщення, в аеропорту було пошкоджене аеронавігаційного обладнання. На сайті аеропорту 24 лютого 2022 року була розміщена інформація: «...роботу ДП «Міжнародний аеропорт «Бориспіль» призупиняє. Аеропорт не працює, всіх пасажирів аеропорту евакуйовано, злітно-посадкова смуга заблокована. Служби аеропорту працюють у взаємодії з державними органами згідно з інструкцією та чинним законодавством України» [23].

У Міжнародному аеропорту «Київ» імені Ігоря Сікорського також очікували російських десантників. В інтерв'ю «Українським новинам» голова Ради директорів Аеропорту «Київ» Денис Костржевський повідомив: «...щоб запобігти висадці десанту, злітно-посадкову смугу залили мастилом, замінували та перегородили авіаційною технікою, щоб жоден літак вже не зміг туди сідати та підійматися» [24].

У Харкові місцеве летовище теж опинилося в зоні досяжності російської артилерії. Агентство РБК-Україна інформувало, що було пошкоджено термінал, але на територію аеропорту окупанти не зайшли [25].

Під удар у ті дні потрапили також міжнародні аеропорти у Житомирі та Запоріжжі. Наразі невідомо настільки вони постраждали. «Українська правда» та інші онлайн-медіа, за посиланням на телеграм-канал тодішнього радника міністра внутрішніх справ Антона Геращенка, повідомляли, що 27 лютого 2022 р. о 17:00 Міжнародний аеропорт у Житомирі був атакований ракетним комплексом «Іскандер» із території Білорусії. Даних про рівень руйнування летовища у відкритих джерелах немає [26].

У ніч на 28 лютого 2022 року російські війська атакували аеропорт у Запоріжжі. ЗСУ успішно відбили їх атаку, повідомлялося на сайті інтернет-видання «24 Каналу» [27]. 10 червня вони здійснили нову спробу – російська ракета вдарила недалеко від Запорізького аеропорту; вже 26 травня 2024 року російські військові здійснили ракетний удар крилатою ракетою Х-59 по самому аеропорту. Пошкоджено термінал, але з міркувань безпеки точної інформації про завданий удар немає [28].

Міжнародний аеропорт у Дніпрі, який є одним із найбільших у країні і який почали реконструювати перед війною, теж після кількох ракетних ударів став непридатний для використання. Агентство «Укрінформ» повідомляло, що голова Дніпропетровської ОВА Валентин Резніченко на своїй сторінці телеграм-каналу написав: «Повторна атака на аеропорт у Дніпрі. Від нього вже не лишилося живого місця. Зруйнований і сам аеропорт і інфраструктура поряд. А ракети летять і летять. Кількість постраждалих з'ясовуємо» [29].

З початку повномасштабного вторгнення під постійними обстрілами перебував Міжнародний аеропорт «Херсон», що знаходиться у селі Чернобаївка поблизу Херсона. Директор аеропорту Віталій Кучерук розповідав агентству Liga.net, що в ніч на 25 лютого 2022 року єдине, що змогли зробити його працівники, – не дати окупантам висадитися на злітно-посадкову смугу. «Ми встановили техніку, ми її закрили повністю. Тому вони змогли зайти в аеропорт тільки танковими колонами» [30].

Територія аеропорту «Херсон» була захоплена росіянами. Під час окупації аеропорту було пошкоджено засоби сигналізації

зв'язку, систему радіонавігації, світлосигнальну систему, систему посадки, зруйновано вишку керування польотами. Територію навколо аеропорту, понад 300 га, повністю замінували. Окупанти намагалися використати його як плацдарм для подальшого наступу на інші регіони України. Тому на його території розмістили військову техніку, зберігали там снаряди та боєприпаси, що стали ціллю для української артилерії. Збройні сили України 26 разів завдавали влучних ударів по ворожих позиціях, знищуючи техніку противника. Село Чорнобаївка перетворилося на символ невдач та некомпетентності російського командування.

Російські війська 27 лютого 2022 року нанесли ракетні удари по Миколаївському міжнародному аеропорту. Попередньо, війська РФ били по аеропорту тричі. Снаряди потрапили у злітну смугу та на перон. Цю інформацію кореспондентам інтернет-видання «Суспільне Миколаїв» підтвердив голова Миколаївської облдержадміністрації Віталій Кім [31].

Наступаючи від Херсона на Одесу в обхід Миколаєва, 7 березня 2022 року росіяни намагалися захопити Миколаївський міжнародний аеропорт і навіть на декілька годин їм це вдалося. Але ЗСУ спільно з теробороною, спецзагоном «КОРД» і патрульною поліцією міста Миколаїв відбили аеропорт. Уже навесні 2022 року українські війська почали витіснити росіян від Миколаєва. 18 березня 2022 року армію РФ, що була південніше міста, відкинули до адміністративних кордонів з Херсонською областю.

Після невдалої спроби захопити аеропорт, російські війська обстрілювали його з реактивних систем залпового вогню «Град» та «Смерч». Ворог зруйнував основну будівлю аеропорту, термінал, диспетчерську вежу, злітно-посадкову смугу. Внаслідок обстрілу 28 березня 2022 року, за даними Миколаївської поліції, аеропорт майже повністю був знищений [32].

Аеропорт Одеси також не може приймати літаки. Внаслідок ракетного удару 30 квітня 2022 року було зруйновано злітно-посадкову смугу. Інтернет-видання «Дзеркало тижня» повідомляло, що, за словами голови Одеської ОБ Максима Марченка, ракетний удар завдано з території тимчасово окупованого Криму береговим ракетним комплексом «Бастіон» [33]. Наразі ворог постійно обстрілює місто та його околиці. Інформації про завдані удари по аеропорту та їх наслідки немає.

Інші аеропорти України в зону бойових дій не потрапили, але продовжують періодично зазнавати обстрілів. Неможливо поки встановити ступінь пошкоджень аеропортів на окупованій території – у Луганську, Донецьку, Бердянську, Маріуполі, Сєвєродонецьку. За словами авіаційного експерта і колишнього голови Державної авіаційної служби (ДАСУ) Дениса Антоноука, «починаючи з 2014 року найбільше постраждали від війни аеропорти Донецька, Луганська і Херсона. Причому з'ясувати, в якому стані перші два з об'єктивних причин неможливо. Не виключено, що від них залишилася лише злітно-посадкова смуга, яку відновлювати, хоч і найдорожче, але це можна зробити доволі швидко. На відміну від систем навігації. Ймовірно, для цих аеропортів її доведеться відбудувувати майже з нуля» [34].

В умовах постійної загрози ракетних обстрілів та терористичних атак цивільної інфраструктури аеропорти не можуть функціонувати у звичному режимі. Після повномасштабного вторгнення усі українські аеропорти опинилися в ситуації вимушеного простою. У керівництва аеропортів постала одна з найбільших проблем – збереження кадрів. Частина працівників пішла на фронт. Більшу частину співробітників відправили в неоплачувані відпустки. Інтернет-видання Liga.net повідомляло, що частина персоналу залишилися працювати на місцях, щоб утримувати в належному стані аеропорти. Директор Міжнародного аеропорту «Херсон» Віталій Кучерук повідомив, що зараз в аеропорту працює 10-15 осіб, які погодилися розбирати руйнування, а їхні зарплати фінансує держава через Херсонську обласну адміністрацію та фонд зайнятості. Подібна ситуація і в Міжнародному аеропорту «Одеса». За словами його директора Володимира Семенченка, перший місяць війни для співробітників ще зберігали їхні робочі місця. Але потім довелося призупинити дію трудових договорів для 90% з них [34]. Після внесення урядом змін до правил перетинання державного кордону громадянами України [35], що дозволив виїзд чоловікам з-поміж осіб авіаційного персоналу у відрядження для проходження тренінгів або для роботи на іноземні авіакомпанії, авіакомпанії разом із керівництвом більшості українських аеропортів організували їм роботу за кордоном. Персонал українських аеропортів почав працювати в аеропортах Канади, США, країнах ЄС.

Зрозуміло, що довго така ситуація зберігатися не буде, бо працівники поступово втрачатимуть кваліфікацію, виїжджатимуть

за кордон, змінюватимуть професії. Державні аеропорти зберігають ключових співробітників, навіть ціною накопичення збитків. Так міжнародні аеропорти «Бориспіль» та «Львів» намагаються зберегти свій персонал, щоб за кілька тижнів відновити роботу аеропортів, у разі відновлення польотів в Україні, за наявності гарантій безпеки [36].

Експерт з авіаційного права Олег Бондар пояснює інтернет-виданню Liga.net ситуацію так: «З одного боку, тут є соціальна складова – держава підтримує людей, крім того, певний персонал може бути допущений до роботи лише за умови збереження сертифікації, а це вимагає постійного навчання та підвищення кваліфікації. Поновлення сертифікатів може зайняти від декількох місяців до року» [37].

Інформація щодо стану пошкодження та можливостей для ремонту аеродромів у більшості з аеропортів може бути встановлена після детальних технічних обстежень, які можливі лише по завершенні активних бойових дій в зоні знаходження аеропортів. Втім, за попередніми підрахунками, загальний обсяг пошкоджень авіаційної галузі (аеропортів, аеродромів, авіаційної техніки) складає близько 2,04 млрд доларів. З 35 аеродромів, що належать до цивільної авіації за час війни було пошкоджено 19, зокрема 12 виключно цивільні і 7 аеродромів подвійного призначення (без урахування військових аеродромів) [38].

Для відновлення роботи аеропортів у повоєнний період потрібно першочергово відновити зруйновану чи пошкоджену аеропортову та аеронавігаційну інфраструктуру, залучити підготовлений авіаційний персонал, що потребуватиме значних коштів. За розрахунками Київської школи економіки, для забезпечення «першочергових потреб у відновленні авіагалузі необхідно приблизно 3 млрд доларів, в тому числі 1,59 млрд доларів для забезпечення діяльності підприємств галузі в період відновлення (запуску) та 1,41 млрд доларів на відбудову та реконструкцію, протягом перших 5 років після війни, 5-7 регіональних аеропортів, які б відповідали сучасним стандартам ІКАО» [39].

Реалізація проєктів модернізації аеропортів розпочалася ще в рамках «Державної цільової програми розвитку аеропортів на період до 2023 року», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 № 126 [40]. Міністерство інфраструктури України визначено основні етапи реалізації програми: об'єднання

аеродромів в єдине державне підприємство під управління Мінінфраструктури; залучення інвесторів до розвитку аеропортів як експлуатантів аеропортів; будівництво, реконструкція та модернізація аеропортів; забезпечення доступності інфраструктури аеропортів для маломобільних груп населення; лібералізація ринку повітряних перевезень [41]. Після повномасштабного вторгнення програма була призупинена.

У 2017 р. за ініціативи Авіаційного комітету при Торгово-промисловій палаті України, Міністерства інфраструктури України, Державної авіаційної служби було розроблено Авіаційну транспортну стратегію України на період до 2030 р. Одним з пріоритетних напрямів було забезпечення розвитку та модернізація аеропортів. Інформаційне агентство «Укрінформ» повідомляло, що в рамках стратегії «основною метою галузі на наступні 12 років має стати регіональний розвиток завдяки стимулюванню розвитку регіональних аеропортів. Зокрема, передбачається дерегуляція регіональних аеропортів (скасування державного регулювання аеропортових зборів відповідно до Директиви ЄС 2009/12 та монополізація доступу на ринок послуг з наземного обслуговування відповідно до директиви ЄС 96/67)» [42]. Воєнний стан в Україні спричинив зміну основних пріоритетів і перспективних планів розвитку, які були визначені «Авіаційною транспортною стратегією до 2030 року». Сьогодні є необхідним розроблення нового проекту стратегії з урахуванням планів відновлення зруйнованих регіонів.

Після повномасштабного вторгнення, відповідно до Указу Президента від 21 квітня 2022 року №266/2022, була створена Національна рада з відновлення України від наслідків війни, яка розробила план заходів повоєнного відновлення та розвитку України [43].

Зрозуміло, чим довше триватиме війна, тим важчою буде ситуація з аеропортами цивільної авіації, і тим довше їх потім доведеться відновлювати. За даних обставин, вихід був би у відновленні польотів навіть в умовах війни, але сьогодні Україна перебуває в групі країн з найвищим рівнем ризику щодо безпеки польотів. Війна в Україні не має аналогів в сучасній європейській історії, тому неможливо провести конкретну аналогію та оцінити ризики безпеки польотів і вплив на авіаційну галузь в цілому.

Є приклади країн, серед яких Ізраїль, Іран, що зберігають можливість продовження операційної діяльності в умовах воєнних дій. Навіть сьогодні з аеропортів, зарахованих до найвищого – першого рівня ризику, здійснюються польоти.

З 2022 року, попри те, що бойові дії продовжуються, Україна розглядала можливість частково відкрити повітряний простір у таких умовах. Обмірковувався запуск польотів з Міжнародного аеропорту «Львів» імені Данила Галицького та Міжнародного аеропорту «Ужгород» через територіальну близькість до кордону. З цих аеропортів літаки змогли б швидко потрапити в повітряний простір Європейського Союзу і безпечно здійснювати польоти. Наразі вивчається рівень загроз та ризиків для утворення безпечного маршруту польотів.

Наприкінці лютого 2023 року голова офісу президента України Андрій Єрмак на брифінгу під час форуму «Зроблено в Україні» повідомив, що українська влада працює над тим, аби відкрити один з аеропортів, але поновлення авіаперевезень можливе лише у разі належної безпеки [44]. У квітні 2023 року інтернет-видання LB.ua, з покликанням на пресслужбу Украероруху, інформувало, що «Європейська організація з безпеки аеронавігації (Євроконтроль) опублікувала оновлений прогноз стосовно відновлення польотів в європейському регіоні. Згідно з ним, польоти в Україні, ймовірно, відновляться лише в 2029» [45].

Зокрема, 6 червня 2023 року Україна долучилася до програми Європейського Союзу «Механізм «Сполучення Європи». Тоді зазначалося, що Львівський аеропорт можуть частково відкрити як гуманітарний коридор, який забезпечуватиметься Європейським Союзом [46].

У березні 2024 року Україна офіційно розпочала переговори з регуляторами авіаперевезень щодо відновлення польотів та роботи своїх аеропортів. Проте, Голова Державної авіаційної служби Олександр Більчук в інтерв'ю медіа ТСН.ua зазначив, що ризики відновлення польотів дуже високі. «На сьогоднішній день, відповідно до загальної оцінки рівня загрози та ризиків авіаційній безпеці цивільної авіації у межах території України та повітряного простору над нею, затвердженої наказом Державіаслужби від 26.12.2023 №815, територію України та повітряний простір над нею віднесено до конфліктних зон з високим ступенем ризику авіаційній безпеці у зв'язку з наявністю на території України реальних загроз

для літаків цивільної авіації та персоналу цивільних аеропортів/аеродромів» [47].

Перше експертне обговорення відбулося у Варшаві під час спеціальної конференції «Відновлення авіаційної галузі України», організованої Міністерством розвитку громад та територій України за підтримки посольства США спільно з Державною авіаційною службою, «Украерорухом», Командуванням Повітряних Сил України, керівниками міжнародних аеропортів «Бориспіль» та «Львів». На заході були присутні близько сотні представників авіагалузі – від профільних регуляторів ЄС, Великої Британії та США до міжнародних авіакомпаній, які раніше здійснювали рейси в Україну, а також представники страхових і лізингових компаній та виробників літаків. Під час конференції заступник Міністра розвитку громад та територій України Сергій Деркач презентував покроковий план та потреби для часткового відкриття повітряного простору України. «Під час війни стратегічним завданням для нас є зберегти авіаційну інфраструктуру та кваліфіковані кадри, щоб коли прийде час, ми змогли відновити цивільні польоти максимально швидко. Зрозуміло, що це дуже складне питання як з точки зору безпеки, так із точки зору взаємодії з усіма залученими сторонами. Саме тому ми підтримуємо майданчики, коли спільно з іноземними регуляторами галузі, авіакомпаніями, страховими, аеропортами та військовими напрацьовуємо спільний план», – наголосив віцепрем'єр-міністр з відновлення України – міністр розвитку громад та територій Олексій Кулеба [48]. Про готовність аеропортів до відновлення авіаперевезень доповіли генеральні директори Міжнародного аеропорту «Бориспіль» та Міжнародного аеропорту «Львів» імені Данила Галицького. Можна припустити, що саме ці летовища мають перспективу першочергового відкриття. Однак першочергово потрібні гарантії безпеки від ЗСУ. Міністерство розвитку громад та територій України через інтернет-видання LV.ua наголосує: «Для фактичного виконання рейсів обов'язковою умовою залишається відкриття повітряного простору. Наразі небо України залишається закритим для польотів через воєнний стан [49]».

Наразі експерти вивчають рівень загроз і ризиків та проводять аналіз необхідних превентивних заходів, розглядаючи відповідні сценарії відновлення польотів на кількох аеродромах.

Висновки. Українські онлайн-медіа відіграли важливу роль у формуванні історичної пам'яті про події, пов'язані з війною, зокрема в контексті руйнування аеропортів, їх інфраструктури,

аеронавігаційних систем, злітно-посадкових смуг та технічних приміщень. Медіа стали не тільки джерелом інформування, а й платформою для збереження історії, висвітлюючи героїчний опір українських військових, цивільних осіб і персоналу аеропортів, які зазнали величезних проблем через обстріли та окупацію.

Особливо важливим напрямом діяльності українських медіа є висвітлення позиції та дій персоналу аеропортів. З початком повномасштабного вторгнення значна кількість фахівців змушена була залишити свої робочі місця через небезпеку. Проте оптимальна кількість співробітників, попри небезпеку, залишилася працювати на місцях в умовах обмежених ресурсів і високих ризиків, щоб підтримувати в належному стані те, що вдалося зберегти. Жертви та втрати, які понесли співробітники аеропортів через постійні атаки, сьогодні не можна оцінити повною мірою, проте кожен факт, кожен злочин буде задокументований і винесений на суд поколінь. Аналіз інформації з українських онлайн-медіа показав, що в умовах війни персонал аеропортів виявив неабияку стійкість, здатність до швидкої адаптації та готовність працювати в екстремальних ситуаціях.

Війна на території України спричинила значні руйнування аеропортів та летовищ, що стали стратегічними цілями для російських окупантів. Багато з них, зокрема на тимчасово окупованих територіях, залишаються в руїнах, а відновлення їх інфраструктури вимагає значних зусиль і часу. Українські онлайн-медіа не лише фіксують факти руйнувань аеропортів, а й розкривають перспективи відновлення аеропортів, перспективи їх реконструкції та модернізації після завершення війни. Майже в кожному матеріалі акцентується на важливості підтримки міжнародних партнерів. Підвищення стандартів безпеки та сучасних технологій, інтеграція новітніх рішень у сфері авіації, допоможе забезпечити конкурентоспроможність українських аеропортів на міжнародному рівні.

Ж. Паскал

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рекомендації журналістам щодо організації роботи на військових об'єктах та в районах бойових дій в умовах воєнного стану. 2024. URL:https://www.mil.gov.ua/content/zmi/rekomendacii_dlia_ZMI_new24.pdf (дата звернення 12.03.2025)

2. Чулінда Л. І., Устинова І. П. Правові питання відновлення інфраструктури аеропортів України. *Юридичний вісник*, Київ. 2023. №2 (67). С. 38-46.

3. Нецька Л. С., Загороднюк В. В., Дувінг В.О. Правове забезпечення діяльності міжнародних аеропортів. *Юридичний вісник*, Київ. 2024. №1(70). С. 21-28.

4. Василенко І. В., Яременко В. Ю., Литвиненко С. Л. Особливості організаційно-технологічного забезпечення діяльності міжнародних аеропортів (огляд). *Наукоємні технології*, Київ. 2023. №2(58). С. 207-216.

5. Дубик О. М. Про актуальність розроблення положень та методик оцінки стану та відновлення аеродромних покриттів. *Airport Planning, Construction and Maintenance Journal*, 2. 2023. Р. 38-50. URL: <https://journals.nau.in.ua/index.php/apcmj/issue/view/2> (дата звернення 12.03.2025)

6. Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*, Київ. 2022. №4. С.139–147. (Харук с. 144). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187259/11-Kharuk.pdf?sequence=1> (дата звернення 12.03.2025)

7. Іщенко Н. Ф., Скрипник Л. Р. Відновлення та модернізація мережі аеропортів України в контексті сучасних соціально-економічних та політичних змін. *Airport Planning, Construction and Maintenance Journal*. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2023. №4. С.33 – 40.

8. Рік найважчих випробувань. Як війна змінила українську цивільну авіацію. *РБК-Україна*, 7 грудня 2022. URL: <https://www.rbc.ua/rus/travel/rik-nauvazhchih-viprobuvan-klyuchovi-podiyi-1670406516.html> (дата звернення 12.03.2025)

9. Коли відновляться авіаперевезення в Україні. *Liga.net*, 22 червня 2023. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/transport/article/kogda-vozobnovyatsya-aviaperevozki-v-ukraine> (дата звернення 12.03.2025)

10. Рейс SkyUp, який летів із Мадейри у Київ, приземлився у Кишеневі через заборону власника літака летіти до України. *LB.ua*, 13 лютого 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/02/13/505439_reys_s_kyup_yakiy_letiv_iz_madeyri.html (дата звернення 12.03.2025)

11. Кабмін виділив 16,6 млрд грн на додатковий держмеханізм страхування безпеки польотів в Україні. *Інтерфакс-Україна*,

13 лютого 2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/798054.html> (дата звернення 12.03.2025)

12. Ryanair прибрала Харків та Херсон зі своєї системи бронювання. *TCH.ua*, 22 лютого 2022. URL: <https://tsn.ua/tourism/ryanair-pribrala-harkiv-ta-herson-zi-svoyeyi-sistemi-bronyuvannya-1984042.html> (дата звернення 12.03.2025)

13. Wizz Air відклав запуск 16 рейсів з України: нові дати. *РБК-Україна*, 18 лютого 2022. URL: <https://travel.rbc.ua/ukr/show/wizz-air-otlozhit-zapusk-16-reysov-ukrainy-1645171557.html> (дата звернення 12.03.2025)

14. Lufthansa, KLM та Air France скасували рейси, а лоукости напрямки. Як будемо літати? *Liga.net*, 22 лютого 2022. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/transport/article/lufthansa-klm-i-air-france-otmenili-reysy-a-loukosti-napravleniya-kak-budem-letat> (дата звернення 12.03.2025)

15. Повітряний кодекс України. 2011. (поточна редакція 15.11.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text> (дата звернення 12.03.2025)

16. Про затвердження Положення про використання повітряного простору України: постанова кабінету міністрів України. 2017. (поточна редакція 05.01.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/954-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.03.2025)

17. Оголошення про закриття повітряного простору України. 2022. URL: <https://uksatse.ua/index.php?act=Part&CODE=247&id=772> (дата звернення 12.03.2025)

18. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України. 2022. (поточна редакція 06.02.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення 12.03.2025)

19. 19 аеродромів. Скільки коштує відновлення авіаційної інфраструктури України. *Liga.net*, 22 серпня 2023. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/transport/article/skolko-stoit-vosstanovlenie-aviatsionnoy-infrastruktury-ukrainy> (дата звернення 12.03.2025)

20. Рік найважчих випробувань. Як війна змінила українську цивільну авіацію. *РБК-Україна*, 7 грудня 2022. URL: <https://www.rbc.ua/rus/travel/rik-nayvazhchih-viprobuvan-klyuchovi-podiyi-1670406516.html> (дата звернення 12.03.2025)

21. Окупанти знищили найбільший в світі літак «Мрія». *Главком*, 27 лютого 2022. URL: <https://glavcom.ua/news/okupanti->

znishchili-naybilshiy-v-sviti-litak-mriya-825524.html (дата звернення 12.03.2025)

22. Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*, Київ. 2022. №4. С.139–147. (Харук с. 144). URL:<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187259/11-Kharuk.pdf?sequence=1>

23. Міжнародний аеропорт «Бориспіль». URL: <https://kbp.aero/news/page/10/> (дата звернення 12.03.2025)

24. Денис Костржевський: «Аеропорт Київ вніс вагомий внесок у оборону столиці в перші тижні війни». *Українські новини*, 12 квітня 2024. URL: <https://ukranews.com/ua/interview/3085-denys-kostrzhevskiy-aeroport-kyiv-vnis-vagomyj-vnesok-u-oboronu-stolytsi-v-pershi-tyzhni-vijny> (дата звернення 12.03.2025)

25. Рік найважчих випробувань. Як війна змінила українську цивільну авіацію. *РБК-Україна*, 7 грудня 2022. URL: <https://www.rbc.ua/rus/travel/rik-nayvazhchih-viprobuvan-klyuchovi-podiyi-1670406516.html> (дата звернення 12.03.2025)

26. З Білорусі вдарили по аеропорту Житомира. *Українська правда*, 27 лютого 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/27/7326587/> (дата звернення 12.03.2025)

27. Атаку російських військ на Запорізький аеропорт в ніч на 28 лютого було успішно відбито. *24 Канал*, 28 лютого 2022. URL: https://24tv.ua/ataku-rosiyskih-viysk-zaporizkiy-aeroport-nich-28-lyuto-go-bulo_n1883611 (дата звернення 12.03.2025)

28. Армія РФ завдала удару по Запорізькому Аеропорту крилатою ракетою Х-59 – ОК «Південь». *Суспільне Запоріжжя*, 27 травня 2024. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/755107-armia-rf-zavdala-udaru-po-zaporizkomu-aeroportu-krilatou-raketou-h-59-ok-pivden/> (дата звернення 12.03.2025)

29. Військові РФ знову вдарили по аеропорту в Дніпрі – він зруйнований повністю. *Українформ*, 10 квітня 2022. URL:<https://web.archive.org/web/20220410163351/https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3453886-vijskovi-rf-znovu-vdarili-po-aeroportu-v-dnipri-vin-zrujnovanij-povnistu.html> (дата звернення 12.03.2025)

30. 19 аеродромів. Скільки коштує відновлення авіаційної інфраструктури України. *Liga.net*, 23 серпня 2023. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/transport/article/skolko-stoit-vosstanovlenie-aviatsion-noy-infrastruktury-ukrainy> (дата звернення 12.03.2025)

31. Російські війська обстріляли аеропорт у Миколаєві. *Суспільне Миколаїв*, 27 лютого 2022. URL:<https://web.archive.org/web/20220310121249/https://suspilne.media/211970-rosijski-vijska-obstrilali-aeroport-u-mikolaevi/> (дата звернення 12.03.2025)

32. Миколаївський міжнародний аеропорт. Як виглядає леволице після обстрілів. *Суспільне Миколаїв*, 9 квітня 2022. URL: <https://suspilne.media/mykolaiv/226886-mikolaivskij-miznarodnij-aeroport-ak-vigladae-letovise-pisla-obstriliv/> (дата звернення 12.03.2025)

33. Начальник Одеської ОВА повідомив деталі ракетного удару по аеропорту Одеси. *Офіційний сайт міста Одесса*. 2022. URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/227690/> (дата звернення 12.03.2025)

34. 19 аеродромів. Скільки коштує відновлення авіаційної інфраструктури України. *Liga.net*, 23 серпня 2023. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/transport/article/skolko-stoit-vosstanovlenie-aviatsionnoy-infrastruktury-ukrainy> (дата звернення 12.03.2025)

35. Про внесення зміни до Правил перетинання державного кордону громадянами України: постанова кабінету міністрів України. 2022. (поточна редакція 04.10.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1148-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.03.2025)

36. Понад 80% персоналу аеропорту «Бориспіль» нині у простой. Про відновлення польотів поки не йдеться. *Суспільне Київ*, 12 грудня 2023. URL: <https://suspilne.media/kyiv/637924-ponad-80-personalu-aeroportu-borispil-nini-u-prostoi-pro-vidnovlenna-polotiv-poki-ne-jdetsa/> (дата звернення 12.03.2025)

37. Коли відновляться авіаперевезення в Україні. *Liga.net*, 22 червня 2023. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/transport/article/kogda-vozobnovyatsya-aviaperevozki-v-ukraine> (дата звернення 12.03.2025)

38. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення 12.03.2025)

39. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення 12.03.2025)

40. Про затвердження Державної цільової програми розвитку аеропортів на період до 2023 року : постанова кабінету міністрів України. 2016. (поточна редакція 13.01.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/126-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.03.2025)

41. Аеропорти 2023. Відновлення та модернізація авіаційної інфраструктури. 2016. URL:<https://mtu.gov.ua/files/%D0%A6%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D0%B0%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B2-2023.pdf> (дата звернення 12.03.2025)

42. Про схвалення Авіаційної транспортної стратегії України на період до 2030 р. : розпорядження Кабінету Міністрів України. 2018. URL: <https://mtu.gov.ua/projects/166/> (дата звернення 12.03.2025)

43. Проєкт плану відновлення України. 2022. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf (дата звернення 12.03.2025)

44. Поновлення авіаперевезень можливе лише у разі належної безпеки, – Єрмак. *LB.ua*, 26 лютого 2024. URL: https://lb.ua/society/2024/02/26/600465_ponovlennya_aviaperevezen_mozhlive.html (дата звернення 12.03.2025)

45. Український повітряний простір буде відкрито відразу після завершення воєнних дій та перемоги України, – Укראерорух. *LB.ua*, 12 квітня 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/04/12/551719_ukrainskiy_povitryaniy_prostir_bude.html (дата звернення 12.03.2025)

46. Львівський аеропорт можуть відкрити для гуманітарного коридору. *LB.ua*, 8 червня 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/06/08/559408_lvivskiy_aeroport_mozhut_vidkriti.html (дата звернення 12.03.2025)

47. Коли в небо України здіймуться цивільні літаки: розглядають варіант кількох аеродромів. *TCH.ua*, 21 квітня 2024. URL: <https://tsn.ua/exclusive/koli-v-nebo-ukrayini-zdiymutsya-civilni-litaki-rozglyadayut-variant-kilkoh-aerodromiv-2561875.html> (дата звернення 12.03.2025)

48. Перспективи відкриття повітряного простору України в умовах воєнного стану: презентовано дорожню карту. *Рубрика*, 30 жовтня 2024. URL: <https://mtu.gov.ua/news/36046.html> (дата звернення 12.03.2025)

49. Мінрозвитку щодо інформації про відновлення цивільних польотів: небо України залишається закритим через воєнний стан. *LB.ua*, 23 жовтня 2024. URL: https://lb.ua/society/2024/10/23/641227_minrozvitku_shchodo_informatsii_pro.html (дата звернення 12.03.2025)

■ Розділ 4

ДОКУМЕНТУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ: ОРГАНІЗАЦІЙНО- ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Abstract. The article is devoted to the study of war crimes against the environment of Ukraine according to national and international legal documents. Such concepts as “war crime”, “environment”, “ecocide” are characterized in accordance with international and national legal documents. The problem of forming certain requirements for the procedure of documenting war crimes against the environment, especially in the conditions of armed conflicts, is raised.

Keywords: war crime, environment, ecocide, documenting war crimes, mobile application, Rome Statute of the International Criminal Court, Geneva Convention, Constitution of Ukraine.

Вступ. За час повномасштабного російського вторгнення в Україну агресором було вчинено багато воєнних злочинів, зокрема проти довкілля. Воєнні злочини проти довкілля – це дії, вчинені під час збройних конфліктів, які призводять до серйозної, довготривалої та масштабної шкоди довкіллю. Ці дії розглядаються як порушення міжнародного гуманітарного права. Вони заборонені з метою мінімізації впливу воєнних конфліктів на довкілля та захисту цивільного населення та екосистем. Країна – агресор повинна бути обов’язково притягнена до відповідальності за скоєні злочини. У зв’язку з цим набуває особливого значення проблема документування воєнних злочинів та передачі їх до компетентних органів з метою притягнути винних до відповідальності. Мета статті – охарактеризувати міжнародні та національні нормативно-правові документи, що регламентують поняття «воєнні злочини», зокрема й проти довкілля; завдання – показати, як відбувається процес документування воєнних злочинів проти довкілля в умовах широкомасштабної війни Росії проти України. Наукова новизна полягає в узагальненні наукових знань про поняття «воєнний злочин» та процес документування воєнних злочинів Росії проти довкілля України в умовах широкомасштабної воєнної агресії.

Огляд літератури. Масштаби вчинених Росією злочинів, зокрема й проти довкілля України, свідчать про актуальність

проблеми удосконалення національного та міжнародного законодавства у даній сфері, необхідність розробки дієвих методик фіксації та документування всіх злочинів, вчинених агресором.

Ці проблеми привертають увагу багатьох науковців, громадських діячів та знайшли своє відображення, зокрема, у наукових розвідках багатьох авторів. Так, про воєнні злочини, їх кримінально-правову характеристику в своїх наукових напрацюваннях писали Ю. Белоусов, О. Баганець, О. Гончар, І. Павлова, М. Пашковський, О. Пчеліна, В. Романюк, Т. Савчук, Г. Тетерятник, та ін.

Проблему документування екологічних злочинів висвітлювали О. Баганець, О. Біда, О. Гончар, Д. Денищук, А. Заскальна, О. Лисик, О. Матвійчук, Т. Павлова, І. Перепросов, К. Продан, В. Репецький, В. Тимошко та ін.

Проте слід зауважити, що сьогодні ще існують різні правові прогалини та суттєві відмінності серед науковців щодо того, як розуміє міжнародне та українське законодавство злочин екоциду та воєнний злочин проти довкілля, процес їх документування, фіксації, розслідування. Ці проблеми потребують своєї подальшої розробки та вирішення.

Методи дослідження. Методологічна основа обумовлена темою, метою, предметом дослідження. Серед використаних методів дослідження слід назвати такі: історико-хронологічний (під час висвітлення історії затвердження Римського статуту), термінологічний (при вивченні наукових поглядів на поняття «воєнний злочин», «довкілля», «захист довкілля»), порівняльний аналіз (зادля з'ясування напрямів інформаційної діяльності різних електронних застосунків та проєктів), синтез (поєднання інформації, отриманої на етапі аналізу, в єдине ціле), абстрагування (для висвітлення інформаційної діяльності Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, не зважаючи на інші види його роботи), узагальнення (для формулювання висновків), бібліографічний (під час підбору наукової літератури, джерел за темою дослідження). Використання методу моніторингу вебсайтів Міндовкілля та Державної екологічної інспекції України та їх сторінок у соціальних мережах дозволило визначити представлення даних структур в інформаційному просторі.

Результати дослідження. За час повномасштабного вторгнення російських військ в Україну агресор скоїв багато воєнних злочинів проти довкілля. Від війни постраждало практично усе природне середовище нашого краю – це ліси, степи, в яких внаслідок пожеж

гинуть тварини, рідкісні види рослин. До цього переліку слід віднести й забруднення ґрунтів внаслідок обстрілів нафтобаз та промислових об'єктів та потрапляння важких металів у підземні води. Надзвичайну небезпеку становлять обстріли атомних електростанцій, адже вони загрожують техногенною катастрофою не тільки Україні, а й багатьом державам регіону. Природні ресурси та цілі екосистеми зазнали та зазнають кожного дня забруднень, засмічень, спалення, знищення природних екосистем та інших втрат і руйнації – як відновлювальних, так і не відновлювальних. Масштаби екологічної шкоди є вражаючими. Очевидно, що наслідки для навколишнього природного середовища будуть відчуватися ще десятиліттями після закінчення війни.

Отже, з початком повномасштабного вторгнення потреба в фіксації та оцінці всіх випадків екологічної шкоди, завданої РФ на території України, стала нагальною. Чому саме це необхідно робити?

Фіксацію та оцінку завданої Російською федерацією екологічної шкоди Україні необхідно здійснювати, насамперед, задля:

- розуміння стану довкілля та змін, що відбулися через заподіяну шкоду для належного реагування відповідальних суб'єктів, попередження і профілактики більш серйозних негативних наслідків від заподіяної шкоди, належного інформування населення про екологічні ризики;

- визначення розміру шкоди, збитків і втрат, завданих навколишньому середовищу, у тому числі для формування доказової бази з метою притягнення до відповідальності за екологічні злочини та отримання постраждалими компенсацій за рішеннями уповноважених інституцій на національному та міжнародному рівнях;

- визначення витрат, необхідних для відновлення майна та майнових прав, що зазнали руйнівного впливу, у тому числі під час планування й здійснення заходів щодо відновлення громад та отримання ними належного фінансування таких витрат (за рахунок бюджетних коштів, коштів міжнародної підтримки тощо) [1, с. 4–5].

За інформацією міністра захисту довкілля та природних ресурсів Світлани Гринчук повномасштабне вторгнення Росії завдало чи не найбільшої шкоди саме довкіллю України. І з кожним місяцем збитки довкіллю тільки зростають. Так, на листопад 2024 року було зафіксовано понад 6 тисяч екозлочинів, а завдана шкода оцінювалась у 2,7–2,8 трлн гривень (рис. 1).

Рис. 1. Збитки довкіллю внаслідок збройної агресії РФ, листопад 2024 (інфографіка Державної екологічної інспекції України)

А вже на січень 2025 р. завдана шкода українському довкіллю за три роки повномасштабної війни оцінюється у 3 трлн гривень [2].

Президент України Володимир Зеленський на саміті G20 ще у 2023 році представив Українську формулу миру, що складається з десяти пунктів, одним з яких є потреба негайно захистити природу та зупинити екоцид. Це пункт 8 – Екологічна безпека та збереження живої природи. Серед важливих інструментів його виконання – система державного екологічного контролю в Україні. Війна стала лакмусовим папірцем для екоконтролю. Інспектори роблять те, що не робив ніхто в світі. Збір інформації про військові злочини Росії проти природи, обрахунок збитків довкіллю від війни – це робота

Державної екологічної інспекції. Від того, наскільки якісно та оперативно її зможуть виконувати інспектори та чи матимуть необхідне матеріально-технічне забезпечення, а лабораторії відповідне сучасне обладнання, залежить якість та обсяг доказової бази. А отже, притягнення агресора до відповідальності в Міжнародних судах та стягнення репарацій для відновлення довкілля. Це свідчить про актуальність створення в Україні інституту екологічного контролю європейського зразка. Понад 100 країн світу підтримали формулу миру. Водночас, у Європейській комісії заявили, що Росія має виплатити Україні репарації за екоцид [3].

Ще одним важливим вектором є наближення України до Європейської спільноти.

В останніх двох звітах «Україна 2023» та «Україна 2024» Європейська комісія надала Україні низку рекомендації на 2024–2025 рр. Серед них – необхідність ухвалення закону про екологічний контроль та законодавства, що гармонізує його із законодавством про промислові викиди.

План перемоги, представлений президентом України В. Зеленським у жовтні 2024 р., ще раз підтвердив вимогу зупинити ворога та захистити Україну.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України сьогодні активно працює над документуванням воєнних злочинів та створенням відповідної доказової бази. Зрозуміло, що оцінити повну картину втрат можна буде лише після закінчення бойових дій на території України. Але здійснювати таку роботу необхідно вже зараз.

Для проведення документування воєнних злочинів, перш за все, необхідно визначитись з нормативно-правовими засадами даного процесу.

Довкілля – це оточення, в якому функціонує об’єкт (повітря, вода, земля, флора, фауна тощо). У буквальному розумінні цей термін означає все, що оточує людину, а тому може інтерпретуватися як простір та об’єкти навколишнього середовища (природного навколишнього середовища, соціального навколишнього середовища, виробничого навколишнього середовища, антропогенного середовища, космічного навколишнього середовища тощо). Отже, поняття «довкілля» є ширшим за своїм змістом, ніж «навколишнє природне середовище».

Захист довкілля – це завдання, яке стоїть перед кожною державою окремо, та усім світом разом, оскільки наслідки, що

настають у разі вчинення злочинів проти довкілля, можуть бути за своїми масштабами небезпечними для усього людства. Особливої уваги набуває вчинення таких злочинів в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Принципове значення має визначення терміну «воєнний злочин». Українське законодавство не містить визначення поняття «воєнний злочин». Це ускладнює розуміння цього терміну та його застосування в умовах війни. Загальний перелік воєнних злочинів закріплений у Статуті Міжнародного кримінального суду (Римський статут). Також ця проблема регулюється Женевськими конвенціями 1949 р., Конвенцією ООН про заборону військового або іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. (Конвенція ENMOD) тощо.

Основне положення, згідно з яким злочини проти довкілля розглядаються як воєнні злочини, міститься в п. iv ст. 8 Римського статуту. Даний документ трактує воєнний злочин як «умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою» [4].

Україна підписала Римський статут МКС 20.01.2000 р., але тоді не ратифікувала його. Після підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. ратифікація РС МКС стала одним із прямих міжнародних зобов'язань нашої країни. Тому Верховна Рада України на засіданні 21 серпня 2024 року прийняла Закон України про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправки до нього, внесений Президентом України Володимиром Зеленським (реєстр. №0285 від 15.08.2024). Ратифікація Україною Римського статуту дасть змогу набутти повноправного членства в Міжнародному кримінальному суді (далі МКС), що дасть можливість: висувати свого кандидата на посаду судді та прокурора МКС; брати участь у виборах суддів та інших виборних осіб; ефективно співпрацювати з МКС; притягнути до відповідальності російських злочинців; дотримуватися курсу євроінтеграції; захистити наших військових.

Росія не ратифікувала Римський статут, отже, не вважає за потрібне звертати увагу на рішення МКС. А як наслідок цього –

підвищення вірогідності створення в майбутньому спеціального трибуналу для розслідування злочинів Росії проти України. Треба відмітити, що в історії існують приклади створення спеціальних трибуналів: Нюрнберзького, Токійського, а також проти колишньої Югославії та Руанди. Враховуючи підтримку Резолюції ООН про засудження війни Росії проти України 141 країною світу, шанси притягнути винних до відповідальності високі.

Наступним важливим міжнародним документом є Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (ENMOD). Це один з основних документів ООН, що забороняють його учасникам військове або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на навколишнє середовище шляхом навмисного керування природними процесами для зміни динаміки, складу і структури Землі. Конвенція також забороняє так звану «погодну війну», тобто використання методів зміни погоди з метою заподіяння шкоди або руйнування тощо [5].

Женевська конвенція 1949 р. містить кілька положень, які стосуються захисту довкілля під час війни. Так у п. 3 ст. 35 Основних положень зазначається, що «заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу». У п. 1 ст. 35 зафіксовано, що «при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або завдадуть у майбутньому такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення». Стаття 56 Женевської конвенції присвячена захисту установок і споруд, що містять небезпечні сили, адже саме такі установки і споруди потенційно можуть завдати найбільшої шкоди довкіллю. Зокрема, в п. 1 ст. 56 зазначено, що «установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції, – не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення. Інші воєнні об'єкти, розміщені в цих установках або спорудах чи поблизу них, не повинні ставати об'єктами нападу, якщо такий напад може

викликати вивільнення небезпечних сил у таких установках або спорудах та наступні тяжкі втрати серед цивільного населення» [6].

Останнім часом на міжнародному рівні відмічається суттєве занепокоєння щодо збільшення кількості злочинів проти довкілля. Так, у звіті Європейського Парламенту щодо заміни Директиви про захист довкілля за допомогою кримінального права 2008/99/ЄС вказано, що «За кілька десятиліть екологічна злочинність стала четвертим за величиною кримінальним сектором у світі, зростаючи в два-три рази швидше, ніж світова економіка і зараз є такою ж прибутковою, як і торгівля наркотиками. Такі злочини становлять загрозу довкіллю і тому вимагають пропорційної, адекватної та ефективної відповіді, що вимагає ефективного транскордонного співробітництва» [7].

У березні 2023 року Європейський парламент та Рада знов визнали необхідність удосконалення відпрацювання термінів «злочини проти довкілля», які визначені у Директиві 2008/99/ЄС. На сьогодні, попри масове заподіяння шкоди довкіллю, яке часто призводить до екологічних катастроф, на міжнародному рівні та в кримінальному законодавстві ряду європейських країн, відсутній склад екоциду, тому було взято курс на формування складу екоциду. Цю позицію планують передбачити у статті 8 РС МКС та закріпити у кримінальному законодавстві європейських країн, які є членами ЄС та не мають цього складу у національному кримінальному законодавстві.

В Україні злочини проти довкілля регулюються Конституцією України та статтями 438 (воєнні злочини) та 441(екоцид) Кримінального кодексу України. Так ст.50 Конституції України наголошує, що «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди» [8].

За законодавством України фіксації та оцінці підлягає будь-яка шкода, завдана довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення. При цьому, за масштабом це може бути шкода національного, регіонального або локального рівня.

Екологічна шкода від повномасштабного вторгнення може виникати:

– через прямий вплив/атаки ворога на природні ресурси, що призвело до їх: пошкодження або знищення; забруднення або засмічення; самовільного використання, вичерпання; необхідності відновлення тощо;

– опосередковано, тобто внаслідок впливу/атаки ворога на об'єкти інфраструктури, як то нафтобази, автозаправні станції; підприємства зі зберігання/ обробки/ переробки/ утилізації нафто-продуктів, токсичних відходів, ракетного палива, інших хімічно небезпечних речовин; будівлі, мости; гідро-/ атомні електростанції та ін. [9].

Довкілля не має кордонів. Тому кримінальні правопорушення проти довкілля мають транскордонний вплив, оскільки шкода, яка заподіюється довкіллю на території однієї країни, буде мати шкідливий вплив на екосистему всієї планети.

У національному кримінальному законодавстві кримінальні правопорушення проти довкілля закріплені в VIII розділі Особливої частини – ст. ст. 236–254 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

У XX Розділі Особливої частини КК України трактується склад «Екоцид» (ст. 441) як злочин проти безпеки довкілля як середовища проживання людини. Наявність такого пункту є важливою правовою гарантією безпеки довкілля та людства в цілому [10].

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну Верховна Рада України прийняла низку законів щодо змін чинного Кримінального кодексу України. Так, ч. 1 ст. 1 КК України закріплює довкілля у якості самостійного об'єкта кримінально-правової охорони [11]. Науковці звертають увагу на те, що термін «злочини проти довкілля» є ширшим за термін «екоцид». На їх думку, важливими ознаками останнього є посягання на безпеку людства через його масовий характер. Вони підкреслюють, що масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, повинні каратися позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років. Вчинення екоциду під час збройного конфлікту (міжнародного та неміжнародного характеру) слід розглядати як воєнний злочин проти довкілля. Отже, вони вважають, що на сьогоднішній день з правової точки зору існують два паралельні напрями роботи з притягнення агресора до відповідальності за воєнні злочини, зокрема і проти довкілля.

Перший – безпосереднє притягнення до відповідальності Російської Федерації як держави за неспровоковану агресію і порушення статуту ООН. Другий – притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності окремих військових та посадовців

РФ за військові злочини та злочини екоциду. Вітчизняні експерти пропонують закріплення екоциду у якості п'ятого злочину у ст. 5 РС МКС, що обумовлено необхідністю визначення на міжнародному рівні складу екоциду для надання необхідної правової оцінки діям, які вчинюються не тільки під час збройних конфліктів, а й у мирний час.

У 2024 р. в рамках роботи Міжнародної ради експертів із питань розслідування злочинів, що були вчинені в період російсько-української війни, при Офісі Генерального прокурора України було започатковано новий тематичний напрям – протидія злочинам проти довкілля.

27 березня 2024 р. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України презентувало Екологічний договір для України «Зелене майбутнє: Рекомендації щодо відповідальності та відновлення». Екологічний договір містить 50 рекомендацій для України та світової спільноти, які втілюють уніфікований підхід до оцінки впливу російської війни в Україні на довкілля, визначають підходи до компенсації за заподіяну шкоду, а також пропозиції щодо «зеленого» відновлення. Цей документ зміцнює демократію, є важливим чинником для вдосконалення планів і збору інформації, фіксації екологічних злочинів [12]. Рекомендації, представлені в Екологічному договорі, мають кроссекторальний характер. Вони залучають до відновлення багато міністерств та інших відомств. Для їх реалізації вже утворено урядову Міжвідомчу робочу групу. Підґрунтя для виконання рекомендацій – насамперед євроінтеграційні реформи у сфері захисту довкілля, над якими Міндовкілля працює спільно з народними депутатами.

Серед них: розвиток кліматичного законодавства; реформа державного екологічного контролю; запобігання промислового забруднення; впровадження Смарагдової мережі.

Для притягнення злочинців до відповідальності надзвичайно важливим питанням є документування військових злочинів агресора. Військові екологічні злочини Україна документує нарівні з усіма іншими видами військових злочинів. У військовий час правопорушення у сфері природоохоронного законодавства і пов'язана з ними шкода довкіллю, набули більших масштабів. Водночас вчасно виявити і припинити їх стало набагато складніше.

В Україні на державному рівні визначені уповноважені органи, відповідальні за фіксацію та оцінку шкоди, завданої довкіллю внаслідок повномасштабного вторгнення, сформульовано перелік

основних показників, за якими були завдані шкоди, та призначено відповідальних суб'єктів. Це:

1. Державна екологічна інспекція України (Держекоінспекція). Вона фіксує :

Шкоду, завдану земельним ресурсам: шкода, завдана ґрунтам та земельним ділянкам внаслідок забруднення ґрунтів речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості; засмічення земельних ділянок сторонніми предметами, матеріалами, відходами та/або іншими речовинами.

Збитки, завдані водним ресурсам: збитки, заподіяні внаслідок забруднення та засмічення вод; самовільного, зокрема незаконного, користування водними ресурсами; збитки, заподіяні навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної (морської) економічної зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях.

Шкоду, завдану атмосферному повітрю: обсяг неорганізованих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря.

Збитки, завдані природно-заповідному фонду: збитки, завдані природним територіям та об'єктам внаслідок їх пошкодження чи знищення.

2. Обласні, Київська міська держадміністрації (на період воєнного стану – військові адміністрації). Вони фіксують:

Шкоду, завдану земельним ресурсам: витрати на рекультивуацію земель, які були порушені внаслідок бойових дій, будівництво, облаштування та утримання інженерно-технічних і фортифікаційних споруд, огорож, прикордонних знаків та просік, комунікацій для облаштування держкордону; збитки, завдані власникам (землекористувачам) земельних ділянок с/г призначення; витрати на відновлення меліоративних систем.

3. Державне агентство лісових ресурсів України (Держліс-агентство). Воно фіксує:

Втрати лісового фонду: втрати лісогосподарського виробництва, спричинені обмеженням прав землекористувачів; втрати лісоземлекористувачів, заподіяні тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання та неодержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок.

4. Державна служба геології та надр України (Держгеонадра). Служба фіксує:

Втрати надр: обсяг самовільного, зокрема незаконного, користування надрами; збитки, завдані внаслідок самовільного користування надрами [13].

Важливо відмітити, що окрім уповноважених центральних органів влади, також і місцевим державним адміністраціям (на період воєнного стану – військовим адміністраціям), виконавчим комітетам сільських, селищних і міських рад теж надано право проводити аналітичне й стандартизоване оцінювання шкоди та збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. До проведення такого оцінювання шкоди та збитків можна залучати представників громадськості (неурядових організацій, незалежних інформаційно-аналітичних центрів, громадських організацій). Уповноважені органи здійснюють фіксацію та оцінку шкоди, зокрема, відповідно до затверджених спеціальних порядку та методик визначення шкоди та збитків від війни.

Вони також звертають увагу на те, що процедури, визначені в розроблених та рекомендованих методиках, не є єдиними та вичерпними для оцінки екологічної шкоди. Дані рекомендації можуть застосовуватись разом із іншими існуючими процедурами оцінки, наприклад, судовою експертизою. При цьому, під час визначення шкоди та збитків відповідно до прийнятих методик відповідальним за визначення шкоди та збитків центральним та місцевим органам виконавчої влади рекомендується використовувати дані космічної зйомки, наявні геопросторові дані, цифрові картографічні матеріали на постраждалих території (об'єкти) для проведення ретроспективного аналізу стану постраждалих територій (об'єктів) та комплексних техніко-економічних досліджень з визначення завданих шкоди та збитків. У разі відсутності геопросторових даних, цифрових картографічних матеріалів на постраждалих території (об'єкти) може здійснюватися аерозйомка пілотованими та безпілотними апаратами відповідних постраждалих територій (об'єктів) для фотофіксації завданої шкоди та збитків. Судовим експертам під час визначення шкоди та збитків надано право застосовувати методики проведення судових експертиз, які внесені до Реєстру методик проведення судових експертиз, методичні рекомендації тощо [14].

Окрім державних інституцій в Україні створено спеціальні ресурси для збору даних про воєнні злочини проти довілля України від громадян та інших зацікавлених осіб:

Так, наприклад, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України створило оперативний штаб із фіксації воєнних злочинів проти довкілля.

Зокрема, запущено SaveEcoBot (<https://www.saveecobot.com>) – спеціальний електронний ресурс, через який людей закликають конфіденційно повідомляти про злочини проти довкілля в «Оперативний штаб Міндовкілля для формування позовів до Міжнародного суду ООН для відшкодування збитків країною-агресором». Візія ресурсу – людство у своєму розвитку зберігає чисте і безпечне довкілля; місія – покращити якість повітря в країнах, що розвиваються, шляхом підвищення рівня екологічної обізнаності громадян шляхом надання їм безкоштовного та легкого доступу до індексу якості повітря та інших публічних екологічних даних.

Тут міститься перелік напрямків, за якими приймають інформацію: водні ресурси; небезпечні військові відходи; промислові аварії; пошкодження радіаційно небезпечних відходів; забруднення ґрунтів; пошкодження зелених насаджень.

Даний ресурс забезпечує публічний доступ до бази даних, інформаційних джерел. Так, у відкритому доступі є карта радіаційного фону, карта якості повітря, карта пожеж та напрямки вітру, за допомогою яких можна ознайомитись із географією і поточною ситуацією. Усі дані, які збирає система SaveEcoBot, можна отримувати автоматично в машиночитаному вигляді за допомогою API: дозвільні документи, реєстр ОВД, якість атмосферного повітря, радіаційний фон, тощо. На сайті застосунку можна знайти таку інформацію: інтерактивну карту радіаційного фону в областях та населених пунктах; карту якості повітря з напрямком та швидкістю вітру; інформацію про якість повітря з кожного поста моніторингу та дані по населених пунктах; аналітику та карту пожеж України з деталями по кожному з регіонів; аналітику екологічних податків; статистику результатів роботи екоінспекції [15].

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів створило також офіційний сайт та запустило мобільний додаток – ЕкоЗагроза (<https://ecozaagroza.gov.ua>), завдяки якому кожен може дізнатися достовірну інформацію про стан повітря, води, ґрунту та інші довкіллієві дані. Це офіційне джерело перевіреної інформації.

ЕкоЗагроза була запущена ще на початку широкомасштабного вторгнення РФ для того, щоб інформувати українців про стан довкілля в Україні, а також фіксувати всі екологічні загрози та

злочини проти природи. У застосунку на інтерактивній мапі України можна подивитись дані моніторингових систем якості повітря та рівня радіаційного забруднення по всій країні, актуальні факти екологічних загроз, розраховані Держекоінспекцією збитки довкіллю та залишити повідомлення про факти екологічних злочинів та порушень вимог екологічного законодавства. Також є можливість: переглядати стан у певному регіоні на дашборді у віджеті; переглядати стрічку подій; переглядати мапу з шарами даних), через GOV ID (додатково можна залишати коментарі під новинами та подіями, а також залишати реакції у стрічці подій) [16].

Застосунком та вебсайтом «ЕкоЗагроза», які розробило Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, постійно користуються понад 55 тисяч людей. За тиждень «ЕкоЗагрозу» відвідують приблизно 865 користувачів (за даними пресслужби Міндовкілля) [17].

У застосунку можна дізнатися: дані моніторингових систем щодо якості повітря та рівня радіаційного забруднення по всій Україні; актуальні факти екологічних загроз, спричинених російськими окупантами. Українці також можуть повідомляти про всі факти екологічних злочинів проти довкілля, свідками яких вони стали. У застосунку є функція виклику екстрених служб. Тут також підкреслюються основні напрями діяльності Міндовкілля: збір даних про екологічні загрози, спричинені окупантами, та розробка плану для їхньої подальшої ліквідації; робота по відновленню екологічних об'єктів після окупації. Українців закликають до активної роботи по документуванню заподіяних окупантами злочинів, адже фіксування злочинів проти довкілля необхідне для швидкого усунення наслідків, а також для стягнення з РФ всіх завданих Україні збитків.

Вебресурс і додаток ЕкоЗагроза розроблено Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів за підтримки Міністерства цифрової трансформації України та партнерів – проєкту USAID/UK aid «Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах/ TARAS», APENA2 та SaveDnipro.

Однією з потужних цифрових платформ є платформа «Свідок» (Svidok.org). Свідок створили українці за підтримки американської благодійної організації AI for good Foundation (Штучний інтелект для добра), яка за допомогою новітніх технологій втілює в життя цілі ООН. Свідок фінансується фондом та ініціативою «Економісти для України». Це включає широкий спектр донорів із США, Канади та

Європи, які хочуть допомогти Україні усунути агресора з її суверенної території, відбудуватись та процвітати.

Це по суті віртуальний щоденник війни для будь якої людини, яка хоче безпечно та надійно зберегти свій життєвий досвід під час російського вторгнення в Україну та збирати докази воєнних злочинів, які були скоєні росіянами. Свідок – це найбільший і найшвидше зростаючий архів особистих історій українців про трагедію, надію та повсякденне життя під час російсько-української війни. Записані реальні історії про війну від першої особи, документування воєнних злочинів – це серйозна зброя проти Росії, яка традиційно переписує історію та маніпулює фактами. Усі свідчення будуть передані Міжнародному кримінальному суду з метою покарання воєнних злочинців. Для цього необхідно мати якомога більше задокументованих свідчень та доказів.

У застосунку відмічається, що нотатки можуть бути приватними, публічними або доступними лише для журналістів і розслідувачів. Вони анонімні. Усі нотатки проходять попередню модерацію. На цьому етапі історії перевіряються на наявність інформації, яка може зашкодити державі. Також не публікуються нотатки, в яких наявні російська пропаганда та наративи, антиукраїнські висловлювання тощо.

Головна мета проекту – зберегти історичний досвід українців для майбутніх поколінь нашої держави та світу. А також покарати винних у скоєнні воєнних злочинів на території України. Важливість даної мети очевидна. Теперішні українці мають розповісти про війну своїм нащадкам, аби не допустити її знову. Так само, як робили попередні покоління у часи сталінського терору і Другої світової війни. Тому треба документувати свої свідчення вже, в реальному часі, аби зберегти свої спогади максимально точними. Свідчення воєнних злочинів на платформі «Свідок» одразу фіксують фахівці Міжнародного кримінального суду та інші люди, які займаються розслідуванням злочинних дій росіян на території України.

Весь світ має почути правду. Журналісти з усього світу, що реєструються на «Свідку», повинні постійно розповідати про жахіття війни Росії проти України за кордоном для того, щоб міжнародна спільнота продовжувала посилювати санкції, надавала Україні необхідну допомогу. Усі свідчення будуть передані Міжнародному кримінальному суду з метою покарання воєнних злочинців [18].

Ще однією потужною структурою виступає EcoShkodaBot (<https://t.me/EcoShkodaBot>) – чатбот, створений Державною екологічною інспекцією України для фіксації збитків, заподіяних довкіллю України військами окупанта.

Він дозволяє обрати вид екозлочину та вказати масштаби порушення за такими напрямками:

- земля (вибухи, забруднення земель небезпечними речовинами, пошкодження гребель очисних споруд, інші забруднення землі);
- повітря (внаслідок горіння, вибухів, інших подій);
- вода (витік небезпечних речовин у водні об'єкти, пошкодження очисних споруд тощо);
- рослини (знищення дерев або лісових насаджень, пожежі у лісах);
- тварини (отруєння або інший масовий відмінок тварин).

Мета створення чатботу – для формування єдиного реєстру збитків, заподіяних довкіллю внаслідок вторгнення Російської Федерації на територію України. На чат боті збирають наступну інформацію:

- дані про виникнення надзвичайних ситуацій – підриви, бомбардування складів паливно-мастильних матеріалів, сховищ нафтопродуктів, підприємств, які можуть використовувати небезпечні та або хімічні речовини у виробництві;
- дані про пошкодження, руйнування чи зупинку діяльності очисних споруд, що очищують стоки перед скиданням у водні об'єкти – водоканали, промислові об'єкти;
- руйнування дамб полів фільтрації та витік відходів на рельєф місцевості;
- руйнування очисних або гідротехнічних споруд;
- займання (горіння, тління) місць видалення відходів – сміттєвих полігонів;
- пошкодження ґрунтового покриву, горіння, рубка лісів – особливо на територіях природно-заповідного фонду [19].

Сайт і мобільний застосунок [Warcrimes.gov.ua](https://warcrimes.gov.ua) (<https://warcrimes.gov.ua>) – ресурс, створений Офісом Генерального прокурора разом з українськими та міжнародними партнерами для належного документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних російською армією в Україні. Задокументовані докази будуть використані для кримінального переслідування причетних до злочинів відповідно до українського законодавства, а також у

Міжнародному кримінальному суді в Гаазі та в спеціальному трибуналі після його створення [20].

Центр екологічних ініціатив «Екодія» (<https://ecoaction.org.ua>) – це українська громадська організація, яка об'єднує експертів та активістів навколо ідеї збереження довкілля через вплив на прийняття рішень. Основними напрямками діяльності організації є енергоефективність, відновлювана енергетика, протидія зміні клімату, розвиток сталого транспорту і сільського господарства України. Члени організації так визначають свою візію: людство у своєму розвитку зберігає чисте і безпечне довкілля. Та місію: діяти на захист довкілля через вплив на прийняття рішень та розвиток активної спільноти. Основними цінностями були проголошені:

- «системність і націленість на рішення. Ми знаходимо причини проблем і систематично працюємо на їх вирішення. Формуємо позиції на основі наукових даних і відстоюємо їх як активні громадяни;

- незалежність. Ми самостійні в прийнятті рішень. Ми не залежимо, зокрема, від політиків та бізнесу;

- об'єднання для спільної дії. Ми формуємо спільноту активних людей та співпрацюємо з організаціями, ініціативами, громадами на принципах взаємної допомоги і підтримки;

- ненасилля. Ми використовуємо в нашій роботі лише ненасильницькі методи. Ми толерантно та з повагою ставимося до різних поглядів;

- екосвідомість. Ми усвідомлюємо вплив наших дій на довкілля. Ми приймаємо кожне рішення, зважаючи на його екологічні наслідки» [21].

Учасники даної організації звертають увагу на те, що для досягнення великих змін потрібно об'єднувати зусилля. Тому експерти Екодії є учасниками об'єднань громадських організацій: Climate Action Network (CAN) Europe (Мережа кліматичних дій (CAN) Європа), Coalition on Human Rights in Development (Коаліція з прав людини в розвитку), European Environmental Bureau (Європейське екологічне бюро), Inforse Europe (Інформуйте Європу), Land Matrix Initiative (Ініціатива LandMatrix), Transport and Environment (Транспорт і навколишнє середовище), CEE Bankwatch Network (міжнародна мережа, яка досліджує вплив грошей, виділених міжнародними фінансовими інституціями), Українська кліматична мережа, коаліція «Енергетичний перехід», Реанімаційний пакет реформ, Українська мережа сільського розвитку та інші [22].

Ці та інші організації повинні допомогти зібрати докази скоєних росіянами воєнних злочинів проти довкілля України. Злочинці мають бути покарані та з них мають бути стягненні збитки за завдану шкоду. Ну а надалі перед суспільством стоїть масштабне завдання відновлення країни.

Висновки. Отже, в результаті катастрофічної екологічної ситуації, яка склалася внаслідок широкомасштабної агресії проти України, необхідно розробити план охорони та збереження навколишнього середовища України, розробити механізми захисту рослинного та тваринного світу від воєнних дій, покарати винних у скоєнні воєнних злочинів, а також отримати репарації на відтворення екології країни. Для цього потрібна Перемога, а потім – відновлення довкілля до природного стану, адже від цього залежить майбутнє України. Необхідно удосконалювати нормативно-законодавчу базу, аналізувати та документувати всю заподіяну шкоду, розробляти та запроваджувати в життя різні механізми фіксації воєнних злочинів та залучати до цієї роботи українців, розробити науково обґрунтовані рекомендації та методики щодо відновлення природного стану країни.

О. Юрченко

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Повномасштабне вторгнення і воєнні злочини проти довкілля. Екологічні наслідки війни. Аналітичний звіт. Київ : БФ «Право на захист». 2023. 24с. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/0751026d4240f89c5b93bbdcd66cea2b93be29c6_original.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

2. Інтерв'ю Міністра захисту довкілля та природних ресурсів Світлани Гринчук про підсумки сфери захисту довкілля 2024 та плани на 2025. URL: <https://mepr.gov.ua/interv-yu-ministra-svitlany-grynchuk-pro-pidsumky-sfery-zahystu-dovkillya-2024-ta-plany-na-2025/> (дата звернення: 15.01.2025).

3. Екоцид в Україні: за що росія виплачуватиме репарації? URL: www.savednipro.org/ekocid-v-ukraini (Дата звернення: 08.11.2024).

4. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588# Офіційний вебсайт Державного архіву Київської області. URL: <https://dako.gov.ua/2023/02/нові-цифрові-копії-справ-фонду-відді/> (дата звернення: 08.11.2024).

5. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. Офіційний вебпортал парламенту України (укр.). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (дата звернення: 08.11.2024).

6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів: Протокол I від 8 червня 1977. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199# (дата звернення: 08.11.2024).

7. Директива Європейського парламенту і Ради ЄС 2008/98 від 19 листопада 2008 року про відходи та скасування деяких директив. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-08# (дата звернення: 08.11.2024).

8. Конституція України (ред. від 01.01.2020). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.11.2024).

9. Повномасштабне вторгнення і воєнні злочини проти довкілля. Екологічні наслідки війни. Аналітичний звіт. Київ: БФ «Право на захист». 2023. 24 с. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/0751026d4240f89c5b93bbdcd66cea2b93be29c6_original.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

10. Кримінальний кодекс України (ред. від 01.02.2025). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

11. Кримінальний кодекс України (ред. від 01.02.2025). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.12.2024).

12. Екологічний договір для України. URL: <https://www.ecoleague.net/pres-tsentr> (дата звернення: 08.11.2024).

13. Повномасштабне вторгнення і воєнні злочини проти довкілля. Екологічні наслідки війни. Аналітичний звіт. Київ : БФ «Право на захист». 2023. 24 с. URL:https://r2p.org.ua/storage/documents/0751026d4240f89c5b93bbdcd66cea2b93be29c6_original.pdf (дата звернення: 08.12.2024).

14. Повномасштабне вторгнення і воєнні злочини проти довкілля. Екологічні наслідки війни. Аналітичний звіт. Київ : БФ «Право на захист». 2023. 24 с. URL:https://r2p.org.ua/storage/documents/0751026d4240f89c5b93bbdcd66cea2b93be29c6_original.pdf (дата звернення: 08.01.2025).

15. SaveEcoBot: Єдина в Україні екологічна система. URL: <https://www.saveecobot.com> (дата звернення: 08.11.2024).

16. ЕкоЗагроза. URL: <https://ecozagroza.gov.ua> (дата звернення: 08.11.2024).

17. Мар'яна Зінченко.(2024). Застосунком «ЕкоЗагроза» постійно користуються понад 55 тисяч людей. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/35138/2024-06-05-zastosunkom-ecozagroza-postiyno-korystuyutsya-ponad-55-tysyach-lyudey> (дата звернення: 08.11.2024).

18. Платформа «Свідок» – воєнний щоденник українців, що збирає докази воєнних злочинів росіян для Міжнародного кримінального суду. URL: <https://www.if.gov.ua/korisni-posilannya-na-veb-sajti-ivano-frankivskoyi-oda/platforma-svidok-voiennyi-shchodennyk-ukraintsiv-shcho-zbyraie-dokazy-voiennykh-zlochyniv-rosiian-dlia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu> (дата звернення: 08.11.2024).

19. Держекоінспекція: створено чатбот для оперативної фіксації екозлочинів, спричинених російськими окупантами, URL: <https://t.me/EcoShkodaBot> (дата звернення: 04.02.2025).

20. Документуємо воєнні злочини російської федерації Україні. Warcrimes.gov.ua URL: <https://warcrimes.gov.ua> (дата звернення: 04.12.2024).

21. Центр екологічних ініціатив «Екодія» URL: <https://ecoaction.org.ua/pro-nas> (дата звернення: 25.01.2025).

22. Центр екологічних ініціатив «Екодія» URL: <https://ecoaction.org.ua/pro-nas> (дата звернення: 25.01.2025).

▣ Розділ 5

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА (2022–2024 рр.): ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА ОПРИЛЮДНЕННЯ СВДЧЕНЬ ДЕРЖАВНИМИ УСТАНОВАМИ ТА ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНИ І ПОЛЬЦІ

Abstract. The purpose of the study is to examine the experience of documenting and publishing evidence of the events of the Russian-Ukrainian war of 2022–2024 by state institutions and public organizations in Ukraine and Poland. Attention is focused on the importance

of the activities of both state institutions and public organizations of both countries in recording and documenting the evidence and crimes committed by the Russian aggressor against the Ukrainian state and its citizens in order to bring Russia to justice in the future, preserve historical memory, and fairly represent events in legal and public discourse. In accordance with the goal, the research objectives were defined: to find out which institutions in Ukraine and Poland are engaged in documenting evidence of the events of the war and war crimes committed by the Russian aggressor; for what purpose and how the documentation process is organized; to get acquainted with the ways in which the institutions under study publish documentary evidence. The features, forms and methods of documenting the testimonies of participants/witnesses of the ongoing war are identified. The practice of recording oral history testimonies as the method most actively used to document the events of the Russian-Ukrainian war by public organizations in Ukraine and Poland is highlighted.

Keywords: documentation, crimes, Russian-Ukrainian war, testimonies, disclosure, Ukraine, Poland.

Вступ. Повномасштабне російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року не лише «актуалізувало запит суспільства на посилення здатності протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам шляхом утвердження національної ідентичності українського народу, подолання наслідків антиукраїнської спрямованості російських міфів про спільну історичну пам'ять» [19, с. 38], але й поставило на порядок денний нагальне питання захисту власної історико-культурної спадщини. Збройна агресія РФ призвела до масового знищення та плундрування національного надбання України, її культурних цінностей, завдавши масштабних, а часто й безповоротних, збитків. Злочини російських агресорів, спрямовані на знищення національної пам'яті українського народу як важливого чинника формування його ідентичності, можуть бути кваліфіковані як складова геноциду проти українського народу. А, отже, особливої ваги наразі набуває діяльність зі збереження й захисту культурної спадщини об'єднаними зусиллями держави, громадських організацій, волонтерів, міжнародних партнерів тощо, фіксації й документування свідчень і злочинів, заподіяних російським агресором Українській державі, з метою притягнення до відповідальності Росії у майбутньому.

Варто зазначити, що лише за перший рік повномасштабної російсько-української війни близько 1500 об'єктів культурної спадщини, зокрема музеї, бібліотеки, архіви, за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій (далі – МКСК), було пошкоджено або знищено взагалі. Станом на початок 2024 року уже 1804 об'єкти культурної сфери було пошкоджено чи зруйновано внаслідок російської агресії [17, с. 10]. Основоположні документи ЄС, НАТО, позиція Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) визначають культурну спадщину як один із ключових чинників збереження й зміцнення ідентичності, єдності будь-якої держави. А, отже, її знищення під час війни – це не просто військовий злочин. Руйнування, викрадення та інші форми знищення культурної спадщини є способами обґрунтування агресії, зазіхань на територіальну цілісність, геноциду [21, с. 4]. Відтак, «знищення культурної спадщини та її зв'язок з політикою національної ідентичності» ставить на порядок денний питання про її захист «до рівня проблеми національної безпеки» [21, с. 41]. На тимчасово окупованих з 2014 року територіях України російська влада здійснює системні заходи зі знищення матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, руйнуючи тим самим засади української ідентичності населення цих регіонів. Значна кількість книг, яку поширює окупаційна влада, – історичної тематики, присвячені культивуванню війни в російському суспільстві, зокрема, виправдовуванню вторгнення РФ та окупації території України, література про Другу світову війну. На цих територіях відбувається тотальна русифікація, знищення українських книг, творів української літератури, а з іншого боку – завезення у величезних масштабах російськомовної літератури, російських підручників з метою утвердження ідеології «русского міра». Причому, зважаючи на те, що більшість книг свіжо-надруковані – це свідомо політика РФ з русифікації регіону [50]. Про це свідчить також і урядова політика агресора. Зокрема, за повідомленням Центру національного спротиву, «міністерство культури РФ виділяють 200 млн рублів на закупівлю та поширення російських книжок на ТОТ півдня та сходу», «водночас виділено близько 120 млн рублів на створення трьох модельних бібліотек у кожному окупованому регіоні та 40 млн на фінансування підконтрольним окупантам бібліотек окупованих регіонів» [22]. Створення «модельних бібліотек» передбачає реновацію приміщень, проведення інтернету, закупівлю обладнання (наприклад, ноутбуків) та

«оновлення» книжкового фонду. Протягом 2024 року російські окупанти планують «модернізувати» 12 бібліотек – по 3 в кожній окупованій області [34, с. 49].

Таким чином, питання збереження культурних надбань України в умовах повномасштабної російсько-української війни має перебувати у центрі уваги як для документування окремих воєнних злочинів, так і з метою притягнення Росії у майбутньому до відповідальності у МКС за агресію проти Української держави. Відтак, цілком погоджуємося з точкою зору Н. Тарасенка, – «головним на сьогодні видається документування інформації про злочини РФ проти культурної спадщини, фіксація свідчень очевидців, що допоможуть у майбутньому притягнути до відповідальності агресора й повернути або відшкодувати втрачені культурні цінності» [41, с. 23].

Документування воєнних злочинів та створення цифрових архівів стало метою діяльності зацікавлених дослідників, журналістів, юристів, IT-спеціалістів, інших фахівців і громадських організацій ще на початку російсько-української війни у 2014 році й активізувалося під час її повномасштабної фази (2022–2024 рр.). Наразі до документування, фіксації, зберігання та оприлюднення доказів воєнних, екологічних злочинів, злочинів проти людства та актів геноциду проти українців, вчинених Росією в Україні у цей період, активно залучені установи соціальної пам'яті (архівні, бібліотечні, музейні установи), громадські та волонтерські організації, медійники, приватні особи як в Україні, так і поза її межами. Переважна більшість із них ставить перед собою завдання документування свідчень про події російсько-української війни та воєнні злочини, скоєні російським агресором, для просування українських наративів про перебіг війни у боротьбі з російською пропагандою, притягнення Росії до відповідальності за ці злочини у майбутньому та задля досягнення справедливості. Яскравими прикладами такої діяльності є документування порушень прав людини, фактів опору цивільного населення агресору, записи свідчень про життя й побут, евакуацію та інший досвід українців під час війни, створення цифрових архівів некомерційною громадською організацією «Докудейз», яка у березні 2022 року разом з Британською некомерційною організацією Infoscop (займається розробкою і впровадженням технологічних рішень для архівування та аналізу даних) започаткувала проєкт «Архів війни» (Ukraine War Archive), щоб

«зберегти об'єднану базу даних цифрових матеріалів і зафіксованих фактів злочинів, сприяти правосуддю та досягненню справедливості для народу України, зберегти історію спротиву українського народу для майбутнього і захистити від можливих маніпуляцій» [1]. Наразі на інформаційній некомерційній платформі представлено 6,5 млн файлів з відкритих джерел, 36 тис. зареєстрованих подій і потенційних воєнних злочинів, 2100 інтерв'ю зі свідками війни у різноманітних форматах цифрових матеріалів [1].

У перші тижні повномасштабної війни були визначені першочергові завдання й у діяльності архівних установ керівництвом Державної архівної служби – постійний моніторинг стану галузі та ініціативне документування подій війни, які є свідченнями злочинів агресора, незламності духу українського народу та стануть у майбутньому важливою частиною національної пам'яті, складовими НАФ [14].

Волонтерська ініціатива українських науковців з фіксації, збереження, інтерпретації та введення до наукового обігу (чи інформаційного поля загалом) свідчень очевидців/иць та учасників/ць подій російсько-української війни в режимі «тут і тепер» була успішно зреалізована в усноісторичному проєкті «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2022(3): історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання». В основу проєкту, започаткованого у травні 2022 р. за сприяння управління культури та туризму Чернігівської міської ради з ініціативи кандидатки історичних наук К. Литвин, покладено регіональний підхід, оскільки експедиційні дослідження проводились у щойно деблокованому Чернігові та деокупованих населених пунктах Чернігівської області. Актуальність волонтерської ініціативи беззаперечна, адже українські науковиці, здійснюючи експедиційні дослідження в умовах війни, усвідомлювали важливість «вчасного реагування на злочини росії та окреслення на світовому рівні правдивого контексту цієї загарбницької війни, а також паралельно створення її звукового, письмового та візуального архіву, щоб у майбутньому забезпечити можливість повернення до усноісторичних записів як до повноцінного інформаційного ресурсу в джерельній базі новітньої історії України» [23]. Станом на кінець березня 2023 року учасники експедиції інтерв'ювали більше 100 респондентів та зафіксувати низку усноісторичних свідчень про воєнні злочини росіян на

Чернігівщині, кожне з яких, на думку дослідниць, має право ввійти до джерельної бази новітньої історії України як окремий сегмент матеріалів, зібраних для дослідження подій російсько-української війни на території області, практик повсякдення в умовах бойових дій, спротиву російській агресії, відносин із ворогами. Водночас, експедиційні дослідження в деблокованому Чернігові та деокупованих населених пунктах області показали, що такі інтерв'ювання часто мали, окрім іншого, ще й терапевтичний ефект [9; 25].

Мета дослідження. На підставі аналізу діяльності державних установ, громадських організацій України та Польщі в період російсько-української війни (2022–2024 рр.), зокрема у вирішенні актуальних завдань документування та оприлюднення свідчень військових злочинів, вчинених російськими агресорами, незламності духу українського народу, які стануть у майбутньому важливою частиною національної пам'яті, поширення інформації про знищення національного культурного надбання на широкий загал, з'ясувати значення діяльності українських і польських науковців, громадських діячів у вирішенні важливих питань збереження таких джерел для майбутніх поколінь, для наукових досліджень, для судових процесів (адже це докази воєнних злочинів, скоєних РФ). У дослідженні авторки поставили за мету на основі відкритих інтернет-джерел проаналізувати і висвітлити діяльність державних інституцій, громадських організацій України та Польщі з документування та оприлюднення свідчень жертв воєнних злочинів, актів геноциду проти українців, вчинених Росією в Україні під час російсько-української війни (2022–2024 рр.).

Відповідно до мети було визначено завдання дослідження: з'ясувати, які громадські та державні інституції в Україні та Польщі займаються документуванням злочинів, скоєних російським агресором під час російсько-української війни (2022–2024 рр.); дослідити методики та процес документування; ознайомитись зі способами оприлюднення документальних свідчень інституціями, які досліджувались.

Методологічне обґрунтування дослідження. Поштовхом до проведення дослідження стало спостереження за змінами в діяльності інститутів соціальної пам'яті України у зв'язку із початком широкомасштабних військових дій, спричинених введенням російських військ в Україну 24 лютого 2022 р., а також затвердження науково-дослідної теми кафедри історії та документознавства

Національного авіаційного університету «Документування інформації за часів російсько-української війни» (номер державної реєстрації 0123U103738, 01.09.2024). Вивчення діяльності державних інституцій України з документування подій російсько-української війни обумовило розширення об'єкту до ширшого кола державних, громадських і волонтерських організацій, що займаються документуванням, створенням архівів/баз даних подій і злочинів російсько-української війни, поширенням зібраної та опрацьованої інформації, враховуючи правові, етичні та гуманітарні аспекти, а також вивчення зарубіжного досвіду документування воєнних злочинів. Об'єктами дослідження було обрано державні і громадські установи Польщі, що зумовлено переміщенням значної кількості українських громадян під захист Польської республіки у період після 24 лютого 2022 р., тісною співпрацею України та Польщі у соціально-політичній, економічній сферах, зокрема й співробітництвом інституцій, які здійснюють документування подій російсько-української війни. Етапами дослідження стали: вивчення діяльності з документування, створення архівів та баз даних державних установ, громадських і волонтерських організацій України та Польщі; визначення особливостей документування інформації та критеріїв для здійснення порівняльного аналізу цієї діяльності, а саме: цілі документування, вид документування, типи документальних джерел, наявність і спосіб оприлюднення задокументованих свідчень; узагальнення отриманої в результаті дослідження інформації та формулювання висновків і рекомендацій із застосування вивчених практик документування та оприлюднення задокументованих свідчень. Під час проведення дослідження було використано комплекс загальнонаукових методів: аналізу та синтезу, системного та функціонального підходів, класифікації та систематизації, опису, пояснення та узагальнення. Джерельною базою дослідження стали вебсайти державних установ, громадських і волонтерських організацій України та Польщі, а саме: Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Українського інституту національної пам'яті, Центру міської історії (м. Львів), ГО «Докудейз», Центру документування російських злочинів в Україні імені Рафала Лемкіна Інституту Пілецького та інших. Відбір вебсайтів саме цих організацій обумовлений висловленою гіпотезою про порівнюваність їх діяльності з документування та подальшого

оприлюднення задокументованих подій/злочинів російсько-української війни, яка в основному знайшла своє підтвердження у результаті проведеного дослідження. Проблемно-тематичний метод було використано для осмислення українського і польського досвідів документування та оприлюднення подій російсько-української війни 2022–2024 рр. державними інституціями, громадськими та волонтерськими організаціями. Проведений аналіз діяльності визначених установ з документування подій/злочинів російсько-української війни створив основу для порівняння українського та польського досвіду документування подій російсько-української війни в інституційно-організаційному, методологічному аспектах, з точки зору цілей, видів документування, оприлюднення зібраних свідчень. Результати порівняння дозволили з'ясувати особливості документування злочинів в умовах російсько-української війни з організації збору, фіксування, зберігання та поширення зібраних свідчень державними інституціями, громадськими та волонтерськими організаціями України та Польщі, а також визначити тенденції подальшого поступу українських установ у документуванні та оприлюдненні задокументованої інформації.

Огляд літератури. Вагомість проблематики полягає у тому, що під час тривалої російсько-української війни масштаби руйнувань культурної спадщини та злочинів, вчинених агресором, постійно зростають. Україна зазнає непоправних людських втрат. Відтак, документування подій/злочинів та створення відповідних електронних архівів/баз даних, оприлюднення зібраної інформації є актуальними з точки зору притягнення Росії у майбутньому до відповідальності у МКС за агресію проти Української держави, повернення або відшкодування втрачених культурних цінностей, залучення міжнародної підтримки та допомоги у збереженні культурної спадщини у воєнний час і відновлення її після війни. Аналіз діяльності державних інституцій та громадських організацій України, напрямів співпраці з США, країнами ЄС, зокрема й Польщею, сприяють обміну досвідом, об'єднанню зусиль архівістів, представників медіа та громадськості у документуванні та збереженні свідчень про події/злочини війни в Україні як достовірного джерела інформації, важливої джерельної бази для подальших історичних пошукувань.

Дослідження даної проблематики здійснювалось на основі моніторингу та опрацювання численних інформаційних матеріалів з

відкритих інтернет-джерел. Варто зазначити, що документування, архівування та оприлюднення свідчень російської агресії науковою спільнотою та громадськістю було започатковане ще у 2014 році з початком агресивних дій РФ проти Української держави. Першопочатково це було документування «особистих досвідів» і, водночас, пошук «нових підходів» з «фіксації, архівування та оприлюднення подій, що розгорталися на очах кожного» [2, с. 24–39]. Мова йде передовсім про науковий метод усної історії, який є одним із найпоширеніших методів фіксації досвідів війни. Зібраний та напрацьований матеріал усних свідчень став предметом дискусій на відкритих платформах, форумах усної історії, наукових публікаціях фахових журналів [31; 6]. В означеному контексті покажемо, на нашу думку, є досвід правозахисного центру «Принцип», працівники якого для інтерв'ю з військовослужбовцями використовували «методологію мобільної етнографії». Розуміючи, що безпосереднє інтерв'ю з учасниками бойових дій, які зазнали поранень, їх рідними і близькими може бути недостатньо ефективним, працівники громадської організації кілька місяців поспіль спілкувалися з ними, використовуючи сучасний інформаційно-комунікаційний інструментарій – месенджери. Обраний нестандартний підхід дозволив команді «Центру» «зануритись у повсякденне життя» досліджуваної спільноти дистанційно, уникаючи фізичного контакту.

Щодо діяльності державних архівів з документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.), то в українському науковому дискурсі наразі є низка наукових публікацій, присвячених зазначеній тематиці, зокрема роботи М. Палієнко [29], Т. Ємельянової та В. Покляцької [16], В. Бойко і С. Кулешова [5], О. Тур, В. Шабуніної і В. Саранчі [45]. На окрему увагу заслуговує дослідження І. Тюрменко, Л. Божук і Ю. Смольнікова «Ukrainische Archive in the russian-ukrainian war: challenges and the search for a way out of the crisis (2022)», опубліковане у чеському архівному часописі. Використання комплексного підходу до вивчення діяльності архівів України під час повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році, дало авторам можливість виокремити та проаналізувати основні завдання, які постали перед архівними установами з початком російської агресії. Серед першочергових, зокрема – постійний моніторинг стану архівної галузі та ініціативне документування подій війни [67].

Практичні аспекти діяльності державних архівів України з ініціативного документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.), формування документальних колекцій та архівних фондів, що у майбутньому стануть складовими НАФ, основні напрями взаємодії з польськими партнерами у вирішенні важливих питань життєдіяльності архівних установ в умовах війни, збереження української історико-культурної спадщини перебували у фокусі уваги Л. Божук та Л. Халецької. Отримані результати комплексного дослідження переконують, що наполеглива боротьба українських архівістів на культурному фронті за збереження національної історико-культурної спадщини відбувається за активної підтримки зарубіжних партнерів, зокрема архівних, наукових установ та громадських організацій Республіки Польща [4]. Продовженням, розпочатих авторками наукових пошукувань, стала публікація статті «Events of the Russian-Ukrainian war (2022–2024): Ukrainian and Polish experience of documentation and representation» [54]. Метою чергового дослідження стало вивчення та порівняння українського і польського досвідів документування подій російсько-української війни в інституційно-організаційному та методологічному аспектах, з точки зору цілей документування та репрезентації зібраних свідчень як важливого чинника формування національної ідентичності та збереження історичної пам'яті. Цінність наукового доробку, зважаючи на обмеженість дослідження у вітчизняному науковому дискурсі означеної теми, полягає у висвітленні українського і польського досвідів документування та репрезентації подій російсько-української війни 2022–2024 рр. з метою збереження історичної пам'яті, осмислення досвідів війни для майбутніх поколінь [54, р. 42].

Предметом вивчення та обговорення науковців стали й усно-історичні свідчення як складова документування подій війни, важлива джерельна база історичних досліджень, частина національної архівної спадщини. Усні свідчення очевидців збираються та опрацьовуються дослідниками як в Україні, так і поза її межами, а отже, питання опрацювання та належного архівування й зберігання усноісторичної документаційної спадщини викликають значне зацікавлення дослідників, що представляють інститути соціальної пам'яті, волонтерські й громадські організації з різних країн [47]. Результати усно-історичних досліджень віднайшли відображення у низці публікацій упродовж 2022–2024 рр. на сторінках Українського історичного журналу у рубриці «Повсякдення російсько-української

війни: усна історія». Методом інтерв'ювання за попередньо розробленим опитувальником науковцями було зібрано, опрацьовано та введено до наукового обігу цінні історичні джерела про стратегію виживання цивільного населення в умовах російської окупації першого року війни [46].

Результати дослідження. Результати дослідження ґрунтуються на вивченні діяльності державних і громадських організацій України та Польщі, перелік яких представлений у табл. 1.

Таблиця 1

Інституційний склад українських і польських установ, які займаються документуванням/оприлюдненням подій/злочинів російсько-української війни (2022–2024 рр.)

Держава	Установи	
	державні	громадські
Україна	Міністерство культури та стратегічних комунікацій (МКСК) Український інститут національної пам'яті (УІНП) Укрінформ	Центр міської історії (Львів) «Майдан Моніторинг» (Харків) Українська асоціація усної історії «Датальйон» «Докудейз» Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова
Республіка Польща	Centrum Lemkina (Instytut Pileckiego) (Центр Лемкіна, заснований Інститутом Пілецького)	24.02.2022, 5 rano: Świadectwa wojny (24.02.2024, 5-та ранку: Свідчення про війну) Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (Польське товариство усної історії) Centrum Mieroszewskiego (Центр Мерошевського) Гельсінська фундація з прав людини (ГФПЛ) Центр сприяння документуванню воєнних злочинів («ОПОРА» в Польщі)

Діяльність МКСК є схожою з діяльністю досліджених державних установ Польщі в частині мети документування, а також частково типів документів, з якими можна ознайомитись на платформі War Evidence – сайті-сховищі відео та фотографій доказів російської агресії в Україні з офіційних каналів, пресслужб урядових інституцій, регіональних масмедіа, інформаційних агентств, окремих

журналістів і фотографів з посиланням на джерело та автора [68]. З метою висвітлення подій війни, життя пересічних українців в жорстоких умовах воєнного стану, фіксації збитків, заподіяних російськими агресорами Україні, збереження історичного досвіду українців для наступних поколінь, а також покарання винних у скоєнні воєнних злочинів створено та представлено на сайті Міністерства кілька проєктів, зокрема: «Свідок», «Війна впритул». Проєкт «Свідок» є платформою, яка містить оприлюднені історії українців (записані ними особисто) з різних регіонів України, що власне є ні чим іншим, як задокументованими свідченнями подій/злочинів російської агресії в Україні [36]. Завданнями проєкту «Війна впритул» є меморіалізація руйнацій, завданих російськими агресорами українській культурній спадщині. Використовуючи сучасні технології – кругові панорами у форматі 360°, відео з дронів та 3D-моделювання, – команда професійних фотографів та фотожурналістів фіксує злочини проти України та людяності, які є наочною доказовою базою даних агресивних дій Росії і, в майбутньому, допоможуть притягнути агресора до відповідальності. Оприлюднення зібраного матеріалу для ознайомлення з ним широкого загалу здійснюється шляхом використання сучасного інформаційно-комунікаційного інструментарію: гугл карт, соціальних мереж, сайту проєкту [7]. З метою представлення українській та міжнародній спільноті масштабів катастрофи, яка сталася в Україні внаслідок російського вторгнення, команда проєкту влаштовує численні виставки, презентації під час яких відбувається демонстрація віртуального музею «Війна впритул». За допомогою околосів з панорамними відео та карбордів кожен відвідувач на власні очі може побачити та оцінити масштабність злочинів, здійснюваних російськими агресорами. Так, наприклад, лише упродовж лютого – березня 2024 року команда «Війни впритул» у рамках світового туру, присвяченого роковинам повномасштабного російського вторгнення, організувала та провела одноденні віртуальні виставки у п'яти країнах: Музеї пам'яті жертв комунізму у Вашингтоні, університеті Sciences Po у Парижі (Institut d'études politiques de Paris, Інститут політичних досліджень, Париж), Cafe Kyiv у Берліні, Палаці культури й науки у Варшаві, виставковому залі Gare Maritime у Брюсселі [38]. Зауважимо, що важливими напрямками діяльності учасників проєкту є створення 3D-моделей пам'яток і будівель історичної спадщини, планування реконструкції та відбудови міст,

допомога Державній службі з надзвичайних ситуацій з порятунком у важкодоступних місцях.

Активну діяльність зі збору, опрацювання та оприлюднення усних свідчень учасників та очевидців російсько-української війни здійснює Український інститут національної пам'яті, який ще з 2015 року реалізує проєкт «Усна історія російсько-української війни» [35]. Залучення інтерв'ю-спогадів як історичного джерела є важливим як для вивчення індивідуального і колективного досвіду «проживання» в умовах війни, так і з метою збереження історичної пам'яті, осмислення досвідів війни для майбутніх поколінь. Серед різних видів інтерв'ю, які застосовуються в практиці усної історії, науковці УІНП найчастіше використовують напівструктуроване інтерв'ю, сутністю якого є вільна розповідь оповідача та відповіді на уточнюючі запитання. Станом на 2024 рік в архіві усної історії «Російсько-українська війна» сформовано колекцію із 286 інтерв'ю зі свідками/ учасниками подій: військовими, членами їх родин, волонтерами, медиками, вимушеними переселенцями та ін., зафіксованих переважно у відеоформаті. Спираючись на досвід з реалізації усноісторичних проєктів про різні історичні події, насамперед присвячені Революції Гідності, науковці Інституту для проведення персонального інтерв'ювання учасників та свідків російсько-української війни розробили методичні рекомендації, включаючи програму його проведення, зразки супровідних документів (згода і анкета оповідача). Напрацьована база усноісторичного матеріалу оприлюднюється та постійно оновлюється на онлайн-платформі Архіву усної історії [35]. З метою ознайомлення якнайширшої аудиторії з подіями російсько-української війни (період 2014–2019 рр.) разом із Запорізькою обласною державною адміністрацією підготовлено та видано в електронному форматі низку книг, до яких увійшли свідчення/розповіді військовослужбовців, вояків зі складу українських добровольчих формувань, медиків, волонтерів, капеланів, вимушених переселенців [20]. У межах міжнародного проєкту «Зміцнення соціальної згуртованості та заснування суспільного договору у постраждалій від війни Чернігівській області», що реалізується в Україні з листопада 2022 р. у партнерстві з організацією ПАКС-Нідерланди, Інститутом зорганізовано інтерв'ю із 40 свідками окупації Чернігівщини, на основі яких було створено виставку та видано брошуру «Свідчення про війну. Чернігівська та

Городнянська громади», яка наразі у вільному доступі знаходяться на сайті УІНП [37].

У 2023 році науковцями Інституту було обрано новий напрям досліджень російсько-української війни – збір, наукове опрацювання та зберігання інформації про вчинки цивільних українців, які в умовах широкомасштабної агресії та окупації демонстрували мужність і людяність. 24 лютого 2023 року у перші роковини повномасштабного російського вторгнення в Україну УІНП було започатковано проєкт зі збору свідчень/інформації (починаючи з 2014 року) про факти допомоги, порятунку та мужніх вчинків, здійснених цивільним населенням на окупованих чи прифронтових територіях [26]. Зібрані свідчення є важливими, на думку розробників проєкту, як для увічнення пам'яті про героїзм цивільних українців, так і для поширення інформації про їхні подвиги серед широкої громадськості в Україні та за її межами. На першому етапі реалізації проєкту здійснюється збір, аналіз, систематизація та зберігання отриманих свідчень від державних органів влади, громадських організацій, бібліотечних та освітніх установ, фізичних осіб та ін. З метою якісного опрацювання інформаційного матеріалу науковцями розроблено та розміщено на вебсайті УІНП «Організаційну інформацію», у якій містяться чіткі вимоги авторам до змісту й оформлення наданої інформації. Оприлюднення зібраних та опрацьованих свідчень здійснюється лише за умови письмової згоди авторів.

Цінним джерелом інформації стають не лише інтерв'ю з очевидцями/свідками війни, записані професійними дослідниками, але й класичні журналістські інтерв'ю. Цей різновид методу збору даних через постановку запитань цікавий тим, що як метод одержання певної інформації шляхом безпосередньої бесіди інтерв'юера зі свідками/очевидцями, учасниками подій, він містить певні суб'єктивні коментарі, оцінки, певний особистий досвід пережитого. Такі «суб'єктивні» розповіді з персональними поглядами, емоціями пережитого досвіду стають не лише джерелом інформації про події російсько-української війни з точки зору погляду її учасників, доступним для ознайомлення громадськості, але й історичним матеріалом для дослідження науковцями. В означеному контексті важливою є діяльність національного інформаційного агентства України УКРІНФОРМ, на офіційному сайті якого

у рубриці «Війна» ще з березня 2022 року розміщуються інтерв'ю зі свідками і учасниками російсько-української війни: військовими, медиками, волонтерами, військовими, вітчизняними та іноземними експертами, представниками органів державної влади України, українськими науковцями та митцями [8]. Основу задокументованої інформації становлять журналістські інтерв'ю, фотосвідчення, а також відеOVERSII проведені інтерв'ю на каналі Укрінформ TV. Журналісти та аналітики агенції розпочали збір інформації про військові події та злочини РФ, створюючи відповідну базу даних як відкрите достовірне джерело усних розповідей (інтерв'ю), відео і фото- зображень тощо з початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. Наразі інформаційні та аналітичні матеріали УКРІНФОРМ широко представлені у соціальних мережах «Фейсбук», «Х», «Інстаграм», месенджері «Телеграм» та відеохостингу «Ютуб». Так, лише на ютуб-каналі агенції у відкритому доступі розміщено 33 тис відеоматеріалів, які так чи інакше висвітлюють події російсько-української війни [27].

Документування подій російсько-української війни 2022– 2024 рр. в Україні та Польщі здійснюється як державними (МКСК, УІНП, УКРІНФОРМ, державні архіви України, Центр Лемкіна) інституціями, так і громадськими організаціями. Центр міської історії (м. Львів) (далі – Центр) заснований 16 квітня 2004 р. як незалежна дослідницька установа, сфера діяльності якої охоплює дослідження міської історії, цифрові гуманітарні науки, публічну історію, архівування, одним із перших розпочав збір, опрацювання та архівування свідчень про події російсько-української війни (2022– 2024 рр.). Маючи досвід збирання, оброблення та створення цифрового контенту опрацьованого матеріалу, Центром (за підтримки міжнародних партнерів) ініційовано кілька проєктів із документування подій/досвідів війни, зокрема: «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни», «Відчуття та переосмислення інфраструктури під час війни», «Візуальне документування війни», «Телеграм-архів війни», «Щоденники і сни війни», «Дослідження збирання, збереження, аналізу та оприлюднення свідчень війни» [15]. З метою виявлення специфіки діяльності Центру детально було проаналізовано проєкти «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» та «Телеграм-архів війни», які, на нашу думку, є переконливим доказом використання дослідниками нетрадиційних підходів із застосуванням сучасного

технологічного інструментарію зі збору візуальної документації, телеграм і веб-архівування, еґо-документів (усні свідчення, щоденники, сни тощо), наукового опрацювання, збереження та оприлюднення подій російсько-української війни.

У березні 2022 року об'єднаними зусиллями Центру міської історії та наукових організацій Польщі (Інститут філософії та соціології Польської академії наук, Польське товариство усної історії), Люксембурґу та Великої Британії започатковується документальний проєкт «24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни» (робота триває) [13]. Метою проєкту є запис усних свідчень методом інтерв'ювання очевидців та учасників подій, фіксація людського досвіду проживання у війні, архівування задокументованого матеріалу задля збереження пам'яті про війну та демонстрація світовій спільноті реалій війни, створення доказової бази для притягнення у майбутньому до відповідальності російських агресорів за злочини, скоєні в Україні. Усвідомлюючи критичну важливість раннього документування, оскільки, як показала практика досліджень усної історії, особисті свідчення змінюються з часом, учасниками проєкту були розроблені методичні рекомендації, протоколи проведення опитування, а для самих інтерв'юєрів організовані навчальні семінари за участю зарубіжних науковців, які працюють над темами травм, насильства, війни у глобальному контексті [13]. Вирішуючи проблему доступу до інформаційних матеріалів про події російсько-української війни, Центром у січні 2024 року розпочато розробку цифрового середовища для обробки, збереження та потенційного доступу до цифрових усних свідчень про події війни. Інституція також працює над розширенням використання інструментарію для оприлюднення вже зібраних свідчень.

В умовах цифрового суспільства важливим джерелом історичної інформації стають соціальні медіа, створені для швидкого обміну повідомленнями чи поширення актуальних новин. Однак збереження масиву інформаційного матеріалу, як історичного джерела, у соціальних медіа не передбачено через їхню нетривку цифрову природу. Відтак, дослідниками Центру міської історії у межах ініціативного документування подій російсько-української війни було започатковано створення Телеграм-архіву війни з метою збереження історичних свідчень про перебіг бойових дій, життя

українців в умовах воєнного стану, пережитий досвід в окупації. Месенджер «Телеграм» було обрано не випадково, оскільки з початком повномасштабного російського вторгнення, як комунікаційна та інформаційна платформа, він, серед інших соціальних медіа, набув найбільшої популярності. Так, згідно даних ОПОРА, лише за перший рік повномасштабного російського вторгнення кількість українців, які використовували телеграм як основне джерело інформації, виросла з 65,7% до 71,3% [43]. Станом на вересень 2024 року, попри існуючу небезпеку використання месенджера (можливість доступу російських спецслужб до листування користувачів, навіть якщо повідомлення видалені), телеграм і надалі залишився основним джерелом інформації для майже 88% українців [44]. У реаліях війни саме телеграм завдяки швидкості комунікаційної взаємодії у месенджері, «ліберальній політиці модерування контенту» порівняно з іншими соціальними медіа став «ключовим місцем комунікації» пересічних громадян, військових, волонтерів, медиків, українських офіційних органів влади. Станом на початок лютого 2024 року в інформаційній базі Телеграм-архіву війни було представлено 1048 каналів, 1651 чат і 12 чат-ботів згрупованих у 37 тематичних колекцій загальним обсягом 27,8 терабайтів [43, с. 5, 6]. Формат представленої в Архіві інформації різноманітний: голосові та текстові повідомлення, зображення, аудіо- та відеофайли. Робота над Архівом проходила у кілька етапів: збір, обробка зібраних даних, їхня систематизація та створення умов для ефективного пошуку. Для опрацювання того чи іншого каналу або чату та внесення їх до Архіву, дослідниками були розроблені критерії відбору: релевантність для воєнних дій, повсякденні та локальні практики, які є непомітними в офіційних ресурсах і медіа, регіональне та соціальне розмаїття, ризик зникнення, практики на платформі, які стали складовою війни, загальнодоступний контент. Зазначимо, що з урахуванням чутливості матеріалу, тривалі війну та окупацію українських територій, матеріали Архіву наразі є недоступними для широкої аудиторії. Проте, зацікавлені користувачі можуть отримати доступ до частини архівного матеріалу за окремим запитом, вказавши мету його подальшого використання, підписавши угоду про нерозголошення персональних даних та невикористання отриманої архівної інформації поза дослідницькими цілями [42].

Жорстокі прояви дегуманізації – обстріли та руйнування житлових і промислових об’єктів, навмисні вбивства українських військових і цивільного населення, геноцид, нищення об’єктів культурної спадщини, – стали предметом документування та їхнього оприлюднення як доказової бази у розслідуванні скоєних російськими окупантами злочинів центром «Майдан Моніторинг». Інформаційний центр «Майдан моніторинг» – неприбуткова громадська організація, створена у Харківській області 23 листопада 2012 року з метою відстеження та контролю за дотриманням громадянських і політичних прав громадян, сприяння встановленню в Україні демократичного громадянського суспільства та правової держави [18]. З початком повномасштабного російського вторгнення в Україну активісти центру зосередились на регіональному аспекті, сфокусувавши основну увагу на документації злочинів РФ, вчинених у Харкові та Харківській області. Обсяги опрацьованої, переважно з відкритих інтернет-джерел, інформації вражаючі. Так, станом на кінець 2023 року фахівцями центру вже було зафіксовано 18 тис. воєнних злочинів, вчинених російськими військовими, а істориком та аналітиком Сергієм Петровим відскановано й упорядковано 400 тис сторінок документів [10]. Аналітична діяльність активістів центру зосереджена в основному на опрацьованні відкритих і доступних джерел, зокрема й аналізі контексту інформаційних повідомлень про обстріли Харкова і області на російських ресурсах: офіційних сайтах російських органів влади, пропагандистських медіа, соціальних мережах тощо. Так, наприклад, у березні-квітні 2022 року членами команди «Моніторинг центру» було проведено детальне відстеження та аналіз фіксації уражень будівель Харківського фізико-технічного інституту, що уможливило доведення слідчими СБУ наявності злочинного задуму в наказах російських офіцерів щодо вогневих ударів по ядерному об’єкту, встановлення прізвищ злочинців та оголошення їм підозри [39]. Збір, аналіз та фіксація інформації з відкритих джерел командою центру здійснюється за протоколами Берклі – рамкового документу, який визначає правові, інформаційні, безпекові та етичні стандарти пошуку, збирання, зберігання, перевірки й аналізу цифрових даних відкритих джерел для того, щоб у майбутньому вони могли стати доказовою базою у Міжнародному кримінальному суді.

Крім документування й аналітичного опрацьовання зібраного фото- і відеоматеріалу та створення доказової бази російських

злочинів в Україні, активна робота фахівцями центру проводиться з оприлюднення задокументованої інформації для широкої громадськості: організація фотовиставок, створення документальних фільмів, випуск аналітичних оглядів (наприклад: «Руйнація в Харкові ударами з повітря РФ», «Акустичний терор РФ», «Гуманітарна катастрофа в Ізюмі» та ін.), проведення наукових досліджень і публікація їх результатів. З метою інформування міжнародної спільноти про систематичне руйнування Харкова, вчинені російськими військовими злочини проти людяності, інформаційним центром підготовлено пересувну художньо-документальну фотовиставку «Розлам», яка у березні-лютому 2023 року демонструвалася у низці країн Європи, зокрема: Гданську (Польща), Ерфурті, Бонні (Німеччина). 30 вересня 2023 року виставку було продемонстровано у Європейському Парламенті в Брюсселі [33]. Актуальним першоджерелом для майбутнього осмислення подій російсько-української війни є, на нашу думку, й публікація на сайті «Майдан. Моніторинг» у рубриці «Хроніки війни» щоденника громадського активіста, історика, аналітика центру Сергія Петрова, який він розпочав вести 28 лютого 2022 року. Важливо, що свої щоденні (щотижневі) записи обстрілів міста російськими агресорами, їх руйнівні наслідки, повсякденне життя містян в жорстоких умовах війни науковець супроводжує великою кількістю світлин [48]. А, отже, завдяки своєму інформаційному потенціалу щоденник, без сумніву, стане у майбутньому цінним джерелом вивчення подій російсько-української війни.

Активну діяльність на інформаційному фронті протистояння дезінформації і російській пропаганді з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну здійснює інформаційний батальйон «Dattalion». Dattalion, як волонтерський проєкт, є найбільшою в Україні безкоштовною незалежною відкритою онлайнвою базою даних фото-, відеоматеріалів та свідчень учасників/очевидців про події війни. Місія неурядової організації розпочалася у лютому 2022 року з метою надання допомоги у боротьбі з ворогом через «розкриття правди про його звірства й геноцид, пояснення світові, що Україні потрібно для перемоги і відбудови» [28]. База даних Dattalion містить матеріали з відкритих джерел, інформацію від безпосередніх учасників/свідків подій (з міркувань безпеки імена та особисті дані не вказуються), журналістів, українських новин із

масмедіа та акаунтів у соціальних мережах. Матеріали інформаційної бази об'єднані в електронні теки, а їхній вміст поділено на «офіційний», «надійний» та «неперевірений». Колекцію сформовано за датами, що дає можливість користувачам легко знайти і переглянути події певної доби, зафіксовані у різних регіонах та містах України. Для зручності користувачів оприлюднені дані можна шукати за типом файлу (відео, фото), джерелом, тегами (бізнес, реабілітація, діти, кадри свідків, оповідання). У назві кожного файлу є дата, географічна мітка і адаптований до пошуку опис, який містить ключові слова про те, що відбувається на фото або відео. Наразі інформаційний ресурс бази даних, зібраний українськими жінками-волонтерками та оприлюднений на офіційному сайті організації, містить понад 6100 відео та 40 000 світлин [28]. Крім того, Dattalion пропонує документальну базу із свідчень більш ніж 220 перевірених очевидців, що пережили російську окупацію та вигнання. Зазначимо, що учасники чи свідки подій російсько-української війни можуть долучатись до наповнення інформаційної бази Dattalion, заповнивши спеціальну форму, розміщену на сайті організації, та додавши до неї ілюстративний матеріал у вигляді фото чи відео. Після опрацювання і проходження обов'язкової процедури модерації матеріал розміщується у відповідний розділ бази та оприлюднюється для ознайомлення громадськості.

Вагомою віхою у діяльності громадської організації стала співпраця з Міжнародним фондом «Відродження» упродовж серпня 2023 – лютого 2024 рр. з реалізації проєкту «Dattalion 2.0». Результатом міжнародної підтримки стала оптимізація процесів відстеження, завантаження, модерації матеріалів, що стануть підґрунтям для створення національного мультимедійного архіву війни, інформація якого може використовуватися у майбутніх судових процесах проти Росії [12]. Команда Dattalion активно співпрацює з такими провідними західними медіа, як CNN, BBC, CNBC. З метою представлення міжнародній спільноті реальних подій російсько-української війни, розкриття правди про геноцид українців та отримання підтримки й допомоги країн-партнерів команда Dattalion організувала серію виставок світлин з українських фронтів, прифронтових міст, зокрема, у США (демонструвалась у Вашингтоні й усіх 50-и столицях штатів), Гаазі та інших містах Європи.

Сучасна російсько-українська війна завдяки цифровим технологіям є найбільш задокументованою війною. Щоб ці матеріали не були втрачені і у майбутньому могли використовуватись у кримінальних судах, журналістських розслідуваннях, наукових дослідженнях, мистецьких роботах, їх необхідно фахово збирати, опрацювати та зберігати. З цією метою команда громадського об'єднання Докудейз, яка проводить найбільший у Східній Європі фестиваль документального кіно про права людини – Docudays UA, у співпраці з британською некомерційною організацією Infoscope, започаткувала у березні 2022 року проєкт «Архів Війни». Архів Війни (Ukraine War Archive) є інформаційною некомерційною платформою, яка об'єднує усі форми цифрових матеріалів, зібраних з початку повномасштабного російського вторгнення в Україну. Основу Архіву складають аудіо, відео- та фотоматеріали з відкритих джерел, матеріали опублікованих досліджень і розслідувань. Тематика, зібраних 50-и постійними фахівцями й волонтерами об'єднання інформаційних матеріалів, досить широка, це, зокрема: дані про руйнування, заподіяні агресором; свідчення очевидців про злочини, що здійснюються російськими військовими; інтерв'ю з учасниками бойових дій, цивільним населенням, що пережило окупацію, волонтерами; документальні матеріали про життя і побут українців в умовах війни. Окрім того, командою Докудейз формується база російської пропаганди і наративів, що поширюються в інформаційному просторі [1]. Задекларовані Докудейз стратегічні завдання: створення об'єднаної бази даних цифрових матеріалів про воєнні злочини проти України й забезпечення довгострокового надійного їхнього збереження з метою протистояння російській пропаганді, досягнення справедливості для народу України у міжнародних судах, сприяли долученню до її діяльності низки громадських організацій та державних інститутів. Наразі власні матеріали до Архіву Війни передають Українська Гельсінська спілка, Харківська правозахисна група, Центр громадянських свобод, львівський Центр міської історії, Офіс Генерального прокурора України, урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини.

Увесь зібраний матеріал опрацьовується командою тегувальників з використанням спеціально розробленого списку із 250 ключових слів та категорій, які у подальшому транскрибуються та перекладаються англійською мовою. Відтак, інформаційна база Архіву стає доступною не лише українському користувачеві, але й

широкій світовій спільноті. До кожного матеріалу додається позначка «верифіковане» або «неверифіковане» джерело, які є видимими для користувача. Наразі інформаційний ресурс платформи вміщує 20 млн відеофайлів, 6,5 млн файлів з відкритих джерел, 34 тис. зібраних командою Докудейз і отриманих від партнерів матеріалів та понад 2100 інтерв'ю зі свідками війни та воєнних злочинців [1]. З питань безпеки та етичних міркувань, допоки триває війна, доступ до ресурсу обмежений і надається за запитом користувачу лише після бекграунд-чеку та авторизації. Інформаційна база архіву постійно збільшується і є важливим ресурсним джерелом, яке використовують як українські, так і іноземні медіа. До прикладу, інтерв'ю, зібрані командою «Архіву Війни», лягли в основу кількох тематичних збірок, опублікованих у 2023–2024 рр. Українською правдою. Інформаційний ресурс Архіву досить широко представлений документальними фільмами та мистецькими роботами на власному каналі відеохостингу «Ютуб».

Командою проєкту проводиться активна робота щодо поширення правди про події російсько-української війни серед світової спільноти аудіовізуальними засобами. Так, зокрема, у рамках 21 Міжнародного фестивалю документального кіно про права людини Docudays UA, що проходив у Києві з 31 травня по 6 червня 2024 року під гаслом «10 років триденної війни, яка триває три сторіччя», організацією серед іншого, був представлений документальний фільм «Свідки. Полон вбиває». Герої фільму – українські військово-полонені, учасники оборони Маріуполя та їхні рідні, які у своїх свідченнях розкривають правду про воєнні злочини росіян, розвінчуючи у такий спосіб дезінформацію, яку використовує Росія у війні проти України. 17-24 червня після дебютного показу фільму на 21 Docudays UA стрічка про теракт в Оленівці була презентована у Великій Британії: на кінофестивалі Sheffield DocFest і на благодійному показі у центрі Лондона [32].

На фіксації та збереженні історій цивільних людей, які постраждали від війни Росії проти України ще з 2014 року, зосередила свою діяльність команда Фонду Рената Ахметова. У 2020 році, на основі зібраного матеріалу та виходячи з того, що кожна записана історія є джерелом правди про війну, нею формується Музей «Голоси Мирних». Тоді це були історії мирних жителів Донецької та Луганської областей, які одними з перших в Україні зазнали жахів

війни. З 24 лютого 2022 року, після повномасштабного російського вторгнення, географія історій поширилась на всю територію України. Наразі у фондах Музею налічується 127 448 історій мирних жителів, які постраждали від російської агресії [24]. Відтак Музей «Голоси Мирних» став найбільшою у світі колекцією історій мирного населення про війну від першої особи. Основна мета амбітного проєкту з 2014 р. і донині залишається незмінною: збір якомога більшої кількості свідчень постраждалих від війни мирних мешканців з метою збереження фактології, документів для майбутніх поколінь українців, формування доказової бази для покарання російських злочинців, донесення до мільйонів людей в усьому світі правди про події російсько-української війни. Кожен мирний мешканець України може розповісти про «свою історію війни» безпосередньо на порталі Музею або на безкоштовній телефонній гарячій лінії. Зібраний і опрацьований фахівцями Фонду документальний ресурс представлений на офіційному порталі Музею кількома проєктами. Серед них, у контексті нашого дослідження, варто виокремити наступні: «1000 днів. Тисяча історій», «Голоси Мирних. Інтерв'ю», «Голоси Мирних. Травма війни», «Голоси Мирних. Діти». Зокрема, проєкт «1000 днів. Тисяча історій» є зібранням спогадів/історій мирних жителів із різних регіонів України, які постраждали від російської агресії. Мета проєкту – нагадування світу про війну в центрі Європи, яка у будь-який момент може змінити життя кожного, про боротьбу за цінності та виживання. Для зручності користувачів наявний інформаційний матеріал розміщено за хронологією – від початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року і до 5 жовтня 2024 року включно. Дата-стрічка у лівому полі екрану дозволяє переходити на конкретну дату і слухати історії про пережитий досвід війни від першої особи.

Варто зазначити, що тривалий час Музей «Голоси Мирних» функціонування лише в онлайн-форматі. З метою організації широкій аудиторії відкритого доступу до документального ресурсу команда Музею у співпраці з GOGOLFEST організовує виставку «Голоси», яка упродовж лютого – червня 2024 року демонструвалася на майданчику Музею історії міста Києва. За допомогою сучасного інформаційно-комунікаційного інструментарію – відео-, аудіо-, фізичних артоб'єктів – було створено єдиний мультимедійний простір, що дало можливість, з одного боку, розкрити масштаби

трагедії, а з іншого – показати силу та гідність людей, які встояли попри пережиті жахіття війни. 30 жовтня 2024 року у фізичному просторі музею «Голоси Мирних» було презентовано новий документальний проєкт «Щоденники мирних: голоси тих, хто вижив, і тих, хто ні». Під час презентації виставки, яка наразі функціонує у Музеї історії міста Києва, відбулася панельна дискусія «Щоденник, як еґо-документ війни», до якої долучилися провідні українські науковці, музейники, журналісти. У ході обговорення учасники акцентували увагу на важливості особистого документування й пам'ятання пережитого під час війни, значенні еґо-документа у контексті війни [30].

Серед установ Польщі, метою яких є документування свідчень жертв російської агресії в Україні, важливе місце посідає Центр Лемкіна. Він був створений у Варшаві 26 лютого 2022 року Інститутом Пілецького – урядовою організацією, яка має значний досвід збирання, збереження та оброблення свідчень жертв тоталітарних режимів ХХ століття. Інститут Пілецького (Інститут солідарності і мужності імені Вітольда Пілецького) був заснований на підставі Закону від 9 листопада 2017 року про Інститут солідарності і мужності. Законом від 20 липня 2018 року про внесення змін до Закону про Інститут солідарності і відваги та деяких інших законів Центр дослідження тоталітаризмів ім. Вітольда Пілецького було включено до організаційних рамок Інституту солідарності і відваги [62]. Від початку своєї діяльності Центр дослідження тоталітаризмів Інституту Пілецького займається збором свідчень громадян Польщі, які постраждали під час Другої світової війни від апарату тоталітарних держав: німецької та радянської. Тому в умовах російського вторгнення в Україну вдалося повною мірою використати потенціал Інституту Пілецького – його наукові кадри, досвід дослідницької та архівної роботи, технологічні рішення для публікації та оприлюднення історій свідків, а також зв'язки з науковими колами чи медіа.

Місією Центра Лемкіна, створеного професоркою, директоркою Інституту Пілецького Магдаленою Гавін, було визначено збір свідчень цивільних осіб з метою фіксації доказів злочинів, скоєних російськими військами, щоб світ ніколи не забув про події, які відбуваються під час війни, що триває на території України. Зібрані свідчення мають стати матеріалом для досліджень науковців,

репортерів чи журналістів, що проводяться з метою вкорінення злочинів, скоєних російськими солдатами проти мирного населення України, у колективній пам'яті [55]. Як підкреслив Керівник Центру Лемкіна Якуб Керсіковський, «щоб із цією російською війною не сталось те, що сталось із пам'яттю про окупацію Польщі Радянським союзом, ми вирішили, що будемо збирати свідчення, як це роблять прокурори. Але з одним нюансом – наші докази надаються не під присягою. Отже, можуть бути опублікованими: 1) щоб підживлювати пам'ять про війну; 2) щоб інформувати людей, які про війну не знають нічого або тримаються від цієї теми подалі; 3) щоб створити архів, на основі якого з роками будуть написані наукові праці, книжки, щоб нащадки могли приїхати до нас і пошукати слід своїх родичів. І весь час ми реалізуємо всі ці три пункти» [3]. Таким чином, до місії підрозділу належить також створення архіву, доступного для всіх, хто бажає почути голос очевидців подій російсько-української війни.

Надзвичайну допомогу в організації документування свідчень постраждалих від російської агресії надав досвід Інституту Пілецького в роботі з польськими архівами стосовно збору доказів [3]. Це досвід, набутий дослідниками під час роботи з архівами свідчень (1941–1943 років) солдатів Армії Андерса (збройного формування часів Другої світової війни, до лав якого входили звільнені з таборів, в'язниць НКВС, депортовані поляки, також українці та білоруси). Солдати Армії Андерса були анкетовані на основі кількох питань: Як жили? Як їх затримали? Куди були депортовані? У яких умовах їх тримали? Які злочини проти них вчинялись? З іншого боку, було вивчено свідчення поляків, які вони давали під присягою перед Головною комісією з розслідування німецьких злочинів. У них йшлося про німецьку окупацію, про Варшавське повстання, про репресії у Варшаві та інших польських містах. З Інститутом Пілецького працювало багато міжнародних юристів, які досліджували питання геноциду. Вони допомогли визначитися зі змістом питань, на які мають відповідати свідки воєнних злочинів. Зазначені чинники вплинули на рішення документувати свідчення постраждалих від російських злочинів у формі письмових анкет-опитувальників, заповнених біженцями в Польщі [3; 58]. Також формами збору свідчень є аудіо- або відеозаписи, здебільшого зроблені на території України. Свідчення збираються з дотриманням стандартів безпеки даних і особливою

турботою про благополуччя їхніх носіїв. Центр Лемкіна співпрацює з понад сотнею волонтерів (серед яких є студенти Варшавського університету [55]) і співробітників, які володіють українською та російською мовами, а також з дослідниками злочинів тоталітаризму 20-го століття та експертами з міжнародного права. Свідчення збираються у пунктах тимчасового перебування біженців у Польщі, а також у районах бойових дій, де ще можуть залишитися свідки російських злочинів проти цивільного населення. Зібрана на сьогоднішній день документація в основному стосується подій у Харківській, Донецькій, Херсонській та Київській областях. Численні свідчення надходять з Маріуполя, Харкова, а також Києва та його околиць. До колекції Центру Лемкіна також увійшли матеріали, що ілюструють описані злочини: аматорські відео та фотографії, що документують масштаби руйнувань; кадри наслідків війни, зняті професійними операторами; кіносвідчення людей, які пройшли через російський полон, а також матеріали, надані свідками в якості доповнення до анкетування. Якщо свідчення були зібрані поблизу лінії фронту, де щодня гинули люди, то буває, що фільми стають свідченням, голосом з могили, останнім записом подій [58].

На червень 2023 року Центром Лемкіна було зібрано близько 1500 свідчень, з яких 800 заповнених анкет, біля 500 відеосвідчень (серед них – записані в зумі чи інших месенджерах в разі неможливості зустрітися з людиною віч-на-віч), аудіосвідчення. Зібрано свідчення із 19 з 25 регіонів України. Найбільше свідчень жінок, оскільки їх найбільше перебуває у Польщі; присутні анкети літніх людей. Діти не проходять анкетування. З цього правила зроблено лише кілька винятків для 16-річних і 17-річних підлітків, які виявили бажання давати свідчення. Свідчення було отримано в присутності психолога та законного опікуна. Більшість відеоінтерв'ю записувалось спеціально створеною групою в Україні [3; 58]. Стосовно видів воєнних злочинів – найбільша їх кількість пов'язана зі знищенням цивільної інфраструктури. Особливо значна кількість свідчень про такі злочини була зареєстрована на початку війни, що пов'язано із застосуванням російськими загарбниками тактики «випаленої землі» під час їхнього відступу. На другому місці – свідчення про депортацію. Є частина свідчень про псевдо-референдуми, які відбулись на окупованих територіях. Менше доказів сексуального насилля. Небагато свідчень щодо знищення культурних пам'яток [3; 58].

Починаючи з лютого 2023 року, анкети, нотатки, фотографії та фільми, що документують російські злочини, скоєні проти українського цивільного населення, публікуються в базі даних «Записи терору». Створення цієї бази даних є сучасним проектом на перетині наукових досліджень, популяризації історії та культури пам'яті в широкому розумінні. База даних свідчень першопочатково публікувала розповіді польських громадян, які під час Другої світової війни зазнали страждань від рук двох тоталітаризмів: німецького та радянського. Завдяки публікації розповідей жертв тоталітарних злочинів, їхніх родин та близьких, вони вперше стали доступними широкій аудиторії: дають змогу відкрити родинні та місцеві історії; створюють дослідницьку базу для науковців, журналістів, діячів культури; завдяки перекладу англійською мовою вони стають відомими на міжнародному рівні, поширюючи знання про подвійну окупацію в Польщі та пам'ять про жертви тоталітаризму в усьому світі [53]. База свідчень «Записи терору» функціонує вже кілька років і є однією з найбільших у Європі колекцій свідчень цивільного населення, окупованого під час Другої світової війни. Матеріали, що документують нинішню війну в Україні, показують універсальний характер механізмів злочинів, скоєних окупаційними силами, русійною силою яких є ненависть, неповага до людського життя, агресія до цивільного населення та відчуття безкарності [70].

Ще однією метою, яку переслідує Центр Лемкіна, зокрема, документуючи та публікуючи свідчення жертв російсько-української війни у базі даних, – сприяти змінам у міжнародному праві. Історичний опис подій воєнного часу дозволяє виявити і назвати ті дії російських військових, які мають геноцидний характер. Однак, через їхню специфіку, часто використовувани до цього часу поняття виявляються недостатніми для адекватної передачі їхніх особливостей і масштабів. Це спонукає до пошуку нових перспектив, що не завжди розуміють юристи, для яких категорії «злочини проти людяності» та «воєнні злочини» вичерпують те, що відбувається в Україні. Збираючи та поширюючи свідчення окремих свідків та жертв війни через східний кордон Польщі, співробітники Центру Лемкіна прагнуть привернути увагу до необхідності розробки нових класифікацій злочинів, які дозволять належним чином зафіксувати злочинні дії російської армії, а отже, засудити винних. Водночас,

найважливішим завданням Центру, яке він виконує, є нагадування світові про війну в Україні [58].

Документи збираються, анонімізуються, оцифровуються, передаються польською та англійською мовами, а потім – після перевірки персональних даних – стають доступними для дослідників, журналістів та всіх, хто цікавиться історією, що відбувається на наших очах. Ця робота проводиться незалежно від судової системи, однак створена база даних може слугувати джерелом матеріалів у процесі розслідування злочинів, скоєних в Україні. «Записи терору» у відкритому доступі представляють лише описи окремих епізодів. Повний доступ до змісту документів, а також кіно- і фотоматеріалів надається лише в читальних залах Бібліотеки Інституту Пілецького у Варшаві та Берліні. Процедура доступу до матеріалів перебуває на стадії розробки. Після того, як відповідні правила і положення будуть сформульовані, вони будуть опубліковані [58].

На 12.11.2024 у базі свідчень «Записи терору» розміщено 728 анкет і 3 фільми [58]. Фільтрація результатів на платформі за такими розділами [57]:

– свідок; дата, місце народження (наприклад, «Anonim (145); Anastasija, 1985 (4); Anna, 1986 (3) та інші);

– тема: російська окупація – південь України (153); бої за Харків (129); російський ракетний терор (102); облога Маріуполя (67); бойові дії на Донбасі (2014 та/або 2022) (63); бої за Київ (62); евакуація до Польщі (41); битва за Миколаїв (38); бойові дії на Донбасі (27); бої на Сумщині (20); битва за Чернігів (19); російська окупація – Харківська область (6); російська окупація – Київська область (2); бойові дії в Запорізькій області (2);

– місцевість (наприклад, «Харків (90); харківська (67); Маріуполь (67); Харківська область (66); Київ (36); Миколаїв (29)» тощо); область; район;

– жертви: цивільне населення (726); українці (725); жінки (596); діти (343); люди похилого віку (151); хворі (70); внутрішньо переміщені особи (15); азербайджанці (3); американці (1); болгар (1); грузини (1); синти та роми (1); кримські татари (1);

– злочинці: збройні сили російської федерації (720); «Народне ополчення Донбасу» (53); колаборанти (48); кидирівці (40); федеральна служба безпеки російської федерації (19); російські диверсійні групи (17); сепаратисти (13); росгвардія (8); колаборанти (2022) (3); ОМОН/СОБР (1);

– злочини (наприклад: руйнування цивільної інфраструктури (594); ракетні обстріли (416); авіаудари (323); знищення та розграбування культурних цінностей/руйнування майна (196); переслідування української ідентичності/русифікація (96); жорстокі допити/ катування (57); страта (17); згвалтування (10) та інші);

– місце (здійснення злочину – авт.): контрольний пункт (153); фільтраційний табір (46); в'язниця (16); прикордонна застава (8); контрольний пункт (блокпост) (4); російська окупація/окупаційний терор (реальність) (1); зміст, наприклад «вторгнення росії в Україну (2022) (698); боротьба в містах (97); російська пропаганда/ дезінформація (31); псевдореферендуми на окупованих територіях (27); масове вбивство цивільних у Маріуполі (4); масове вбивство в Бучі (4); масове вбивство в Ірпені (3)» та інші;

– тип об'єкта: опитування (анкетування) (728); інтерв'ю (3); дата створення об'єкта; автор файлу (інституція, яка створила документ, доступний в репозитарії): Centrum Lemkina (731); носій (засіб): текст (728); фільм (3).

Іншими формами поширення зібраних свідчень є публікації в пресі, фільми, виставки, вистави, дебати, конференції. Серед представлених на вебсайті Інституту Пілецького наступні наукові заходи [69]:

– дебати з серії «Архівна фортеця», під час яких обговорювалися загрози, що постали перед українськими архівами в умовах російської агресії «Спадщина під загрозою. Українські архіви в умовах російської агресії» (за участю Олеси Стефанік – директора Центрального державного історичного архіву у Львові, Федора Полянського – директора Державного архіву Тернопільської області в Тернополі, Любомира Харука – заступника директора Державного архіву Івано-Франківської області в Івано-Франківську, Дмитра Анопова – координатора Лемківського центру при Інституті ім. Пілецького; 30 вересня 2022 року, Варшава);

– «Рафаель Лемкін, Геноцид і Радянська Росія. Український випадок» (Raphael Lemkin, Genocide & the Soviet Russia. The Ukrainian Case) – онлайн-дискусія про поточні та минулі події в рамках проекту «Академія післядипломної освіти» (31 березня 2022 року, Інститут Пілецького, Варшава);

– Міжнародна наукова конференція, яка підбила підсумки проекту «Внесок польської правової та наукової думки в розробку

концепції злочину геноциду. Рафаель Лемкін і Конвенція 1948 року про запобігання злочину геноциду і покарання за нього та польський досвід окупації націонал-соціалістичною Німеччиною». Захід був організований Інститутом Пілецького. Було запрошено науковців з університетів Польщі, Канади, Італії, Австралії та України. VI і VII сесії конференції були присвячені війні в Україні (8-9 грудня 2022 року, Варшава);

– міжнародна зустріч «Саміт “Світ для України 2022”», основним партнером якої виступив Інститут Пілецького (7-9 грудня 2022 року, Жешув);

– конференція «Агресивна війна Росії проти України. Виклики документування та переслідування воєнних злочинів» (1-3 лютого 2023 року, Інститут Пілецького, Варшава);

– конференція, присвячена документуванню та переслідуванню воєнних злочинів, скоєних російською армією проти цивільного населення в Україні, в якій взяла участь директорка Інституту Пілецького (7 лютого 2024 року, Джорджтаунський університет у Вашингтоні).

Мистецькі та науково-просвітницькі заходи рекламуються на сайті Інституту Пілецького. На основі відібраних анкет було реалізовано перформативне читання під назвою «Війна і пам'ять». У фільмі «Тенета» та інсталяції «Крихти не засуджених злочинів», окрім зібраних свідчень, були використані аматорські фотографії та фільми, записані свідками. У документальному фільмі «Її сини», що розповідає про незаконні арешти, тортури та депортацію цивільних осіб до Росії, були використані відеоінтерв'ю з матерями, дружинами та сестрами незаконно затриманих чоловіків. З іншого боку, у виставі «Освобожденные» розповіді українських жертв були зіставлені зі свідченнями солдатів Армії Андерса та цивільних жертв радянського тоталітаризму. Історії, що передають жах нинішньої війни – тортури, бомбардування, «випадкова» смерть від обстрілів – перемежуються з розповідями про депортації, ГУЛАГи та в'язниці НКВС, показують аналогію між польським та українським досвідом [56].

Також на сайті представлений Звіт Центру Лемкіна про сексуальне насильство над українськими жінками російськими окупаційними військами [66], підготовлений на основі польових досліджень на тимчасово окупованих територіях протягом квітня

2022 – лютого 2024 рр. У звіті описані випадки незаконного позбавлення волі, випадки сексуального рабства та історії звалтувань жінок різного віку – від підлітків до жінок похилого віку.

Звіт підготовлений на основі польових досліджень у Київській, Донецькій, Сумській, Чернігівській, Дніпропетровській, Херсонській та Запорізькій областях. Матеріал рапорту охоплює свідчення жінок, які постраждали у різні фази воєнних дій, як під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну, так і у 2014–2022 роках. Персональні інтерв'ю проведено за місцем постійного проживання свідків, з уваги на психологічний комфорт опитуваних. Час збору свідчень – квітень 2022 – лютий 2024 рр. Свідчення зібрано з дотриманням вимог закону про Захист особових даних. Кожен учасник був завчасно поінформований щодо мети збору інформації та місця збереження даних. Згідно попередніх домовленостей, всі свідчення було анонімізовано, вказано вік свідків та літеру W (англ. свідок) за поділом: N – неповнолітня, 18+, 25+, 35+, 45+, 55+, 65+, 75+. У звіті представлено понад 60 свідчень про жертв російської агресії. Обсяг звіту 80 сторінок.

Після повномасштабної російської агресії Гельсінська фундація з прав людини (ГФПЛ) [61] здійснює моніторинг дотримання прав людини на польсько-українському кордоні, надає допомогу українським колегам, збирає свідчення біженців. Фундація зосередилась на фіксації документної інформації про воєнні злочини, що може бути використана в міжнародних і національних судах. Зібрані факти ретельно перевіряються та систематизуються за відповідними формами. Методи документування злочинів наступні: розмова з людьми, які пережили злочини, за певним сценарієм; перевірка та фіксування інформації, доступної у відкритих джерелах (наприклад, в інтернеті). Інтерв'ю проводиться за формуляром і вимогами Міжнародного кримінального суду. Фундація є партнером Коаліції Україна. 5 ранку, яка об'єднує 30 досвідчених українських організацій, що захищають права людини в Україні. Крім того, співпрацює з організаціями, які ведуть подібну діяльність у всій Центральній Європі.

З 26 червня 2022 року у Варшаві працює Центр сприяння документуванню воєнних злочинів (Росії – авт.) [49], яким керує фундація «ОПОРА в Польщі». Організація була заснована у Варшаві 26 червня 2022 року після початку повномасштабного вторгнення

Росії в Україну представниками ВГО «Громадянська мережа ОПОРА» (українці, що працювали в Опорі і приїхали у зв'язку з війною в Польщу). Метою діяльності фундації визначено надання допомоги міжнародній спільноті, юристам-правозахисникам та українській владі у підтримці неминучості покарання за воєнні злочини [52].

На вебсайті Центру сприяння документуванню воєнних злочинів [49] розміщено посилання на контактну форму для запису на прийом до Центру, стисле роз'яснення питань «Що таке воєнні злочини?», «Як можна надати свої свідчення?» (з посиланням на онлайн-форму на сайті Центру), «Як свідчення допоможуть покарати окупантів?». Також на сайті можна ознайомитися з матеріалами Центру (зокрема, з аналізом групових інтерв'ю), корисними тематичними статтями.

Центр сприяння документуванню воєнних злочинів проводить інтерв'ю з біженцями за пунктами [11]: місце збору свідчення: типовий профіль свідка; територіальна належність опитаних; типи воєнних злочинів (знищення або пошкодження цивільної та критичної інфраструктури; свідчення очевидців про події під час окупації; випадки незаконного утримання та катування; воєнні злочини проти дітей; воєнні злочини під час евакуації, проведення фільтрації). Методологія Центру передбачає опитування повнолітніх свідків, однак допускається і присутність дітей, які можуть доповнювати свідчення батьків (опікунів) за їх проханням та з дозволу. Зібрана інформація може використовуватися в майбутніх судових процесах. Юристи і психологи Центру сприяння документування воєнних злочинів почали збирати попередні інтерв'ю 12 вересня 2022 року. Відтоді до 7 листопада 2023 року вони зібрали 1272 попередні інтерв'ю, з них 403 – з 15 травня по 7 листопада 2023 року, коли діяльність Центру підтримував Уряд Великої Британії [11]. З вересня 2022 року до вересня 2024 року команда юристів та психологів Центру зібрала близько 2000 інтерв'ю зі свідками, які вимушені були покинути територію України внаслідок агресії [51].

Формами репрезентації зібраних свідчень виступають групові аналізи проведених Центром інтерв'ю, а також представлені на вебсайті карта областей України із зазначенням загальної кількості виявлених злочинів і кількістю та відсотком злочинів за типом. На 05 грудня 2024 року всього виявлено 12 486 злочинів [49].

Представники Центру сприяння документуванню воєнних злочинів («ОПОРА в Польщі») спільно з профільними експертами правозахисних організацій, що займаються документуванням воєнних злочинів, представниками Офісу Генерального прокурора України та іншими будуть виступати експертами в матеріалах у рамках інформаційно-просвітницької кампанії, запущеної з осені 2023 року українською медіакомпанією «Starlight Media» та Громадянською мережею ОПОРА завдяки підтримці уряду Великої Британії. 16 лютого 2024 року в межах цієї спільної роботи на телеканалах медіакомпанії вийшла тематична соціальна реклама [40]. «Регулярно в ефірі телеканалів «СТБ», «ICTV», «ICTV2», «Новий канал» та їх соціальних мережах і сайтах, а також в марафоні «Єдині Новини» з'являтимуться новинні сюжети, студійні інтерв'ю з гостями, текстові новини й пости про важливість надання свідчень щодо воєнних злочинів, інструкції про те, куди варто звертатися, що саме є воєнними злочинами, як свідчення людини стає доказом у міжнародних судах, чому важливо опитувати свідків не лише в Україні, а й за кордоном тощо» [40].

Громадські організації Республіки Польща долучаються до проєктів, ініціаторами яких є українські дослідницькі установи. Зокрема, «24.02.2024, 5-та ранку: Свідчення про війну» [60], Польське товариство усної історії [65] та Центр Мєрошевського [59] стали учасниками проєкту із запису свідчень, що документують досвід громадян України, які постраждали від війни, ініціатором якого виступив Центр міської історії у Львові. У Польщі проєкт реалізує Інститут філософії та соціології Польської академії наук, де інтерв'ю будуть заархівовані; Польська асоціація усної історії, виконує консультативну роль. Методологічну та технічну підтримку також надають партнери з Люксембургу та Великої Британії: Центр сучасної та цифрової історії Люксембурзького університету (професор Махтельд Венкен) та Університет Сент-Ендрюса (д-р Вікторія Донован, д-р Діана Воннак) [60].

«24.02.2024, 5-та ранку: Свідчення про війну» – дослідницько-документаційний проєкт, учасники якого – історики та суспільствознавці – прагнуть зосередитися на фіксації людського виміру російсько-української війни та документуванні суб'єктивного досвіду її учасників. Додатковим виміром є документування злочинів, скоєних російською стороною. Як зазначено на сайті проєкту, обов'язок його учасників – «зафіксувати для нащадків –

істориків, польської та української громадськості, а також кожного європейця – досвід втечі, опору та допомоги у величезних масштабах внаслідок російського вторгнення. Ми також маємо обов’язок надати слово безпосередньо тим, хто все це пережив, і зробити так, щоб їхній голос був почутий» [60]. Польські дослідники зосередились на фіксації переживань біженців, які опинилися в Польщі. Зміст питань, які пропонуються до уваги респондентів, охоплює реконструкцію ситуації безпосередньо перед початком війни, час відразу після введення російської армії, рішення покинути країну, подорож, процес перетину кордону і перший період після прибуття до Польщі. Також серед пропонованих питань наступні: як відбувалася адаптація до нових умов життя, зокрема пошук роботи, житла, навчальних закладів та закладів догляду за дітьми; які контакти біженців з родичами, що залишилися в Україні; які стосунки біженців з поляками. Фіксації підлягають різні типи досвіду біженців. З майже 6 мільйонів українців, які в’їхали в Польщу з початку війни, значна частина виїхала далі, в інші європейські країни, тоді як деякі вирішили повернутися в Україну. Біженці потрапили до Польщі безпосередньо з України, а також через Румунію та Словаччину. Біженці представляють різні соціальні групи і походження, хоча через заборону на виїзд з країни чоловіків призовного віку серед них переважають жінки з дітьми. Проект також слугує кращому розумінню ситуації цієї внутрішньо різноманітної групи. Координаторкою проекту «24.02.2022, 5 ранку: Свідчення війни» є соціолог, доцент Інституту філософії та соціології Польської академії наук Анна Вилегала, якій належить авторське право розробки «Методології, етики та безпеки у проектах, що документують досвід війни та біженців після вторгнення Росії в Україну 24.02.2022» [63]. Проект отримав етичну рекомендацію від Польської асоціації усної історії (доступний на вебсайті асоціації [64]), а також схвальний висновок Комітету з етики IFiS PAN та Групи етичної експертизи Люксембурзького університету [60].

Методологія проекту охоплює рекомендації з наступних питань [63]: команда з реалізації проекту; підготовка дослідницького інструментарію та навчання; відбір і набір респондентів; ситуація під час інтерв’ю; згода на запис та інші документи; персональні дані, їх використання та безпека; нагляд і безпека дослідників.

Учасниками команди з документування свідчень можуть стати особи, які мають досвід інтерв'ювання у складних ситуаціях (наприклад, переживання горя, втрат, травми, насильства, вимушеної міграції, емоційних та життєвих криз). Дослідження, що документує долю біженців, не повинно бути освітньою діяльністю або компонентом викладання. Необхідною вимогою є вільне володіння принаймні однією з мов, якими розмовляє більшість українських біженців (українською та/або російською). За можливості бажаним є включення до складу команди українських дослідників.

Підготовка дослідницького інструментарію та навчання передбачає: розробку анкети або диспозиції інтерв'ю у тісному контакті з психологом та/або психотерапевтом; організацію інтерв'ю за принципом слідування за опитуваним, який сам вирішує, на які питання відповідати і в якому обсязі; підготовку окремої інструкції для записувачів про поведінку в емоційно складних для респондента та дослідника ситуаціях; проведення для реєстраторів тренінгу щодо змісту опитувальника та принципів проведення інтерв'ю, а також додаткових методичних матеріалів та літератури з цієї тематики.

До основних рекомендацій з відбору і набору респондентів належать: проведення інтерв'ю не раніше, ніж через місяць після прибуття респондента до цільової країни; отримання від респондента поінформованої та однозначної згоди на проведення інтерв'ю, запис та архівування його розповіді; дотримання принципу непов'язаності між дослідником та опитуваним (дослідник не може записувати людей, які проживають за місцем його/її проживання, його/її знайомих або осіб, які працюють у нього/неї); основні життєві та фінансові потреби респондента в ситуації біженця мають бути максимально задоволені; місцем проведення інтерв'ю не можуть бути вокзал, притулок, інші місця тимчасового перебування; респонденти повинні бути повнолітніми та мати задекларований добрий фізичний і психічний стан здоров'я; респонденту мають бути надані роз'яснення, що участь в інтерв'ю не тягне за собою матеріальної вигоди, а також, що ні записувач, ні інституції, які реалізують проєкт, не надають юридичної чи адміністративної допомоги.

Ситуація перед та під час інтерв'ю вимагає насамперед постійної уваги з боку реєстратора до психофізичного стану опитуваного. Перед інтерв'ю респондент має бути ознайомлений з цілями і формами проєкту. На будь-якому етапі участі в проєкті респондент

повинен мати можливість відкликати свою згоду без пояснення причин, з негайним вступом в силу. Рекомендовано проводити інтерв'ю в аудіоформаті як менш інвазивному і стресовому для респондентів, про це слід повідомляти щоразу перед початком запису. Особливу увагу слід приділяти інформації чутливого характеру, що з'являється під час інтерв'ю.

Рекомендується підготувати і надати респонденту заздалегідь письмову інформаційну листівку (пам'ятку) про проєкт і перелік питань, які будуть висвітлені в інтерв'ю. Згода на запис має містити чітко визначені умови архівування, використання та поширення записів, а також місце для контактних даних дослідника. Респонденту має бути надана інформація про обробку персональних даних. Усі документи мають бути підготовлені українською та російською мовами.

Наголошено на необхідності особливо обережного поводження з персональними даними, зібраними в рамках проєктів, які документують збройний конфлікт, що триває. Опитуваному слід запропонувати вибір щодо того, як будуть збиратися та використовуватися його персональні дані та зміст інтерв'ю (запис і транскрипція). Це стосується питання анонімності та мети використання даних. В умовах війни, що триває, розумним є обмеження або відтермінування доступу до зібраних даних. Рекомендовано зберігати персональні дані респондентів (ім'я, адреса, контактний телефон) та дані проєкту (запис, транскрипція) у різних форматах і місцях: локально, на зовнішніх дисках або дисках належним чином захищених комп'ютерів та у віддалених місцях, (наприклад, на віртуальних дисках); неприпустимим є надання доступу до даних стороннім особам або зберігати незахищені файли на приватних комп'ютерах довше, ніж це необхідно. Перед початком роботи реєстратори повинні підписати документ, що зобов'язує їх зберігати конфіденційність даних, з якими вони будуть працювати; після передання запису архівісту реєстратор має назавжди видалити файли зі свого комп'ютера.

Також протягом проєкту слід забезпечити постійний методологічний і психологічний супровід реєстраторам.

У відповідності із описаними вище рекомендаціями проводиться збір, архівування, збереження свідчень і організація доступу до них

в рамках проекту «Свідчення війни» [60; 63]. Інтерв'ю в рамках проекту записуються за ретельно підготовленою анкетною, розробленою спільно представниками всіх інституцій, що беруть участь у проєкті. У розповідях робиться наголос на реконструкції фактів і мінливих реалій повсякденного життя, а не на емоціях, щоб протидіяти вторинній травматизації респондентів. Опитувальник був підготовлений у співпраці з психологами та психотерапевтами.

Найважливішою методологічною передумовою є мінімізація шкоди та забезпечення максимального комфорту і безпеки як для тих, кого записують, так і для тих, хто записує. Інтерв'ю проводиться лише з повнолітніми особами, які перебувають у безпечному місці, мають житло та основні життєві потреби і перебувають у Польщі щонайменше чотири тижні. Участь в інтерв'ю беруть лише люди, які висловили згоду поділитися своїм досвідом. Свідчення записуються мовою, яку обирає респондент (російська або українська). Саме респондент вирішує, на які питання він відповідатиме (він отримує їх заздалегідь для ознайомлення), а також за яких умов його запис буде заархівований і доступний. Це стосується, зокрема, питання анонімності. У проєкті «Свідчення війни» респондент може вибрати, щоб інтерв'ю було використано з його ім'ям; з частковою псевдонімізацією (тобто з заміною імені на псевдонім, але без псевдонімізації інших персональних даних, що з'являються в інтерв'ю, наприклад, назв міст, вулиць, імен інших людей); або з повною псевдонімізацією (тобто з заміною всіх персональних даних, що з'являються у змісті інтерв'ю, на псевдоніми). За обранням повної псевдонімізації доступ надається лише до стенограми, а не до аудіофайлу (оскільки процес редагування аудіофайлу займає багато часу та коштів). Опитуваний також може вибрати цілі, для яких буде використано його запис (наприклад, наукова виставка та освітні чи мистецькі цілі).

Інтерв'ю записуються виключно досвідченими дослідниками, які вільно володіють українською або російською мовами. Реєстратори проходять детальний тренінг з методології запису свідчень за розробленою в рамках проєкту анкетною та беруть участь у регулярних супервізійних зустрічах, у тому числі з психотерапевтом. Команда проєкту бере участь у методологічних семінарах по роботі з травмованими людьми, де обговорюються дослідження, присвячені, наприклад, стихійним лихам тощо.

Інтерв'ю, записані в Польщі, будуть заархівовані в Архіві якісних даних Інституту філософії та соціології Польської академії наук. Копія всієї колекції буде зберігатися на серверах партнера проєкту – Люксембурзького центру сучасної та цифрової історії при Люксембурзькому університеті. Після того, як передача даних в Україну буде оцінена як безпечна, всі матеріали також будуть передані ініціатору проєкту, Центру міської історії у Львові. Інтерв'ю, заархівовані в ADJ, підлягатимуть стандартним процедурам архівування, що застосовуються в цьому архіві. Доступ до отриманих матеріалів буде можливий лише для зареєстрованих користувачів, після надання ними письмового зобов'язання дотримуватися правил використання матеріалів та згоди адміністратора колекції, в обсязі, погодженому з учасниками інтерв'ю.

Відповідно до рекомендацій застосовувати зовнішнє спостереження у формі консультацій про хід проєкту, а також про труднощі та спірні питання, що виникають, з боку досвідчених дослідників, які не є членами команди, у проєкті «Свідчення війни» створено два зовнішні консультативні та наглядові органи: Консультативний комітет (вужча група експертів з дослідницьким досвідом і знаннями, що мають відношення до проєкту) та Академічну раду (до її складу входять дослідники і діячі зі значними досягненнями і авторитетом, у тому числі в галузі дослідницької етики).

Невід'ємною частиною проєкту є ініціювання рефлексії щодо етики та методології документації, досліджень та архівування проєктів інтервенціоністського характеру. З цією метою організуються семінари та відкриті зустрічі для зацікавлених осіб поза межами команди і відбувається пошук шляхів співпраці з іншими проєктами подібного характеру, у тому числі за межами Польщі.

На вебсайтах Польського товариства усної історії [65] та Центру Мерошевського [59] розміщено відомості про участь у проєкті із запису свідчень, що документують досвід громадян України, які постраждали від війни. Зокрема, на сайті Центру Мерошевського можна ознайомитися з назвами установ-ініціаторів і учасників проєкту, його цілями, стислою інформацією стосовно питань архівування, методології та етики.

Дані про наявність/відсутність оприлюднення задокументованих свідчень про події/злочини російсько-української війни та способи їх репрезентації установами Республіки Польща та України представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Способи репрезентації задокументованих свідчень про події/злочини російсько-української війни (2022–2024 рр.)

Установа	Інтернет-платформи (вебсайт, месенджер, соціальні мережі)	Науково-просвітницькі заходи	Мистецькі заходи	Аналітичні звіти	Документальні виставки
МКСК	+	+	+	-	-
УІНП	+	+	-	+	-
Укрінформ	+	+	-	+	-
Центр міської історії	+	+	+	+	-
«Майдан Моніторинг»	+	+	+	+	+
Українська асоціація усної історії	-	+	-	-	-
«DATFALION»	+	+	-	-	+
«Докудейз»	+	-	+	+	-
Музей «Голоси мирних»	+	+	+	-	+
Центр Лемкіна	+	+	+	+	+
24.02.2024, 5-та ранку: Свідчення про війну	-	-	-	-	-
Польське товариство усної історії	-	-	-	-	-
Центр Мерошевського	-	-	-	-	-
ГФПЛ	-	-	-	-	-
Центр сприяння документуванню воєнних злочинів («ОПОРА» в Польщі)	+	-	-	+	-

Висновки. Таким чином, аналіз діяльності з документування та оприлюднення свідчень про злочини/події російсько-української війни 2022–2024 рр. українськими та польськими державними і

громадськими організаціями засвідчив важливість зазначеного напрямку. Слід звернути увагу на співпрацю українських і польських інституцій у досліджуваній сфері як на офіційному державному рівні, так і між розглянутими громадськими організаціями. Як державні, так і громадські організації займаються насамперед збиранням, документуванням свідчень жертв воєнних злочинів, архівацією та збереженням задокументованих даних. Подібною є мета діяльності українських і польських установ з фіксації свідчень жертв російсько-української війни, що поєднує у собі збереження пам'яті про війну, формування дослідницької бази, інформування світової спільноти про реалії війни, створення доказової бази для притягнення до відповідальності російських агресорів за злочини, скоєні в Україні. Крім цього, польські дослідники вбачають у зафіксованих свідченнях підґрунтя для подальшого розвитку міжнародного права, зокрема, розроблення нової класифікації воєнних злочинів.

Українською і польською стороною, часто в тісному співробітництві, розроблені та впроваджені методологічно й етично обґрунтовані засади документування свідчень. Здебільшого фіксація свідчень відбувається із застосуванням методу інтерв'ю/опитування (анкетування). Респондентами виступають як громадяни України, що виїхали за її межі у пошуках прихистку за кордоном, зокрема, у Польщі, так і ті, що залишаються в межах України, у тому числі на деокупованих, звільнених територіях. Це твердження справедливе як для українських, так і для польських організацій, які займаються документуванням/оприлюдненням подій/злочинів російсько-української війни.

У переважній більшості проаналізованих випадків оприлюднення зібраних даних відкладено в часі до завершення війни або відбувається з організацією обмеженого доступу. Найбільшою повнотою і щодо змісту, і щодо форми репрезентації задокументованих свідчень серед польських установ вирізняється діяльність Центру Лемкіна, серед українських – Центру міської історії, «Майдан Моніторинг», Музею «Голоси мирних». З точки зору наукового підходу до організації дослідницької діяльності виокремлюється Український інститут національної пам'яті. Вже на сьогодні польськими установами (Центром Лемкіна), а особливо українськими громадськими організаціями шляхом оприлюднення зібраних аудіо-, відео-, фотоматеріалів, текстових даних під час науково-

просвітницьких, мистецьких, виставкових заходів, передусім на цифрових платформах, доступних для широкого кола користувачів, створено потужний ресурс інформаційного впливу, який повинен бути широко використаним як всередині України, так і в рамках публічної дипломатії нашої держави.

Л. Божук, Л. Халецька

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Війни. *Офіційний сайт ГО Докудейз*. URL: <https://ukrainewararchive.org/> (дата звернення: 20.12.2024).

2. «...аби тільки дочекатися перемоги»: Розповідь мешканки с. Шестовиця на Чернігівщині про події окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Боряк). *Український історичний журнал*. 2024. № 4(577). С. 24-39. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.024> (дата звернення: 22.11.2024).

3. Архів російської агресії: як у Польщі збирають докази воєнних злочинів РФ. 09.06.2023. URL: <http://surl.li/eqgxih> (дата звернення: 22.11.2024).

4. Божук Л., Халецька Л. Ініціативне документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.) державними архівами України: підтримка та взаємодія з польськими партнерами. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2024. №1. С. 25-34. doi: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-1-25-34> (дата звернення: 22.11.2024).

5. Бойко В., Кулешов С. Зумовлені війною: про деякі інновації в сучасному українському документознавстві та архівознавстві. *Архіви України*. 2023. № 1. С. 13–26. doi:10.47315/archives2023.334.013 (дата звернення: 22.11.2024).

6. Від поранення до повернення: Етнографічне дослідження шляху ветеранів та їхніх близьких. Тіна Полек, Євген Лисенко, Олексій Москаленко, Денис Султангалієв, Любов Галан; за заг. ред. Л. Галан, Д. Султангалієва. Київ, 2023. 139 с. URL: <https://www.pryncyp.com/wp-content/uploads/2023/09/vid-poranennya-do-rovnerennya-doslidzhennya.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).

7. Війна впритул. *Проект Міністерства культури та стратегічних комунікацій*. URL: <https://war.city/> (дата звернення: 15.12.2024).

8. Війна-інтерв'ю. *Офіційний сайт УКРІНФОРМ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/block-interview> (дата звернення: 15.12.2024).

9. «Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 діб окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого-1 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2023. № 4(571). С. 43-58. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.043> (дата звернення: 22.11.2024).

10. Воєнні злочини російських окупантів документує «Майдан Моніторинг». *Офіційний сайт АрміяInform*. 15 грудня 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/12/15/voyenni-zlochynu-rosijskyh-okupan-tiv-dokumentuye-majdan-monitoryng/> (дата звернення: 22.11.2024).

11. Груповий аналіз інтерв'ю, проведених Центром (до 7 листопада 2023 року). *Центр сприяння документуванню воєнних злочинів*. URL: <https://warcrimescenter.org/hrupovyy-analiz-interv-iu-provedenykh-tsentrom-do-7-lystopada-2023-roku/> (дата звернення: 20.11.2024).

12. Dattalion 2.0: роздуми про результати нашої співпраці з Фондом Відродження. Новина від 24 лютого 2024. *Офіційний сайт Dattalion*. URL: <https://urlc.net/NgwC> (дата звернення: 20.12.2024).

13. 24.02.22, 5 ранку: Свідчення з війни. *Офіційний сайт Центру міської історії*. URL: <https://www.lvivcenter.org/en/researche/s/oral-testimonies-from-the-war-2/> (дата звернення: 22.11.2024).

14. Державна архівна служба України продовжує працювати в умовах війни. *Офіційний вебсайт Державної архівної служби України*. 17 березня 2022 р. URL: <http://surl.li/uamqg> (дата звернення: 22.11.2024).

15. Документування досвіду війни. *Центр міської історії. Офіційний сайт*. URL: <https://www.lvivcenter.org/en/academic-en/research/documenting-war-2> (дата звернення: 17.12.2024).

16. Ємельянова Т., Покляцька В. Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій: впливи та наслідки війни. *Архіви України*. 2023. № 4. С. 46-57. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/218/183> (дата звернення: 10.11.2024).

17. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 38 с. *Київська школа економіки*. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення: 15.11.2024).

18. Інформаційний центр «Майдан-моніторинг». *Офіційний сайт*. URL: <https://maidan.org.ua/aboutmaidan/mmic/> (дата звернення: 20.12.2024).

19. Калакура Я. Українська архівна наука у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів архівів. *Архіви України*. 2022. № 4(333). С. 19- 45. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/173/136> (дата звернення: 22.11.2024).

20. Книги на основі усних свідчень. *Український інститут національної пам'яті. Офіційний сайт* URL: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya/knygu> (дата звернення: 18.12.2024).

21. Культурна спадщина та національна безпека: аналітична доповідь / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.]; за ред. В. Потапенка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. Київ: НІСД, 2023. 58 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf (дата звернення: 15.11.2024).

22. Лотоцька Н. Росіяни виділили 360 мільйонів рублів на знищення українських бібліотек на окупованих територіях – Центр національного спротиву. *LB.ua*, 29 березня 2023. URL: https://lb.ua/culture/2023/03/29/550322_rosiyani_vidilili_360_milyoniv.html (дата звернення: 22.11.2024).

23. Маховська С. «Науковий False Start» чи вимога воєнного часу: (не)новий досвід документування свідчень українців. *Україна модерна*, 24 квітня 2023. URL: <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukraintsi> (дата звернення: 22.11.2024).

24. Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова. *Офіційний сайт*. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/> (дата звернення: 22.12.2024).

25. «Невже ви не батьки?! Невже ви не сини?! Чи в вас дітей нема?!»: Повсякдення і трагізм окупації с. Золотинка на Чернігівщині (інтерв'ю записала та підготувала до друку А. Панкова). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 29-42. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.029> (дата звернення: 22.11.2024).

26. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/> (дата звернення: 18.11.2024).

27. Офіційний ютуб-канал УКРІНФОРМ. URL: [xhttps://www.youtube.com/c/UkrinformTV](https://www.youtube.com/c/UkrinformTV) (дата звернення: 18.12.2024).

28. Офіційний сайт «Dattalion». URL: <https://dattalion.com/about-dattalion/> (дата звернення: 21.12.2024).

29. Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. *Архіви України*. 2022. № 1. С. 12-38. doi: <https://doi.org/10.47315/archives2022.330.012> (дата звернення: 24.11.2024).

30. Пам'ятати – це відповідальність кожного українця. У Києві презентували «Щоденники мирних». *Булвар Гордона*, 31 жовтня, 2024. URL: <https://gordonua.com/ukr/bulvar/news/pamjatati-tse-vidpovidalnist-kozhnoho-ukrajintsja-u-kijevi-prezentovali-shchodenniki-mirnikh-1723315.htm> (дата звернення: 22.12.2024).

31. Печерський А. Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології – Гелінада Грінченко. 18.10.2023. *АрміяInform*, 18 жовтня 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-е-tyku-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/> (дата звернення: 24.11.2024).

32. Повернути фокус уваги: як пройшла світова прем'єра фільму «Свідки. Полон вбиває». URL: <https://docudays.ua/2024/news/kulturna-diplomatiya/povernuti-fokus-uvagi-yak-proyshla-svitova-premyera-filmu-svidki-polon-vbivaye> (дата звернення: 20.12.2024).

33. Розлам. Документальна виставка з Харкова. *Офіційний сайт Інформаційного центру «Майдан. Моніторинг»*. URL: <https://maidan.org.ua/fracture> (дата звернення: 20.12.2024).

34. Романюк А., Снопок О., Бедовська О., Хомовська Є. Міцні обійми Пушкіна: культурна політика росіян на тимчасово окупованих територіях України. *Звіт Громадянської мережі ОПОРА*. 2024. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-micni-obiyumi-pushkina-kulturna-politika-rosiyan-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini-25110> (дата звернення: 20.10.2024).

35. Російсько-українська війна. Усна сторія. *Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/usna-istoriya/ato-usna-istoriya> (дата звернення: 17.12.2024).

36. Свідок. Проект Міністерства культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://svidok.org> (дата звернення: 15.12.2024).

37. Свідчення про війну. Чернігівська та Городнянська громади. *Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/svidchennya-pro-viynu-chernigivska-ta-gorodnyanska-gromady> (дата звернення: 17.12.2024).

38. Світовий тур «Війна впритул» із першим у світі документальним VR-фільмом про війну в Україні. URL: <https://war.city/uk/news/svitovuj-tur-vijna-vprytul-iz-pershym-u-sviti-dokumentalnym-vr-filmom-pro-vijnu-v-ukrayini/> (дата звернення: 15.12.2024).

39. 74 рази по ядерному об'єкту в Харкові вдарили росіяни – злочинний умисел 5 ворожих офіцерів встановили з аналізу контексту. *АрміяInform*, 20 лютого 2024. URL: <https://urlc.net/NeBq> (дата звернення: 22.11.2024).

40. Starlight Media та ОПОРА запускають інфокампанію щодо воєнних злочинів росіян. 16.02.2024. *Центр сприяння документуванню воєнних злочинів*. URL: <https://warcrimescenter.org/starlight-media-ta-opora-zapuskaiut-infokampaniiu-shchodo-voiennykh-zlochy-niv-rosiiian/> (дата звернення: 28.11.2024).

41. Тарасенко Н. Війна з Росією: втрати і ризики для культурної спадщини України. *Інформаційно-аналітичний бюлетень. Шляхи розвитку української науки: суспільний дискурс*. Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2023. № 9(191). С. 7-25. URL: https://nbuviar.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/shliahi_roz_v_nauki/2023/nauka09.2023.pdf (дата звернення: 15.11.2024).

42. ТГ-Архів війни. URL: <https://telegram.lvivcenter.org/access-ukr.html> (дата звернення: 20.12.2024).

43. Телеграм-архів війни. Дворічні підсумки проекту. Центр міської історії. 2024. 62 с. URL: <https://telegram.lvivcenter.org/files/telegram-archive-report-28022024.pdf> (дата звернення: 20.12.2024).

44. Telegram в Україні: що відбувається з месенджером. *MIND*, 23 вересня 2024. URL: <https://mind.ua/publications/20279225-telegram-v-ukrayini-shcho-vidbuvaetsya-z-mesendzherom> (дата звернення: 20.12.2024).

45. Тур О.М., Шабуніна В.В., Саранча В.І. Дигіталізація архівних фондів, музейних та бібліотечних колекцій як чинник збереження національної культурної спадщини. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 3. С. 49-56. doi: 10.32461/2409-9805.3.2023.290983 (дата звернення: 15.11.2024).

46. Український історичний журнал / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. *Офіційний сайт журналу*. URL: <http://uhj.history.org.ua/uk/archive> (дата звернення: 10.12.2024).

47. Ханенко-Фрізен Н. Свідчення війни: від усної історії до національної документальної спадщини. На матеріалах круглого столу Української асоціації усної історії у співпраці з Державною архівною службою. *Україна модерна*, 02 травня 2024. URL: <https://uamoderna.com/notes/svidchennya-vijny-vid-usnoyi-istoriyi-do-nac-zionalnoyi-dokumentalnoyi-spadshhyny/> (дата звернення: 15.12.2024).

48. Хроніки війни. Хроніки атаки на Харків, щоденник Сергія Петрова. *Офіційний сайт інформаційного центру «Майдан*.

Моніторинг». URL: <https://maidan.org.ua/category/war-chronicles/> (дата звернення: 20.12.2024).

49. Центр сприяння документуванню воєнних злочинів. *Офіційний сайт*. URL: <https://warcrimescenter.org/> (дата звернення: 28.12.2024).

50. Чередніченко О. Російські загарбники завозять у бібліотеки ГОТ пропагандистську літературу. *Детектор медіа*, 6 серпня 2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/215194/2023-08-06-rosiy-skizagarbnyku-zavozyat-u-biblioteku-tot-propagandystsku-literaturu/> (дата звернення: 15.11.2024).

51. Шукаємо україномовних психологів у Варшаві. 06.09.2024. *Центр сприяння документуванню воєнних злочинів*. URL: <https://warcrimescenter.org/shukaie-ukrainomovnykh-psykholohiv-u-varshavi/> (дата звернення: 28.11.2024).

52. Як фахівці в Україні та Польщі фіксують докази воєнних злочинів росії. 01.11.2023. *Центр сприяння документуванню воєнних злочинів росії, який постав за ініціативи Громадянської мережі «ОПОРА»*. URL: <https://warcrimescenter.org/yak-fakhivtsi-v-ukraini-ta-polshchi-fiksuiut-dokazy-voiennykh-zlochyniv-rosii/> (дата звернення: 28.11.2024).

53. Baza świadectw „Zapisy Terroru”. *Kolekcje cyfrowe. Instytut Pileckiego*. URL: <https://instytutpileckiego.pl/pl/kolekcje-cyfrowe/zapisy-terroru> (дата звернення: 12.11.2024).

54. Bozhuk L., & Khaletska L. Events of the Russian-Ukrainian war (2022-2024): Ukrainian and Polish experience of documentation and representation. *Society. Document. Communication*. 2024. 9(2). pp. 29-41. doi: 10.69587/sdc/2.2024.29 (дата звернення: 15.12.2024).

55. Centrum Dokumentowania Zbrodni Rosyjskich w Ukrainie im. Rafała Lemkina. *Instytut Pileckiego*. URL: <https://instytutpileckiego.pl/pl/instytut/kalendarz/centrum-dokumentowania-zbrodni-rosyjskich-w-ukrainie-> (дата звернення: 12.11.2024).

56. Centrum Lemkina. *Instytut Pileckiego*. URL: <https://instytutpileckiego.pl/pl/centrum-lemkina> (дата звернення: 12.11.2024).

57. Centrum Lemkina. 2022 Agresja na Ukrainę. Baza świadectw „Zapisy Terroru”. *Kolekcje cyfrowe. Instytut Pileckiego*. URL: https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/collpubs?startstr=_all&dirids=67&action=SimpleSearchAction&collType=type&ipp=20&p=0&type=-6 (дата звернення: 12.11.2024).

58. Centrum Lemkina. Zapisy Terroru. *Kolekcje cyfrowe. Instytut Pileckiego*. URL: <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/text?id=centrum-lemkina> (дата звернення: 12.11.2024).

59. Centrum Mieroszewskiego. URL: <https://mieroszewski.pl/> (дата звернення: 12.11.2024).
60. 24.02.2022, 5 rano: Świadectwa wojny. URL: <https://swiadectwawojny2022.org/> (дата звернення: 12.11.2024).
61. Dokumentowanie zbrodni wojennych w Ukrainie. 26.07.2022. *Helsinki Foundation for Human Rights*. URL: <https://hfhr.pl/en/news/dokumentowanie-zbrodni-wojennych-w-ukrainie> (дата звернення: 12.11.2024).
62. Instytut Solidarności i Męstwa. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Instytut_Solidarno%C5%9Bci_i_M%C4%99stwa (дата звернення: 29.11.2024).
63. Metodologia, etyka i bezpieczeństwo w projektach dokumentujących doświadczenie wojenne i uchodźcze po inwazji Rosji na Ukrainę z dn. 24.02.2022. 24.02.2022, 5 rano: Świadectwa wojny. URL: https://swiadectwawojny2022.org/wp-content/uploads/2022/09/Swiadectwa_wojenne_metodologia_i_etyka.pdf (дата звернення: 12.11.2024).
64. Metodologia, etyka i bezpieczeństwo w projektach dokumentujących doświadczenie wojenne i uchodźcze po inwazji Rosji na Ukrainę z dn. 24.02.2022. *Świadectwa wojenne. Polskie Towarzystwo Historii Mówionej*. URL: https://pthm.host966873.xce.pl/wp-content/uploads/2022/06/Swiadectwa_wojenne_metodologia_i_etyka.pdf (дата звернення: 12.11.2024).
65. Polskie Towarzystwo Historii Mówionej. URL: <https://pthm.pl/> (дата звернення: 12.11.2024).
66. Raport „Podoba ci się, nie podoba, cierp, moja piękna – nieukarane zbrodnie. Przemoc seksualna rosyjskich wojsk okupacyjnych wobec ukraińskich kobiet”. *Instytut Pileckiego*. URL: <https://instytutpileckiego.pl/pl/instytut/aktualnosc/raport-podoba-ci-sie-nie-podoba-cierp-moja-piekna-nieukarane> (дата звернення: 12.11.2024).
67. Tiurmenko I., Bozhuk L., Smolnikov Yu. Ukrainische Archive in the russian-ukrainian war: challenges and the search for a way out of the crisis (2022). *Archivní časopis*. 2023. Release 2. P. 125–151.
68. War Evidence. URL: <https://mcsc.gov.ua/projects/war-evidence> (дата звернення: 20.12.2024).
69. Wydarzenia. *Centrum Lemkina*. <https://instytutpileckiego.pl/pl/centrum-lemkina/wydarzenia-centrum> (дата звернення: 02.12.2024).
70. Zapisy Terroru. *Kolekcje cyfrowe. Instytut Pileckiego*. URL: <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra> (дата звернення: 12.11.2024).

Частина II

РОЛЬ АРХІВНИХ УСТАНОВ У ДОКУМЕНТУВАННІ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

▣ Розділ 1

ЕКСПЕРТИЗА ЦІННОСТІ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

Abstract. The problem of appraisal of audiovisual documents from the period of the Russian-Ukrainian war is considered using the example of the Central State Audiovisual and Electronic Archive. Emphasis is placed on the understudied nature of the issue in Ukrainian archival studies. The role of the archivist in the examination of the value, and therefore in the formation of archival audiovisual collections, is determined. The current nomenclature of value criteria is analyzed, the expediency of their flexible use is indicated. Individual factors influencing the process of expert evaluation have been studied. The necessity of rethinking and improving tools of appraisal, developing and implementing a formalized strategy of gathering documents at the level of the institution is substantiated. The need to develop an interdisciplinary professional discourse in the field of examination of the value is emphasized.

Key words: appraisal and selection of audiovisual documents, value criteria.

Вступ. Як це не видаватиметься парадоксальним, але війна є великим стимулом для продукування й поширення аудіовізуальних документів, навіть якщо останні створюються в найнесприятливіших умовах. Особливо, коли йдеться про оперативні, а відтак часто основні й незамінні джерела інформації у відображенні воєнної дійсності. Цю тенденцію, помічену ще в роки двох світових воєн, ми продовжуємо спостерігати під час російсько-української війни. Завдяки сучасним технологіям аудіовізуальні документи

створюються в незліченній кількості величезною «армією» творців. Тому найвідповідальніша архівна функція, з якою нерозривно пов'язане формування колекцій, – експертиза цінності документів – не втрачає своєї значущості. Зрозуміти всю її важливість і складність дозволяє поточна практика комплектування Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву (далі – ЦДАЕА) аудіовізуальними документами. Тож актуальність теми, з одного боку, а також її маловивченість (про це йтиметься нижче) – з іншого, визначили мету цієї розвідки, яка полягає в спробі аналізу досвіду ЦДАЕА у сфері експертизи цінності аудіовізуальних документів періоду російсько-української війни, визначенні та розкритті окремих чинників, що впливають на процес оцінювання й відбору документів. Враховуючи масштаб предмета нашої уваги, зосередимося на трьох важливих аспектах: ролі архівіста в процедурі експертного оцінювання, критеріях, які мотивують відбір аудіовізуальних документів, а також на поточному стані використання цих інструментів.

Огляд літератури. Закордонна історіографія експертизи цінності аудіовізуальних документів за останні пів століття пройшла шлях від тривалого «непомічання» проблеми архівною спільнотою до формування цілком самостійного дослідницького напрямку. Перші серйозні праці з оцінювання та відбору аудіовізуальних документів авторства С. Кули [1], Г. Гаррісон [2], В. Х. Лірі [3] були опубліковані в 1980-х роках у рамках програми RAMP (ініційована ЮНЕСКО Програма управління архівами та документами, 1979).

Експертиза цінності та процедури придбання кіно- й відео-документів стали предметом досліджень і методологічних пропозицій М. Айд та Л. Вайс, Р. Бержерон, Ж. Бонно, Е. Дж. Діка, М. Картьє, Ф. Каленберга і Х. Шмітта, Т. Коннорса, Ж.-П. Моро.

Помітним внеском у вивченні оцінювання й відбору фоно-документів стали розвідки Р. Шуурсми, Е. Гайнса, Т. Екерслі, У. Шарлау, опубліковані на сторінках офіційного видання Міжнародної асоціації звукових та аудіовізуальних архівів «Phonographic Bulletin».

Теоретико-методологічним і практичним засадам експертизи цінності фотодокументів присвячені публікації В. Бухмана, Д. Буші, В. Гессе, Я. Кінан, Н. Матіс, А. Метца, Г. Мюллера, Н. Шарбонно, Д. Шварц та ін.

На сьогодні в теоретичних конструкціях представників закордонної архівної думки виразно проявляються й реалізуються дві

тенденції: зміцнення місця аудіовізуальних документів в архівних фондах через визнання їхньої культурної цінності та формування консенсусу щодо неминучості експертизи цінності й необхідності її узгодження з інституційною політикою комплектування архівів.

Тим часом українська історіографія експертизи цінності аудіовізуальних документів залишається доволі скромною – до цієї проблеми зверталися Л. Квітченко [4], Л. Приходько [5], О. Саприкіна [6], К. Селівєрстова [7]. За винятком двох посібників – «Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів» (К., 2004) [8] і «Відбір, експертиза цінності та приймання на постійне зберігання цифрових аудіовізуальних документів. Методичні рекомендації» (К., 2015) [9], укладених фахівцями Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства і ЦДАЕА відповідно, нами не виявлено інших розробок, які б містили методологічний інструментарій для обґрунтування експертних рішень щодо віднесення/не віднесення документів до Національного архівного фонду (НАФ). Гадаємо, що однією з вірогідних причин цієї очевидної незацікавленості проблемою є брак методичного обговорення позиції архівістів і відсутність емпіричного виміру, який би досліджував поточний стан та ефективність процесів і методів оцінювання й відбору аудіовізуальних документів в архівних установах. На жаль, те, як проводиться процедура експертного оцінювання в будь-якому конкретному випадку, добре відомо лише тим, хто її здійснює (архівістам). Водночас останні, за спостереженням Л. Драгомірової, «ізоляційно замкнені на «специфіку» своєї роботи» [10, с. 117], самоусунулися від відкритої професійної полеміки й спроб критичного аналізу методології. Очевидно, що така ситуація вимагає наукової рефлексії, до якої авторка вдалася, виступивши з однойменною доповіддю на науковому круглому столі з міжнародною участю на тему: «Документування, використання та поширення інформації під час війн: історична ретроспектива та виклики сучасності» (Київ, 8 травня 2024 р.), та розвинувши тему на сторінках цієї розвідки, користуючись власним практичним досвідом і залученістю до поточних дискусій інституційного рівня навколо методології експертизи цінності.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, узагальнення) та методу історіографічного аналізу. Останній сприяв з'ясуванню ступеня дослідженості проблеми в науковому дискурсі. Методи

аналізу й синтезу допомогли визначити основні тенденції в експертній практиці, осмислити ключові чинники, які впливають на теперішні процеси оцінювання й відбору аудіовізуальних документів періоду російсько-української війни. З позицій аксіологічного підходу розглянуто методику застосування критеріїв експертизи цінності документів. Метод узагальнення дозволив сформулювати висновки щодо подальших кроків на шляху покращення цього напряму архівної діяльності.

Результати дослідження. В річищі сказаного почнемо з поняття «експертиза цінності», під якою розуміємо інтелектуальну та практичну діяльність із визначення архівної цінності та відбору кола конкретних аудіовізуальних документів із метою внесення їх до НАФ (для постійного зберігання), або виділення для знищення чи повернення творцеві. Відповідно, в основі експертизи цінності виступають дві базові функції – оцінювання й відбір. За своєю суттю оцінювання передбачає розрізнення документів, що мають незмінну (архівну) цінність, від тих, які такої цінності не мають. У цьому розумінні оцінювання передує відбору – процесу вирішення того, які саме документи мають бути додані до архівної колекції [7, с. 71]. З огляду на сказане в межах цієї роботи термінологічні словосполучення «експертиза цінності» та «оцінювання й відбір» вживатимуться як тотожні.

Незмінним аргументом, що виправдовує цю архівну діяльність, залишається необхідність, за влучним висловом Г. Хута, «стримувати потік» цифрового вмісту [11, с. 14] для формування цінних і збалансованих колекцій аудіовізуальних документів періоду російсько-української війни. Наразі експертиза цінності є обраним методом для *подолання цього виклику*. Очікується, що серед усього надходження аудіовізуальних документів архівісти виберуть те, що є «цінним» (що має архівну/культурну цінність) і може стати джерелом для майбутніх досліджень. За такої умови ключова роль у процесі експертизи цінності відводиться архівісту: «вибір документів, що мають незмінну цінність, є першочерговою відповідальністю архівіста. Вся інша архівна діяльність залежить від уміння мудро відбирати» [12]. В. Х. Лірі, цитуючи М. Дж. Брічфорда, наводить аргумент на користь цієї думки: «... архівіст несе відповідальність за рішення про те, які аспекти суспільства та які конкретні види діяльності мають бути задокументовані в записах, збережених для майбутнього використання» [3, с. 11].

Справді, не позбавлені суб'єктивізму особисті рішення архівістів, їхні пристрасті та думки про те, що має зберігатися в архіві, безпосередньо впливають на відбір документів, а відтак на те, що буде відомо про минуле на основі архівних документів, зібраних сьогодні. І саме ця обізнаність про роль архівіста у відборі документів повинна дати нам багато підстав для роздумів.

Насамперед маємо себе запитати, чи мають архівісти достатній ресурс знань, досвіду і, можливо, навіть уяви? Чи підтримують вони цей ресурс достатньою мірою та на постійній основі? Або, навпаки, вони впадають у рутину? Тут доречно звернутися до Н. Шарбоно, квебекського архівіста та головного операційного директора Бібліотеки та архівів Канади. В своїй статті «Відбір фотографій» [13] автор переконує, що першим інструментом, доступним для архівістів, і суттєвим елементом успіху оцінювання є їхні власні знання. По-перше, архівіст повинен знати походження і контекст створення всієї сукупності документів, що оцінюються. По-друге – володіти історичним досвідом (за Н. Шарбоно – це цікавитися історією та бути знайомими з її методологією) для судження про доказову й інформаційну цінність документів. По-третє, архівісти мають усвідомлювати потреби користувачів, які звертаються до архівних фотодокументів. І, по-четверте – орієнтуватися в історії фотографії та її техніці, аби визначити фізичні характеристики документів та їх унікальність, популярність фотографа тощо.

Погоджуючись із думкою автора, наголосимо, що оцінювання й відбір документів має підтримуватися не лише надійною концептуальною підготовкою архівіста, але й водночас низкою нормативних, інструментальних та управлінських можливостей. Як уже зазначалося, натепер таким орієнтиром для співробітників ЦДАЕА слугують документи методичного й процедурного характеру. Розроблені в попередні роки, ці посібники й досі чинні та містять керівні принципи, критерії цінності й методи, які дозволяють архівісту дистанціюватися від особистих упереджень і вподобань у прийнятті рішення щодо того, які саме документи стануть невіддільною частиною архівних аудіовізуальних колекцій, а також роблять самі рішення порівняно уніфікованими й прозорими. Водночас, якщо методологічні принципи – історизму, об'єктивності, всебічності й комплексності – є загальнонауковими та застосовуються для будь-якого виду документів, то система критеріїв цінності аудіовізуальних документів вимагає аналізу й переосмислення в контексті нових викликів і обставин воєнного часу.

Нагадаємо, що для оцінювання й відбору на постійне зберігання застосовуються загальні критерії цінності (поширюються на всі види документів): походження, змісту і зовнішніх особливостей та специфічні – обумовлені особливостями аудіовізуальних документів [9, с. 24]. Значення критеріїв цінності як мірила, за яким архівісти визначають ступінь цінності документів (потенційних придбань архіву), а також можливості їх застосування під час відбору документів можуть змінюватися від випадку до випадку та з часом, а самі ці інструменти здатні «примхливо» перетинатися і доповнювати один одного.

Скажімо, нині в практиці застосування групи критеріїв походження критерії функціонально-цільового призначення юридичної особи та значення фізичної особи – творців/власників документів поступаються критеріям часу й місця створення документів. Адже відомо, що еволюція аудіовізуальних засобів і технологій від таємничого й високотехнічного ремесла, яким займалися професіонали у сфері аудіовізуального медіа, до поширення гаджетів із розширеними фото-, аудіо- та відеоможливостями як інструменту для документування, призвела до масової появи створювачів контенту, для яких фото- й фільмування чи запис звуку не є фаховою діяльністю. Видається цілком очевидним, що повномасштабна війна росії проти України може стати найбільш документованою збройною агресією за всю історію людства, «завдяки тому, що майже в кожного під рукою телефон з інтернетом» [14]. Дійсно, щоденно вебсайти та соціальні мережі наповнюються аудіовізуальним контентом із різних джерел – камер репортерів, телефонів громадян, дронів, супутників і спеціальних військових пристроїв. Їх авторами (створювачами), крім кореспондентів, виступають тисячі пересічних громадян – очевидці та учасники трагічних подій, жителі, які пережили окупацію, волонтери, військовослужбовці Збройних Сил України (у лавах яких, зокрема, служать вчорашні медійники) та ін. ЗадOCUMENTOVANІ ними події можуть дати нам змогу поглянути на сфери суспільного життя з іншого погляду. Одні й ті самі факти можуть бути відображені в офіційних документах інакше, ніж у приватних, що дає змогу дослідникам отримати нові перспективи.

У світлі нових тенденцій повернення аматорської традиції, яка ще донедавна вважалася не вартою «серйозного» наукового інтересу, проявилось «поверненням непрофесійного автора» в поле уваги архівіста. Однак роль і суспільне визнання діяльності

більшості авторів-аматорів є не настільки значущими як пережитий та/або зафіксований ними досвід чи навіть людські емоції, з ним пов'язані, з урахуванням місця і часу самого документування. Тому, як демонструє експертна практика, вибір архівістом документів для подальшого зберігання здійснюється на підставі комплексного застосування критеріїв змісту документа (з переважним впливом інформаційної значущості контенту, нерідко доповненою також емоційною цінністю) у взаємодії з критеріями часу та місця їх створення. І лише в якості допоміжного критерію може виступати статус особи, а також наскільки її діяльність чи досягнення здобули популярність і вплив у суспільстві.

При ближчому розгляді сьогоденної експертної практики стає очевидним, що найчастіше занепокоєння викликає не так номенклатура критеріїв цінності, як проблема їх «гнучкого» використання. Наприклад, критерій повторюваності інформації – найбільш дискусійний останнім часом на рівні експертів (у частині розуміння й інтерпретації). Безсумнівно, що певна частка надмірності є неминучою та бажаною, особливо в сферах, де аудіовізуальні документи найбільш ефективно використовуються як первинні дослідницькі документи: архітектура, місто, соціальна історія тощо (коли їх повторюваність протягом тривалого часу дозволяє обґрунтовані порівняльні судження, наприклад про зміни з часом). Натомість у випадку хронік руйнувань, спричинених російською збройною агресією, повторюваність «свідчить» про дещо іншу проблему: йдеться не про велику кількість зафіксованих зруйнованих населених пунктів і об'єктів загалом в Україні, а про надмірний обсяг однотипних зображень руйнувань, знищеної ворожої техніки тощо в одному окремо взятому населеному пункті. Тому в подібних випадках відбирають репрезентативні документи – з найбільшою інформаційною щільністю та найцікавіші з погляду ракурсу, художнього авторського, операторського рішення. До того ж не слід забувати, що художньо-естетична якість документів передбачає відсутність у них технічного браку – зайвої затіненості або освітлення, несфокусованості чи розмитості зображення, невдалих ракурсів, недолугих або неприродних поз людей і виразів їхніх облич тощо. Ці пов'язані зі змістом та естетичні міркування утворюють основу суворішого відбору документів.

Щоб визначити, коли надмірність є чеснотою, а коли – вадою, необхідні певні навички, підготовка, досвід, пов'язаний із предметом, і глибокі знання архівних аудіовізуальних колекцій,

проникливість, гарна зорова пам'ять, яка допомагає асоціювати обличчя, предмети, місця. Поєднання високого ступеня прискіпливості із принципом мінімаксу (найбільша інформаційна наповненість при найменшому фізичному обсязі) видається багатобіччям щодо теперішніх надходжень аудіовізуальних документів, які, порівняно з надходженнями 2022 р., характеризуються надмірністю інформації. Звісно, через повторюваність, варіативність, поглиненість інформації процес відбору став довшим порівняно з першим роком війни, коли кожному надходженню документів була притаманна новизна інформаційного вмісту. За цих умов існує ймовірність виникнення в архівіста спокуси побіжно оцінювати документи. Втім, наше бажання залишатися прагматичними виправдовує обов'язкове застосування вказаного критерію, аби мінімізувати надлишковість, запобігти збереженню справді ефемерного або дубльованого вмісту із сумнівною цінністю, гарантувати прийнятим документам перспективу максимальної актуальності й використання.

Із цієї причини архівістам слід звернути увагу на інноваційні рішення, які сьогодні пропонує штучний інтелект (ШІ) задля оптимізації процесу відбору аудіовізуальних документів. У всьому світі такі технології ШІ як машинне навчання і комп'ютерний зір все частіше використовуються для автоматизації класифікації, індексування та анотування архівних документів. Наразі Французький національний аудіовізуальний інститут використовує інструменти ШІ для оптимізації оброблення документів, що підлягають обов'язковому депонуванню, полегшуючи їх пошук, доступність і оцінювання. Алгоритми комп'ютерного зору здатні аналізувати візуальний вміст аудіовізуальних файлів, щоб «витягувати» цінну інформацію, таку як об'єкти, сцени, обличчя, текст і дії. Технології комп'ютерного зору можуть класифікувати аудіовізуальний вміст на основі різних критеріїв, таких як жанр, тема, час і тип вмісту тощо [15]. Класифікуючи вміст за попередньо визначеними групами, можна швидко знаходити окремі документи без необхідності вручну переглядати великі обсяги аудіовізуального контенту. Нарешті, автоматизована класифікація допомагає ідентифікувати повторюваний або зайвий вміст в аудіовізуальних документах. Порівнюючи візуальні та звукові характеристики медіафайлів, алгоритми класифікації можуть виявляти подібності та відмінності в контенті, дозволяючи архівістам видаляти дублі. Відповідно ці технології

мають великий потенціал для покращення якості експертизи цінності, відкриваючи нові можливості у формуванні архівних аудіовізуальних колекцій.

У найбільш традиційному розумінні аудіовізуальні документи отримують інформаційну цінність через те, що вони документують людей, місця чи явища, соціально-культурні або політичні події в конкретний історичний час. Виходячи за межі історичних деталей, вони (документи) також розкривають суспільство свого часу. Водночас, оцінюючи документи в конкретний момент (воєнний період), ми повинні пам'ятати про одну із визначальних ознак сучасної доби – її надзвичайний динамізм і невпинність змін. Поза сумнівом, архівісти повинні помічати цей динамічно мінливий вимір реальності й докладати зусиль, аби з часом цю динаміку так само змогли відстежити в аудіовізуальних документах користувачі. Цілком очевидно, що за час від початку повномасштабного російського вторгнення включення нових елементів реальності до кола аудіовізуальних сюжетів вилилося в показову тематичну строкатість, яка виходить «далеко за межі постатей і подій історичного значення».

Вже зараз спостерігаємо зміни в тематичних і жанрових характеристиках аудіовізуальних документів. По-перше, це – збільшення контенту в жанрі інтерв'ю, учасниками яких виступають: жителі регіонів, де відбуваються бойові дії, біженці, переселенці, волонтери, військовослужбовці, представники влади, політологи, історики та ін. Як приклад, можна згадати прийняті на архівне зберігання у 2023 р. фільм «Маріуполь. Хроніки пекла» (реж. Л. Тарарінова, виробництво ТОВ «ГТБ СТУДІО», 2022) та аудіозаписи радіопрограм «Війна в Україні» (ТОВ «Телерадіокомпанія «Радіо-Ера», 2022). По-друге – помітне зростання обсягів відеодокументів, створених у жанрі репортажу. Відразу спадають на думку випуски новин, що містять репортажі: з передової (бойові дії та побут українських військових); із місць евакуації населення, з підвалів будівель і метро, де люди ховаються від обстрілів; із медичних закладів, де відновлюються й проходять реабілітацію військовослужбовці та постраждале цивільне населення тощо.

Критично оцінюючи та синтезуючи склад і зміст аудіовізуальних документів, прийнятих у попередні роки, архівісти виявляють тематичні прогалини в архівних колекціях. Тому пріоритетом у цій ситуації є консолідований перегляд і збагачення жанрово-видового

й тематичного розмаїття архівних документів задля якомога повнішого охоплення дійсності та емоційної пам'яті, навіть якщо деякі тематичні й жанрові можливості будуть обмежені поодинокими надходженнями документів. Заразом, аби «заповнити прогалини», мусимо вийти поза межі архівних аудіовізуальних колекцій та усталеного кола їх джерел формування (комплектування). Архівісти давно відчують потребу у відмові від формалізованої методики віднесення (або не віднесення) юридичних та фізичних осіб до складу джерел формування НАФ, яка носить декларативний характер. У цьому сценарії на передній план виходить побудова взаємовідносин із джерелами комплектування на основі стратегічного партнерства, що передбачає спрямування зусиль архівістів на розвиток дійсно значущих моделей відносин та механізмів взаємодії.

Досить важливим спеціальним критерієм оцінювання аудіовізуальних документів виступає супровідна документація, наявність якої передбачено Порядком передавання кіно-, відео-, фото-, фонодокументів на постійне зберігання [16]. І тут джерела комплектування часто відіграють важливу роль, надаючи базову інформацію про автора, дату, місце та контекст створення, а також шлях передавання аудіовізуального документа до архіву. Цей мінімальний набір відомостей необхідний архівісту для науково-технічного опрацювання документів, а відтак для здійснення першого кроку до отримання адміністративного, інтелектуального та фізичного контролю над майбутньою архівною колекцією. Що також важливо, без відповідного контексту (історичного, соціального, культурного тла), в якому створювався аудіовізуальний документ, існує ризик його хибної інтерпретації або неправильного розуміння його повідомлення. Зрештою це призводить до труднощів під час встановлення автентичності документа, його дослідницького потенціалу, а, отже, й архівної цінності. Крім того, маємо враховувати, що у цифровому середовищі контекст виражений метаданими (всі дані, які супроводжують документ), які таким чином допомагають зберегти ідентичність і цілісність цифрових аудіовізуальних документів, демонструючи їх автентичність [17]. Їх наявність, з одного боку, полегшує фазу ідентифікації документів під час оцінювання, з іншого – збільшує витрати часу на опрацювання документів.

Як уже згадувалося, експертиза цінності становить складний інтелектуальний процес, в якому, крім критеріїв цінності, залучені різноманітні чинники. Одним із таких чинників, що викликає багаторічні дискусії в архівному середовищі, втім має велику кількість прихильників, виступають інформаційні потреби користувачів. Зокрема, в англосаксонській і німецькій літературі користувацькі потреби часто зустрічаються як додатковий критерій оцінювання: фотодокументів (А. Мец, В. Х. Лірі, Н. Шарбоно), кінодокументів (С. Кули), фонодокументів (Г. Гаррісон, М. Дж. Брічфорда). І тут експертиза цінності аудіовізуальних документів стикається з дилемою.

Основна концептуальна критика цього підходу полягає в неможливості передбачити майбутнє використання, оскільки тенденції досліджень і потреби користувачів в архівній інформації змінюються (Т. Кук, Д. Хем), а вимірювання використання є неточним і ненадійним через вплив на нього низки факторів (К. Бенедикт, Т. Кук). Утім, ми не були б настільки категоричні в цьому твердженні, пам'ятаючи про застосування критерію користувацьких потреб у пріоритизації інших видів архівної діяльності, як-от: оцифрування документів, їх каталогізація, популяризація тощо.

Щоправда, нами не виявлено жодного вітчизняного дослідження про взаємозв'язок між практикою оцінювання й відбору документів та аналізом користувачів із їхніми інформаційними потребами. Архівна традиція щорічного дослідження користувачів зазвичай слідує лініям запитів, що здатні відповісти на запитання: які документи найчастіше надаються? Які очікування різних цільових груп? Однак варто було б поглянути на проблему з іншого боку – коли ми інформуємо користувачів про відсутність тих чи інших документів і проаналізувати причини цього. Отриману інформацію можна використовувати для планування й придбання документів відповідної тематики та/або форматів, які ми хочемо бачити у складі архівних колекцій.

Будь-які спроби оцінювання аудіовізуальних документів із погляду користувацьких потреб передусім наражаються на питання, сформульовані Д. Дюшарм і М. Робертом щодо фотографій: «Чи будуть вони (користувачі) використовувати ці фотографії найближчим часом? Чи можемо ми (архівісти) дозволити собі придбати фотографії, які ми не можемо відтворити чи опублікувати протягом

тривалого часу?» [18, с. 54]. Одразу відзначимо, що ці питання дотепер зберігають статус патової проблеми, яку неможливо ані розв'язати, ані відкинути, та яка зберігає свій вплив на відбір аудіовізуальних документів, хоча сутність її як фактора не фіксується в жодному експертному висновку. Йдеться про правові обмеження (авторське право, положення щодо захисту персональних даних, т. зв. воєнну цензуру) та договірні обмеження, що випливають із договору придбання (дарування), встановлені стороною, яка передає документи на архівне зберігання. Тут потрібно розуміти, що більшість аудіовізуальних документів захищені авторським правом, якщо тільки відповідні права не були передані архіву авторами або їхніми спадкоємцями в юридично незаперечний спосіб.

Із міркувань правової визначеності ЦДАЕА останні років п'ятнадцять практикує укладання з джерелом комплектування (автором/власником) договору дарування, який охоплює фізичне передавання твору, передавання немайнових інтелектуальних прав, умови доступу до аудіовізуальних документів, які надходять на постійне зберігання. До того ж, запитуючи інформацію про походження в договорі дарування, архівісти можуть зберегти запис про автора архівних документів. Договори дарування допомагають забезпечити адміністративну послідовність процесу придбання.

Разом із тим, обмеження, пов'язані з авторським правом, не повинні бути єдиною або навіть основною підставою для відхилення аудіовізуального документа, гідного архівування. Необхідно враховувати, що строк захисту авторських прав у більшості випадків становить 70 років від дати смерті автора (або останнього з авторів, якщо їх було декілька), тоді як архіви зберігають аудіовізуальні документи постійно.

Не забуваймо про інший важливий фактор із «групи практичних факторів» (Г. Мюллер [19, с. 157]), який нерідко чинить тиск на рішення щодо оцінювання й відбору аудіовізуальних документів. Йдеться про економічну необхідність досягати більшого з меншими фінансовими, людськими та матеріальними ресурсами. Навіть коли саме придбання аудіовізуальних документів не передбачає жодних фінансових витрат, архівісти повинні оцінити утримання документів (їх упорядкування, цифрове збереження та доступ). До прикладу, упорядкування колекції з 1 тис. фотографій, організованих за нефондовою системою, вимагає описування кожної з них. До цієї

обставини додається той факт, що цифрові аудіовізуальні документи, крім змістовних і контекстних, також вимагають опрацювання структурних і технічних метаданих. Наявні ресурси обмежені або скорочуються, тоді як обсяг робіт продовжує зростати (чи можна буде спростити цю роботу в майбутньому за допомогою ШІ, ще належить побачити).

Цифрові аудіовізуальні документи також складніше й дорожче зберігати. Найкращі практики цифрового збереження включають обов'язкове резервне копіювання документів і зберігання копій у кількох місцях (бажано географічно віддалених) та своєчасну міграцію на нові платформи. Знову ж таки, оскільки інфраструктура цифрового зберігання потребує постійного керування й оновлення, ми можемо обґрунтовано спрогнозувати регулярні витрати, що будуть виникати через проблеми застарілості апаратного й програмного забезпечення пристроїв для зберігання та удоступнення аудіовізуальних документів. Тож міркування про те, чи виправдовує інформаційна (переважно), або доказова (зрідка) цінність цифрового документа фінансові й людські витрати, необхідні для подальшого забезпечення його збереженості, автентичності, цілісності, надійності й зручності використання, чинитимуть тиск на архівіста-практика, принаймні доти, поки не матимемо серйозного досвіду, на який можна буде покладатися. Таким чином, враховуючи вплив цифрового сьогодення на формування й розвиток НАФ, витрати на архівування аудіовізуальних документів уже мали б бути включені до номенклатури критеріїв цінності.

Указані фактори не є вичерпними. Однак, як здається, вони мають неабияке значення для визнання актуальності аудиту й необхідності вдосконалення чинної системи критеріїв цінності, дослідження їхнього потенціалу задля реагування на нові виклики у сфері комплектування, а також для кращого розуміння сильних і слабких сторін архівних колекцій аудіовізуальних документів. Ба більше, йдеться не лише про **переосмислення і модернізацію інструментів експертизи цінності**, а й розширення підходу, що полягає в перенесенні акцентів від змісту критеріїв до опанування навичками їх гнучкого застосування.

Водночас аналіз практичної діяльності доводить малоефективність спроб локальної модернізації критеріїв цінності та їх застосування в умовах відсутності концептуального бачення політики комплектування архівних аудіовізуальних колекцій. Ф. Дж. Хем мав-таки рацію, говорячи, що «концептуалізація має передувати

збиранню» [20, с. 12]. Це, своєю чергою, вимагає уточнення й модифікації теперішньої політики комплектування (українським архівам повсюдно бракує подібних ініціатив), яка наразі залишається концептуально аморфною, тоді як мала б встановлювати для архіву чіткіші рамки для виконання своєї місії та визначати функції, покладені на архів, у т. ч. щодо експертизи цінності.

Для початку, аби не застрягнути в «болоті загальності», має сенс переглянути й конкретизувати ключовий елемент політики комплектування – профіль архіву (встановлений для архіву склад документів, що мають зберігатися в ньому). З огляду на сучасні тенденції розвитку цифрового медіапростору (йдеться передусім про масштабність аудіовізуального контенту з його багатьма нестабільними та мінливими характеристиками), постулат, що архів зберігає «аудіовізуальні документи, що нагромадилися за час діяльності установ, організацій, підприємств незалежно від форми власності, об'єднань громадян, приватних осіб незалежної України» [21] є слабкою основою для прийняття рішень щодо ідентичності творців аудіовізуальних документів, а також предметно-тематичної категоризації самих документів, щоб полегшити їх (творців і документів) пріоритизацію в комплектуванні. Тож очевидно є доцільність коригування й розширення змістовної спрямованості профілю архіву. І вже тоді, відштовхуючись від розуміння його оновленої моделі, спираючись на принципи: розумного, збалансованого й всеохопного зростання колекцій на основі хоча б середньострокового горизонту планування; узгодження критеріїв цінності відповідно до місії, профілю, цінностей, організаційної культури та функцій архіву; обов'язковості залучення партнерів (у т. ч. користувачів архівних документів) до покращення інструментів і механізмів експертизи цінності, можемо формувати порядок денний політики комплектування архівних колекцій.

Архівна політика комплектування також повинна визнавати, що експертиза цінності та придбання аудіовізуальних документів не є виключною компетенцією архівіста. Інтереси авторів/власників аудіовізуальних документів (джерел комплектування) мають величезний вплив на здатність архіву отримувати нові документи, які відповідають його профілю. Як слушно зазначає Р. Фішер, «ми (архівісти – Т. С.) можемо сказати «ні» будь-якому придбанню, але донор також може сказати «ні» у відповідь; обидві сторони повинні погодитися, щоб документальна спадщина була передана в архів»

[22, с. 118]. Тому відносини з джерелами комплектування та їхня діяльність повинні бути в центрі нашої політики та практики як на інституційному, так і на особистому рівнях.

Розвиток і вдосконалення цих настанов, а також визначення вектора професійного розвитку залежить від продовження дискусій і подальших студіювань (зокрема, в царині експертизи цінності), набуття архівістами сильних комунікативних навичок і гнучкості в міжінституційній співпраці, особливо тепер, коли архівування документальних свідчень війни все більше стає «розповсюдженою» практикою і є не лише справою архівістів.

Висновки. Завершуючи свої міркування, ще раз підкреслимо, що експертиза цінності аудіовізуальних документів є складним і разом делікатним завданням, яке не має простих рішень чи легких відповідей. Для того, щоб мати змогу грати активну та ефективну роль в оцінюванні й відборі аудіовізуальних документів, архівісти повинні регулярно ділитися інформацією про спільний досвід, який набувається ними з кожним новим поповненням архівних колекцій.

Прагнучи піднятися над окремими випадками експертизи цінності аудіовізуальних документів у ЦДАЕА, ми визначили деякі нові тенденції та розглянули чинники, які впливають на теперішню її практику. Неможливість повного досягнення мети відбору і суб'єктивний характер цієї діяльності не повинні змушувати нас відмовлятися від роботи над удосконаленням механізмів та інструментів.

Пропоновані нами рішення покращення цього напрямку діяльності включають: розроблення і запровадження формалізованої політики комплектування; артикуляцію й розвиток міждисциплінарного професійного дискурсу, а також готовність архівістів змінювати свої підходи швидше, ніж це робилося досі, апробувати нові методи, аналізувати їхні наслідки, удосконалювати за потреби та ділитися своїм досвідом із колегами.

Т. Ємельянова

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kula S. *L'évaluation des images en mouvement en archivistique; étude du RAMP et principes directeurs*. Paris, UNESCO, 1983. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000057669_fre

2. Harrison H. The archival appraisal of sound recordings and related materials: a RAMP study with guidelines. Paris: UNESCO, 1987. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000736/073606eo.pdf> (дата звернення: 27.01.2024).

3. Leary W. H. The Archival appraisal of photographs: a RAMP study with guidelines. Paris: UNESCO, 1985. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000063749>

4. Квітченко Л. Деякі питання відбору фотодокументів на постійне зберігання в облдержархівах. *Науково-інформаційний бюлетень*. 1964. № 1. С. 27–29.

5. Приходько Л. Ф. Експертиза цінності аудіовізуальних документів: теоретичні засади, науково-методичні аспекти. *Архіви України*. 2017. № 3–4. С. 95–119.

6. Саприкіна О. Г. Принципи та критерії проведення експертизи цінності фотодокументів. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики»*. Київ, 21–23 трав. 2007 р. С. 45–247.

7. Селіверстова К. Особливості відбору аудіовізуальних документів на постійне зберігання. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2013. Т. 21. С. 69–74.

8. Відбір, експертиза цінності та приймання на постійне зберігання цифрових аудіовізуальних документів. *Методичні рекомендації / Держ. архів. служба України, ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного*; уклад.: Т. О. Ємельянова. Київ, 2015. 41 с.

9. Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів: метод. рекомендації / Держкомархів України, УНДІАСД, України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: К. Т. Селіверстова, А. М. Шелест, О. Г. Саприкіна [та ін.]; редкол.: Н. О. Топішко, Т. О. Ємельянова, Г. І. Божук. Київ, 2010. 64 с.

10. Драгомірова Л. Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення і технологія створення (науково-практичний коментар до третього розділу «Основних правил роботи державних архівів України»). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2004. Т. 11. С. 117–121.

11. Huth G. Appraising Digital Records. *Appraisal and Acquisitions Strategies* / ed. Michael Shallcross and Christopher J. Prom. Chicago: Society of American Archivists, 2016. 196 pp.

12. Planning for the Archival Profession: *A Report of the SAA Task Force on Goals and Priorities*. Chicago; Society of American Archivists, 1986. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015024110663&seq=11> (дата звернення: 27.11.2024)

13. Charbonneau N. The Selection of Photographs . *Archivaria*. 2005. Vol. 59. P. 119–138.

14. Карпенко О. Які фото і відео не можна знімати і публікувати під час війни: гайд. URL: <https://ain.ua/2023/03/29/shcho-ne-mozhna-znimaty-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 17.01.2025).

15. Unal F. Z., Guzel M. S., Bostanci E. et al. Multilabel genre prediction using deep learning frameworks // *Applied Sciences*. 2023. № 13:8665. URL: <https://www.mdpi.com/2076-3417/13/15/8665>

16. Duranti L., Blanchette J.-F. The authenticity of electronic records: the InterPARES approach. *Archiving Conference*. 2004. Vol. 2004 (1). P. 215–220.

17. Про затвердження Порядку передавання кіно-, відео-, фото-, фонових документів на постійне зберігання: Наказ Міністерства юстиції від 19.07.2016 № 1962/5 (зі змінами): станом на 23 квітня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1000-16#Text> (дата звернення: 12.12.2024).

18. Charbonneau N., Robert M. La gestion des archives photographiques. 2003. URL: https://extranet.puq.ca/media/produits/documents/74_D1068_9782760516465.pdf (дата звернення: 12.12.2024).

19. Müller G. *Zur Bewertung von Kino-, Foto- und Phonodokumenten*. *Archivmitteilungen*. 1983. № 33. S. 155–158.

20. Ham F. G. The Archival Edge . *American Archivist*. 1975. Vol. 38. P. 5–13.

21. Про затвердження Положення про Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів: Наказ Міністерства юстиції України від 21 липня 2022 р. № 3062/5. URL: <https://tsdaea.archives.gov.ua/polozhennya-pro-arhiv/> (дата звернення: 10.12.2024)

22. Fisher R. Donors and Donor Agency: Implications for Private Archives Theory and Practice”. *Archivaria*. 2015. Vol. 79. P. 91–119.

● Розділ 2

ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2022–2024 рр.)

Abstract. The article is devoted to the restructuring of the State Archive of the Kyiv region in the first two years of the full-scale Russian invasion. The peculiarity of the establishment of archival work in the Kyiv region was that part of the territory of the region was under occupation and there was a direct threat of destruction of documents of the National Archive Fund and destruction of the material base of archival institutions. As a result of the study, it was found that the priority areas in the activities of archival institutions in the Kyiv region under martial law were: ensuring the physical preservation of documents and their information content, primarily through organizing digitization as quickly as possible, establishing the volume of possible document losses, proactive documentation of war events, and organizing online access to archival resources in the region. The author highlighted the organizational measures of the regional state archive to implement the tasks set and assessed their effectiveness. The article also considers the main forms of support for DAKO initiatives by international archival organizations and provides specific results of their cooperation.

Keywords: archival heritage, State Archive of the Kyiv region, russian aggression, archives of the occupied territories, preservation of archival documents, proactive documentation, international archival organizations.

Вступ. Архівна спадщина народу є частиною наративу спротиву і спільної боротьби за нашу українську ідентичність. Українцям неодноразово доводилось опікуватись її збереженням в умовах політичних катаклізмів, революцій, імперських зазіхань та ворожих вторгнень, але ще ніколи подібні загрози не були такими глобальними, а архівні колекції настільки вразливими. Архівні документи з початком російської агресії проти української держави в 2014 р. стали об'єктом свідомого грабунку, а з моменту повномасштабного вторгнення їх ліквідація перетворилася на інструмент

знищення українців як нації, підміни її історії російськими фальшивими наративами. З моменту початку бойових дій проти України і загарбання Криму, частин Луганської та Донецької, а пізніше Запорізької та Херсонської областей, по 2024 р. було втрачено близько 8,3 % документів Національного архівного фонду [1], що складає 5,5 млн. одиниць зберігання, знищено або сплюндровано десятки архівних приміщень [2].

З огляду на це перед працівниками українських архівів повстали архіважливі завдання – зберегти архівну спадщину держави від руйнації, організувати документування подій війни, забезпечити онлайн-доступ до документів Національного архівного фонду тощо. Базові положення щодо організації роботи архівів в екстремальних умовах свого часу були викладені в інструкції «Планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архівах», розробленою в 2009 р. Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства (далі УНДІАСД) [3], але вони прописувались в умовах миру і не могли врахувати усіх особливостей поточного воєнного стану та реального перебігу подій. Тому кожна архівна установа мала приймати ще й власні рішення, що залежали від особливостей оперативної ситуації в областях, і виконувати покладені на неї завдання.

За роки війни архівні установи України набули неоціненного досвіду в організації роботи в умовах військової агресії. Наразі він потребує узагальнення, поширення і адекватного застосування, про що наголошується у «Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 р.», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2024 р. за № 1349-р. [4]. Метою даної роботи є дослідження процесу організації діяльності Державного архіву Київської області (далі ДАКО) в умовах збройної агресії та часткової окупації території області і його результати. Авторка поставила перед собою ряд завдань: з'ясувати виклики, що стояли перед колективом ДАКО в умовах активної фази воєнних дій на Київщині, прослідкувати постановку основних завдань і їх реалізацію колективом архіву, узагальнити досвід вирішення нагальних проблем, таких як – збереження документів НАФ, налагодження оцифрування документів в умовах війни і організацію онлайн-доступу до них, залучення міжнародних партнерів до технічної і фінансової

підтримки вжитих заходів, поповнення НАФ України документами воєнного часу тощо. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було здійснено спробу виокремити основні напрями роботи та узагальнити результати діяльності колективу Державного архіву Київської області в умовах воєнного стану в 2022–2024 рр.

Огляд літератури. Питання організації архівної діяльності в період російсько-української війни, документування подій та злочинів російського вторгнення в Україну наразі є надзвичайно актуальним напрямом наукових досліджень. Ці проблеми посідають чільне місце в останніх наукових розвідках відомих українських вчених та практиків архівної справи. Надзвичайно важливими для розуміння основних завдань перебудови архівної діяльності в умовах російської агресії є наукові публікації і виступи в медіа голови Державної архівної служби України А. Хромова, серія наукових статей в журналі «Архіви України» М. Палієнко, філософські роздуми про долю сучасних архівів Я. Калакури, практичні поради щодо перебудови архівної діяльності та формування «архівів війни» В. Бойко, Т. Ємельянової, С. Кулешова, Л. Левченко, наукові розвідки з цифровізації архівних документів та ініціативного документування подій війни Л. Божук, І. Тюрменко та Л. Халецької.

Проте процес організації діяльності архівістів конкретних областей та окремих архівних установ в трагічні роки російського вторгнення поки досліджено лише частково. До прикладу, дослідниця Н. Буценко зосередилась на долі архівних установ Донеччини в період 2014-2015 рр., Г. Голубкіна прослідкувала особливості діяльності ЦДНТА України в умовах війни, науковці Н. Колеснік та К. Каргузов зосередили свою увагу на дослідженні процесу оцифрування документальних колекцій Державного архіву Миколаївської області, Л. Яременко обрала предметом дослідження організацію роботи наукових архівів в воєнний час. Але основні напрями діяльності Державного архіву Київської області та їх результати поки комплексно не вивчено.

Методи дослідження. Дослідження базувалося на сукупності загальнонаукових та спеціальних методів: аналізу, синтезу, узагальнення, функціонального, хронологічного, ретроспективного та порівняльно-історичного. Застосування зазначених методів дало можливість комплексно розкрити здобутки Державного архіву Київської області щодо з'ясування та реалізації нагальних завдань архівної справи в умовах російської агресії, збереження історико-культурної спадщини Київщини.

Результати дослідження. Переживши перший шок і розгубленість від початку війни, колективи архівних установ, що опинилися в зоні тимчасової окупації і бойових дій, почали шукати оптимальних шляхів збереження архівного ресурсу та організації доступу до нього в умовах воєнного стану. Кожна архівна установа набувала свій особливий досвід організації роботи і адаптації до нових умов діяльності. Цей досвід в кінці 2023 р. було узагальнено у методичних рекомендаціях Державної архівної служби та УНДІАСД «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів» [5]. Рецензентами до них виступили архівісти областей, що першими відчували на собі хижацьку політику російської влади щодо українських архівів, а також ряд архівних установ, що мали свої власні напрацювання і бачення перебудови роботи в умовах війни. Своїми міркуваннями і досвідом поділились архівісти Донецької, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Львівської, Миколаївської, Херсонської областей [6, с. 163–164].

Окремі райони Київщини перебувала в окупації з 24 лютого і до 2 квітня 2022 р. В зоні тимчасової окупації та активних військових дій опинилося 13 приміщень архівів Київської області, з них 2 архівних відділи міських рад (Буча, Ірпінь), 5 архівних секторів райдержадміністрацій (Бородянський, Іванківський, Васильківський, Макарівський, Поліський) та 6 трудових архівів (Бородянської, Васильківської, Іванківської, Ірпінської, Макарівської, Поліської ОТГ). Під загрозою знищення були 182 тисячі документів НАФ та 81 тисяча документів з кадрових питань (особового складу) [7]. Поки йшли військові дії за звільнення Київщини Державний архів Київської області не припиняв своєї діяльності, перейшовши в режим роботи онлайн. Після деокупації територій архівісти області почали моніторинг втрат архівних фондів та матеріальних цінностей архівних установ.

18 квітня на платформі Державного архіву Київської області відбулася онлайн-нарада з керівниками архівних установ Київщини, під час якої було обговорено актуальні завдання архівних установ в умовах воєнного часу. Серед нагальних завдань було виокремлено проблему забезпечення збереженості документів НАФ, які знаходилися в архівних установах та об'єднаних територіальних громадах.

Робочі поїздки в деокуповані населені пункти представників ДАКО, на чолі із директоркою архіву Соф'єю Каменєвою, почались

із 28 квітня і тривали до 25 травня 2022 р., доки не було проведено обстеження всіх приміщень і попередньо не встановлено стан документів НАФ. Першу поїздку з метою встановлення наявності та стану документів було здійснено до Бородянського сектору архівного відділу Бучанської райдержадміністрації, що перебував в зоні військових дій, останню – до Васильківського сектору архівного відділу Обухівської райдержадміністрації. Усього було здійснено 6 оглядових поїздок до архівних установ Бучанського та Вишгородського районів, міст Бучі, Василькова, Ірпеня, що побували в зоні активних бойових дій [8]. На кінець травня 2022 р. була з'ясована попередня картина матеріальних втрат в архівних установах Київщини і почалися відновлювальні роботи.

Робота зі встановлення стану документів НАФ потребувала більш ретельної перевірки і звірки наявних документів з обліковими документами архівів. Рішення про тотальну перевірку наявності та стану документів НАФ в архівних установах на деокупованих територіях Київщини було прийнято згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219-р. «Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад», пунктом 9 якого визначено проведення суцільного перевіряння наявності документів Національного архівного фонду, а також документів з кадрових питань (особового складу) в архівних установах, місцевих органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях [9]. 22 лютого 2023 р. в ДАКО відбулась онлайн-нарада, присвячена результатам виконання зазначеного розпорядження.

Архівісти Київщини провели титанічну роботу зі встановлення наявності та стану документів деокупованих районів. Учасникам наради було представлено інформацію щодо огляду документів у сховищах архівних установ Київщини, що перебували на тимчасово окупованих територіях. Загалом на лютий 2023 р. було перевірено 22591 од. зб. НАФ та 2203 од. зб. з кадрових питань (особового складу) і прийнято рішення про пришвидшення робіт з перевірки наявності документів. Процес суцільного перевіряння наявності документів на деокупованих територіях Київщини і далі перебував на постійному контролі Державного архіву Київської області. Подальший перегляд справ НАФ на Київщині та документів з кадрових питань, що знаходились в окупації і в зоні бойових дій, засвідчив відсутність втрат документів [10].

Після з'ясування стану збереженості архівних колекцій та архівних споруд в області, другою за значущістю проблемою було налагодження процесу оцифрування архівних регіональних документів. Звісно, проблема оцифрування документів і до повномасштабного російського вторгнення розглядалась як актуальна і перебувала на контролі очільників архівів та Державної архівної служби у цілому. Але з початком воєнних дій, постійними обстрілами цивільної інфраструктури, в тому числі і архівних установ, втрати документів, на які не існувало цифрових копій, могли стати фатальними. Крім того, в умовах обмеженого офлайн-доступу до архівних документів, цифрові технології вирішували проблеми віддаленого доступу до документів через формування цифрових архівів. Пришвидшення темпів оцифрування документів в умовах воєнного часу могло бути вирішене за рахунок власних ресурсів та міжнародної допомоги і підтримки. Саме тому контакти архівних установ з міжнародними організаціями в період повномасштабного російського вторгнення набули особливого значення. 17 квітня 2024 р. в інтерв'ю українській журналістці Ганні Гопко, ведучій проєкту «Суб'єктивно, але правдиво», очільник Державної архівної служби Анатолій Хромов наголосив, що саме допомога міжнародних організацій, що опікуються збереженням архівних документів, стала вирішальним фактором вражаючих темпів оцифрування українських архівів в період війни [11].

Державний архів Київської області ще до початку воєнних дій на території Київщини мав ряд угод про співпрацю із міжнародними архівними організаціями. В роки війни ці контакти суттєво зміцнились і дозволили реалізувати ряд проєктів з оцифрування документів не зважаючи на воєнні дії в країні. В рамках першого проєкту під орудою Міжнародної ради архівів, що реалізувався в ДАКО та ряді інших архівних установ і був успішно завершений у 2023 р., було досягнуто ряд суттєвих результатів. Архівні установи, в тому числі і ДАКО, отримали необхідне обладнання для оцифрування, що покращило їхні можливості для швидкого та ефективного збереження архівних документів. На базі узагальнення досвіду архівних установ, що зазнали агресивних дій з боку ворога, було розроблено комплексний посібник з екстреного оцифрування документів. Цей посібник став важливим ресурсом, що забезпечив українських архівістів покроковими методичними рекомендаціями щодо збереження архівної спадщини. Було проведено низку

спеціалізованих навчальних семінарів, що озброїло українських архівістів практичними навичками щодо збереження документів в надзвичайних ситуаціях та управління цифровими активами. 29 листопада 2024 р. Міжнародна рада архівів оголосила про запуск другого проєкту з оцифрування українських архівів, учасником якого став ДАКО і ще 20 архівних установ країни. Ця ініціатива, керована Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту (ALIPH Foundation), за підтримки Державного департаменту США, є надзвичайно важливою акцією у збереженні безцінної культурної спадщини України під час війни [12].

У рамках участі в масштабних проєктах МРА та ALIPH Foundation Державним архівом Київської області було паралельно підписано двосторонні угоди з міжнародними організаціями. Вже 12 липня 2022 р. в ДАКО відбулася зустріч із представником Міжнародного альянсу із захисту спадщини у зонах конфлікту, що заклала основи подальшої співпраці обласного архіву та Альянсу у напрямі подальшої цифровізації архівів Київської області, насамперед тих, які знаходилися на тимчасово окупованих територіях або у районах активних бойових дій. Дев'ятого червня 2023 р. між ДАКО та Міжнародним альянсом було укладено ще одну угоду про грантову підтримку. В рамках цієї співпраці для ДАКО було придбано спеціалізоване обладнання для зберігання картографічних документів XVII–XIX ст. (14 маперів), а також здійснено допомогу матеріалами для реставраційних робіт (січень 2023р.), придбано 1320 архівних коробів для зберігання великоформатних документів з історії банківської справи [13]. За фінансового сприяння фонду та постійного партнера Archival Information Systems (Архівні Інформаційні Системи) ДАКО отримав також 8 високошвидкісних сканерів CZUR ET16 Plus для реалізації проєкту з оцифрування документів, започаткованого ще до російської повномасштабної агресії. Довоєнний пілотний проєкт був розрахований на 2022–2025 рр. і передбачав створення копій 20 тисяч справ. В умовах війни до проєкту першочергово було залучено архівні установи 5 постраждалих районів Київщини [14]. Усього впродовж 2022–2023 рр. активної співпраці Державного архіву Київської області з Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту було укладено 2 угоди на отримання грантів загальною вартістю 27 638 доларів [15].

Надзвичайно перспективною, від започаткування у серпні 2022 р. і до сьогоднішнього моменту, є проєктна співпраця ДАКО зі

Світовим фондом пам'яток (World Monuments Fund). За підтримки фонду в ДАКО було розпочато реалізацію проекту з оцифрування архівних актів цивільного стану громадян за 1919–1945 рр. Проект передбачає створення цифрових копій понад 1000 книг реєстрації актів цивільного стану жителів регіону і формування до них пошукової бази даних. В рамках угоди також надається фінансова допомога з оцифрування картографічних документів колекції «Колекції карт і креслень Київської губернії», з подальшою їх презентацією на вебсайті архіву [16].

Плідною є співпраця ДАКО із Благодійною організацією «Фонд пам'яті «Бабин Яр». У рамках угоди про партнерство, підписаній у грудні 2022 р., в архіві було відновлено роботу над створенням цифрових копій книг реєстрації актових записів населених пунктів дев'ять колишніх районів Київщини за 1919–1933 рр. Проект тривав до кінця 2023 р. За цей час планувалося створити більше 3500 цифрових копій справ. На початок 2023 р. архів області передав до цифрової бази благодійної організації 170 тис. сканкопій архівних документів [17].

Документи, що є безцінним джерелом інформації з життя єврейських громад в Україні, не лише оцифровуються за сприяння Благодійної організації «Фонд пам'яті «Бабин Яр», але й репрезентуються широкій громадськості в рамках виставкових та міжінституційних проєктів. У січні 2024 р., коли весь світ вшановує пам'ять жертв Голокосту в роки Другої світової війни, документи з фондів ДАКО були долучені до виставкового проєкту в музеї історії Києва «Документи та долі». В ньому, поміж інших матеріалів, було оприлюднено архівні документи Київщини, що відтворюють історичні події трагедії Бабиного Яру. За сприяння Благодійного фонду ці документи були внесені до Міжнародного реєстру програми «Пам'ять світу» ЮНЕСКО [18]. Документи, що розповідають про злочини нацистів проти єврейського населення на Київщині, доступні також для споживачів інформації в онлайн-режимі на вебсайті архіву у складі електронної виставки «Пам'ять Бабиного Яру», що постійно поповнюється новими оцифрованими матеріалами.

В жовтні 2024 р. було реалізовано Міжнародний культурний проєкт «Київ, євреї, сіонізм та ХХ століття». Партнерами ДАКО по реалізації проєкту були НАТІВ Україна – Ізраїльський культурний центр, Ізраїль в Україні (Israel in Ukraine), Почесне консульство Держави Ізраїль у Західному регіоні України, Babyn Yar Holocaust

Memorial Center, Всеукраїнська асоціація гідів, Інститут розвитку громадянського суспільства ім. Голди Меїр. У рамках проведених заходів були оприлюднені документи, що містять інформацію щодо історії єврейської родини державного секретаря США Ентоні Блінкена, матеріали всесвітньовідомої справи Менахема Менделя Бейліса, звинуваченого в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського.

Принадно зауважимо, що ДАКО має унікальну базу інформації з історії єврейства на Київщині, до якої буде звертатись ще не одне покоління людей. Архів, розуміючи значний попит на такі документи, послідовно розміщує оцифровані матеріали в своїй електронній базі. До прикладу, на грудень 2024 р. в Е-архів було завантажено 543 справи із фонду R3050 – «Київська районна комісія єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів, м. Київ» [19].

Надзвичайно важливим джерелом не лише для генеалогічних, а й для демографічних, історичних досліджень про історію єврейського народу на теренах України є документи ДАКО з фонду 12 «Київського губернського з військової повинності присутствіє». В цьому фонді зберігаються 139 справ (2500 документів) з переписами євреїв, що проживали на території Київської губернії і мали відбути військову повинність. У документах міститься інформація про євреїв призовного віку з Васильківського, Сквирського, Звенигородського, Канівського, Липовецького, Черкаського і Чигиринського повітів кінця ХІХ ст. Дані заповнювалися на бланках, виготовлених друкарським способом, що містили стандартний комплекс відомостей про особу: місце проживання, прізвище, ім'я, по батькові, вік особи на підставі ревізьких казок або метричних книг; номер і дата видачі паспорта; інформація про відсутніх, померлих або засланих тощо. Ці документи є оцифрованими загальними зусиллями Державної архівної служби, ДАКО та Благодійної організації «Фонд пам'яті «Бабин Яр». Ознайомитись із ними можна на вебсайті головного архіву Київщини та в онлайн архіві Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» [20].

У цілому в результаті співробітництва ДАКО із Благодійною організацією «Фонд пам'яті «Бабин Яр» в 2022 р. було оцифровано 782 справи (282233 сканкопії), в 2023 р. – 2475 справ (903505 сканкопій), в 2024 р. – 1112 справи (196961 сканкопія). У 2025 році ДАКО планує за рахунок співпраці з благодійною організацією оцифрувати 1,4 тис. справ (41 тис. файлів) [21, с. 16, 30].

Роки плідної співпраці пов'язують Державний архів Київської області та корпорацію FamilySearch International (США). Співпраця розпочалася в рамках Меморандуму про співробітництво між Державною архівною службою України та FamilySearch International, укладеного 2 червня 2020 р. З 21 жовтня 2020 р. було розпочато роботи з оцифрування архівних документів ДАКО, метою яких було створення цифрового фонду користування документами генеалогічного характеру та надання публічного доступу до них. До комплексу електронних архівних документів увійшли три колекції: «Ревізькі казки» (облікові документи ревізій податного населення) Київської губернії за 1795–1874 рр, які зберігаються у фондах «Київська казенна палата, м. Київ. 1775–1920 рр.» та «Переяславське повітове казначейство, м. Переяслав Переяславського повіту Полтавської губернії»; «Аркуші перепису, відомості підрахунку населення Радомишльського повіту», які зберігаються у фонді «Київська губерньська комісія першого загального перепису населення у 1897 р., м. Київ»; «Колекція фільтраційних справ репатріантів з Німеччини. 1941–1948 рр.». Оцифровані справи оприлюднено на сайті державного архіву у рубриці «Е-Архів». Усі ці документи доступні через інформаційно-пошуковий ресурс «Е-Архів».

У 2023 р. в рамках договору розпочалась робота з оцифрування архівних документів фонду «Родословні книги дворян Київської губернії фонду «Київське губернське дворянське депутатське зібрання, м. Київ. 1795–1918 рр.». Ці документи є цінним джерелом для генеалогічних досліджень та користуються величезною популярністю серед дослідників. Підсумовуючи результати співпраці обласного архіву із американською корпорацією FamilySearch International в період російсько-української війни слід зазначити, що в 2022 р. за рахунок допомоги організації в ДАКО була оцифрована 18571 справа (648516 сканкопій), в 2023 р. – 36477 справ (829297 сканкопій), в 2024 р. – 27223 справи (787760 сканкопій). Протягом 2025 р. заплановано створити цифрові копії ще 23,8 тис. справ [22, с. 16, 30].

У рамках Меморандуму про співробітництво між Державною архівною службою України та корпорацією FamilySearch International директорка ДАКО Соф'я Каменева 7–13 вересня 2024 р. взяла участь у Симпозіумі FamilySearch International (США) у місті

Потсдам, організованого для архівних служб держав ЄС, де оприлюднила потужні результати співпраці з моменту початку партнерських відносин (2,3 млн цифрових копій) [23].

Саме підтримка американської корпорації FamilySearch International, допомогла продовжити в період війни роботи над проектом «НепрOSTі листи». Цей унікальний по значущості проект було започатковано обласним архівом Київщини ще у 2019 р. Мета проекту полягала у вшануванні пам'яті жертв Другої світової війни на Київщині, внесенні у бази даних нових імен репатріантів, публічній презентації невідомих регіональних документів періоду німецької окупації. Проект «НепрOSTі листи» ще до повномасштабної війни було реалізовано у Бориспільському, Броварському, Іванківському, Макарівському та Переяслав-Хмельницькому районах Київської області із залученням широкої громадскості, медіа, студентської та учнівської молоді. Робота над проектом не була зупинена навіть з початком російського вторгнення в Україну і тимчасовою окупацією декількох районів Київщини. Як тільки українські території було звільнено, робота з листами репатріантів продовжилася, набувши нових форм і учасників. Корпорація Family Search International (США) долучилась до реалізації проекту в 2022 р. Вона надала обладнання для створення цифрових копій фільтраційних справ, що завантажуються до відповідних прізвищ репатріантів. За рахунок співпраці з корпорацією на грудень 2022 р. було створено 2 700 нових цифрових копій фільтраційних справ і до пошукової бази внесено майже 12000 нових прізвищ колишніх оstarбайтерів Київщини [24]. Станом на початок 2023 р. у пошуковій базі вже міститься 105 552 прізвища та 17000 справ репатріантів, що повернулись на Київщину після Другої світової війни з примусових робіт в Німеччині [25].

Робота над наповненням електронного інформаційно-пошукового ресурсу «Фільтраційні справи репатріантів Київщини» триває. Всього за фондом обліковано понад 115 тис. справ колишніх оstarбайтерів і 75 тис. із них вже оприлюднено на вебсайті архіву. Тільки за 2024 р. до бази було занесено 115830 прізвищ репатріантів-українців [26]. Оцифровуються і самі листи українських оstarбайтерів. Створена цифрова база, що постійно поповнюється, дає надію на продовження проекту «НепрOSTі листи», а також на те, що гірка пам'ять про страждання українців в середині ХХ століття від рук нацистів набуде подальшого розголосу. Цей проект і

його матеріали перегукуються із сьогоднішніми архівними документами, що фіксують злочини російського окупаційного режиму проти цивільного населення.

ДАКО також налагодив співпрацю із Федеральним архівом Німеччини. В рамках договору про співпрацю в серпні 2022 р. архів отримав 4 планетарних сканери book2net kiosk для оцифрування архівних документів та 10 ноутбуків, які передані архівним установам Київщини для впровадження «Програми оцифрування архівних інформаційних ресурсів області».

У 2023 р. контакти між ДАКО та німецькими архівістами отримали продовження. У грудні відбувся робочий візит директорки ДАКО Соф'ї Каменевої та заступниці директорки Державного архіву області із цифровізації Юлії Білодід до Федеративної Республіки Німеччина. Ініціатором запрошення було Берлінське відділення Інституту імені Вітольда Пілецького, що започаткувало проєкт «Архіви – фортеця України». Метою проєкту було ознайомлення німецьких науковців та громадськості з історією України та її місцем у Європейському просторі. В ході візиту київські гості відвідали Федеральний архів Німеччини, відбулись низка консультацій з колегами з приводу оцифрування колекцій документів ДАКО періоду Другої світової війни, і особливо карток військовополонених. Також відбулась зустріч у відділенні архіву Штазі Міністерства державної безпеки Народної Німецької республіки. Колеги обмінялися досвідом роботи архівів в умовах відкритості та ефективними практиками у формуванні комунікативної політики. Подібні візити, без сумніву, сприятимуть налагодженню публічного діалогу й подальших партнерських стосунків з архівними та науковими інституціями Німеччини [27].

З перших же днів війни перед українськими архівістами повстало ще одне нагальне завдання – забезпечити комплектування архівів матеріалами пов'язаними з документуванням подій російської агресії проти України, героїчним опором українців ворогу. На цей надзвичайно важливий напрям діяльності українських архівістів було спрямовано листом Державної архівної служби України від 03.04.2022 № 1339/2.01-24/0 «Про ініціативне документування подій, фактів та формування архівних колекцій в умовах воєнного та надзвичайного стану». На його основі для архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад Київщини в ДАКО було підготовлено відповідний Інформаційний лист щодо «Ініціативного

документування подій, фактів та формування архівних колекцій в умовах воєнного та надзвичайного стану» від 14.04.2022 № 01- 33/135, в якому було визначено мету, завдання, методику описування та можливу джерельну базу для проведення комплексу цих робіт.

У червні 2022 р. в ДАКО було ініційовано проєкт «Архів війни: зібрати та зберегти». Він був націлений на розгортання в області процесу ініціативного документування подій російсько-української війни задля збереження для сьогоdnішніх та прийдешніх поколінь українців трагічних сторінок нашої історії. 16 червня 2022 р. на базі Державного архіву Київської області було проведено тренінг «Архів війни: зібрати та зберегти» для працівників архівних установ Київщини. З метою обговорення та вирішення питань ініціативного документування подій війни до державного архіву були запрошені фахівці Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (нині Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів), які на високому фаховому рівні розповіли про основні етапи та особливості відбору, формування, описування і зберігання архівних колекцій аудіовізуальних документів, що відображають події війни. Спеціалістами ДАКО було проведено підготовку до поповнення колекції за рахунок інтерв'ю свідків війни – цивільного населення та військовослужбовців. Фахівці обласного архіву розробили «Пам'ятку для проведення інтерв'ювання (опитування) свідків російсько-української війни» (окремо для відео-інтерв'ю та усних опитувань) та до кінця 2023 р. провели її апробацію.

Восьмого (8) вересня 2022 р. під головуванням заступника очільника Київської ОВА Сергія Білецького відбулась онлайн-нарада з керівниками архівних установ області. Метою наради було підбиття підсумків ініціативного документування подій російсько-української війни і формування колекцій архівних документів у Державному обласному архіві та архівних відділах районних військових адміністрацій і міських рад. У ході наради про свій досвід щодо проведення опитування та фіксації спогадів очевидців подій, що відбувалися під час окупації на Київщині, розповіли начальники архівних відділів Вишгородської РВА Тимофій Клименко та Бучанської міської ради Ігор Бартків.

В ДАКО було створено окремий архівний фонд № 5721 «Колекція документів російсько-української війни на Київщині», що

постійно поповнюється. Основним джерелом його комплектування свого часу став Телеграм-канал Київської обласної військової адміністрації (на основі листа КОВА від 30.09.2022 № 4-39-2022). Пізніше відбір матеріалів здійснювався і з інших відкритих джерел. Крім того, на вебсайтах КОВА та ДАКО було розміщено звернення до жителів Київщини про приймання документів (від військових, журналістів, пересічних громадян). Після відбору матеріалів і проведення експертизи цінності вони долучались до архівного фонду № 5721. За перші 2 роки архівістами Київщини, які займаються ініціативним документуванням російсько-української війни, було зібрано значний масив документів – 250 відео-документів, 600 фотографій, біля 500 текстових матеріалів. На сформовану колекцію в ДАКО підготовлено 3 архівні описи, здійснюється цифрове копіювання документів [28].

В усіх архівних відділах районних військових адміністрацій і міських рад також створені колекції документів російсько-української війни. Вони почали формуватися ще в березні 2022 р. з офіційних інформаційних джерел. Архівними відділами РВА було зібрано 1225 текстових документів (2 од. зб), 307 відео документів, 853 фотодокументи. Архівними відділами міських рад було відібрано 677 текстових документів (21 од. зб), 1175 відеодокументів, 2471 фотодокумент. Станом на кінець 2023 р. сформовані колекції проходили ЕПК ДАКО. До них було сформовано описи справ [29].

Проєкт «Архів війни: зібрати та зберегти» наразі є постійно діючим до завершення війни. До прикладу, в серпні і вересні 2024 до нього було доєднано важливі матеріали, що зафіксували життя громад Київщини на початковому етапі повномасштабного російського вторгнення. В якості свідків злочинів проти цивільного населення виступили жителі сіл Феневичі, Шпилі, селищ міського типу Іванків, Красятичі Вишгородського району, а інтерв'юєрами стали співробітники ДАКО. У процесі документування подій лютого-березня 2022р. були записані і зафільмовані спогади людей, що пережили окупацію, створені кіно-історії двох героїчних жінок, котрі незважаючи на обставини стояли на захисті своїх громад [30]. У цілому, за 2024 р. до колекції документів російсько-української війни на Київщині було долучено ще 9299 одиниць фото- та відео документів, створених шляхом ініціативного документування подій [31:31].

Висновки. Отже, архівісти Київщини, незважаючи на складні умови роботи і відсутність повної безпеки для архівних працівників, забезпечили розгортання архівної діяльності по всім необхідним напрямам: вони вчасно і якісно здійснили моніторинг наявності та стану архівних документів; провели оцінку втрат матеріальної бази архівних установ області; налагодили плідну співпрацю з міжнародними організаціями, що діють в архівній галузі; розгорнули роботи з оцифрування архівних ресурсів Київщини, забезпечили комплектування архіву документами пов'язаними з документуванням подій російської агресії проти України.

Завдяки наполегливій роботі архівістів області та допомозі міжнародних партнерів тільки за перший рік війни цифровий фонд користування ДАКО збільшився на 20064 справ (1096748 документів) і склав 3 млн файлів цифрових копій документів. Це 31,5 тис. справ Національного архівного фонду. З них 73 % були презентовані на інформаційно-пошуковому сервісі ДАКО «Е-Архів» і стали доступними для споживачів архівної інформації. Відкритими в цифровому форматі стали: пошукова база даних за документами фонду «Відділ державної реєстрації актів цивільного стану реєстраційної служби Головного управління юстиції у Київській області» (опрацьовано 36 % справ), пошукова база даних «Фільтраційні справи репатріантів Київщини», «Колекція фільтраційних справ репатріантів з Німеччини» тощо [32].

Загальна сума фінансової допомоги архівам Київщини від міжнародних організацій та іноземних архівів у 2022 р. склала 88314 дол. США і продовжувала зростати у наступні роки. Суттєво була підсилена матеріально-технічна база архівів Київської області, і в першу чергу архівних відділів, що побували в зоні активних військових дій і були пошкоджені. В 2024 р. до благодійної допомоги архівістам Київщини долучились нові партнери, такі як: Центр допомоги мистецтву України (Ukraine Art Aid Centers), міжнародна організація Global Empowerment Mission (GEM) у партнерстві з Howard G. Buffent Foundation (NGBF) тощо. Міжнародні гранти та співпраця дозволили забезпечити архівні установи області відповідними ремонтами, сучасним обладнанням, реставраційними матеріалами. Архівісти отримали можливості розвивати існуючі проекти та започатковувати нові. Архіви Київщини забезпечили місцями для зберігання оцифрованих документів на серверах партнерських архівних організацій. Отримані в рамках партнерства високовартісні професійні сканери для оцифрування різних видів

архівних документів, комп'ютери з програмним забезпеченням позитивно вплинули на загальний рівень оцифрування документів у 2022 та наступних роках. Третім роком виконання архівними установами області загальнодержавної «Програми оцифрування архівних інформаційних ресурсів на 2022 – 2025 роки» став 2024 р. У рамках її виконання Державним архівом Київської області в 2024 р. було оцифровано 36 535 од. зб. (2067108 файлів), з них 29776 од. зб. самим ДАКО (за участі міжнародних партнерів) і 3298 од. зб. архівними установами області [33:15,16]. Станом на 1 січня 2024 р. від моменту початку робіт з оцифрування документів в архіві (2017р.) ДАКО наростив темпи створення цифрових копій у 13 разів.

Архівістами Київщини було розпочато роботу з ініціативного документування подій війни, що продовжується і нині. На наступний 2025 р. в ДАКО заплановано поповнити колекцію документів російсько-української війни на Київщині сумарно 1,9 тис. од. зб. [34:31]. Державним архівом Київської області було забезпечено методичну, технологічну та організаційну підтримку архівних працівників, що здійснюють комплектування «Колекції документів російсько-української війни на Київщині». Завдяки їх зусиллям документальний фонд архіву збереже для нащадків пам'ять про нову сторінку боротьби українського народу за свою незалежність у XXI ст. і закарбує у часі звір'яче обличчя російських окупантів.

Т. Курченко

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 р. № 1349-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-%D1%80#Text>. (дата звернення: 05.02. 2024).

2. Інтерв'ю Голови Державної архівної служби Анатолія Хромова в проєкті «Суб'єктивно, але правдиво» з Ганною Гопко 17 квітня 2024 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YYG3Pg_rIc (дата звернення: 25.04. 2024).

3. Планування дій на випадок надзвичайних ситуацій в архіві: інструкція / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: О. П. Володіна, Н. М. Христова. Київ, 2009. 27 с.

4. Стратегія захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року.

5. Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів: методичні рекомендації. Держ. арх.служба України, Укр. Наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; уклад.: В. Ф. Бойко, С. Г. Кулешов. Київ, 2023. 50 с.

6. Кулешов С., Бойко В. «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів»: дискусійні нотатки укладачів методичних рекомендацій. *Архіви України*. 2024. №2 (339). С. 163–164.

7. Про роботу Державного архіву Київської області та виконання плану розвитку архівної справи за 2022 рік та плани на 2023 рік. Рішення колегії Державного архіву Київської області від 17.01.2023. *Приватне архівне зібрання Курченко Т. С.*

8. Про роботу Державного архіву Київської області та виконання плану розвитку архівної справи за 2022 рік та плани на 2023 рік.

9. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219-р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2023).

10. Про ситуацію в архівах Київської області. Матеріали брифінгу КОВА від 03.02.2024. *КОВА. Офіційний сайт* URL: <http://surl.li/tmh> (дата звернення: 25.02. 2024).

11. Інтер'ю Голови Державної архівної служби Анатолія Хромова в проєкті «Суб'єктивно, але правдиво» з Ганною Гопко 17 квітня 2024 р.

12. Міжнародна рада архівів розширює проєкт з оцифрування з українськими архівами. Новина від 20.11.2024. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 25.11. 2024).

13. Співпраця з Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту ALIPH в 2022-2023рр. Новина від 16.02.2024. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 25.02. 2024).

14. Оцифрування документів в архівних установах області. Новина від 01.03.2023. *ДАКО. Офіційний вебсайт* URL: <https://dako.gov.ua//2023/03/оцифрування-архівних-документів-в-ар/> (дата звернення: 03.05.2023).

15. Співпраця з Міжнародним альянсом із захисту спадщини в зонах конфлікту ALIPH в 2022-2023рр. Новина за 16.02.2024.

16. Державний архів Київської області розпочинає новий проєкт за підтримки Світового фонду пам'яток (World Monuments Fund). Новина від 14.09.2022. *ДАКО. Офіційний вебсайт*. URL:<https://dako.gov.ua//2022/09/державний-архів-київської-області-ро-3/> (дата звернення: 10.01.2023).

17. Он-лайн архів «Бабин Яр» поповнено 170 тисяч документів. Новина від 21.02.2023. *ДАКО. Офіційний вебсайт*. URL:<https://dako.gov.ua//2023/02/нові-цифрові-копії-справ-фонду-відді/> (дата звернення: 01.04.2023).

18. Сьогодні світ вшановує пам'ять жертв Голокосту – нацистського терору під час Другої світової війни. Новина від 27.01.2024. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL:<https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 25.02. 2024).

19. Завантажено справи фонду R3050 – Київська районна комісія єврейського громадського комітету допомоги потерпілим від погромів, м. Київ в Е-архів ДАКО. Новина від 28.11.2024. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL:<https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 10.12. 2024).

20. Документи Державного архіву Київської області включені до Міжнародного реєстру Програми «Пам'ять світу» ЮНЕСКО. Новина від 08.09.2023. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL:<https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 25.09.2023).

21. Звіт про роботу архівних установ Київської області у 2024 році та пріоритети на 2025 рік. Київ: КОДА, ДАКО, 2025. 32 с.

22. Звіт про роботу архівних установ Київської області у 2024 році та пріоритети на 2025 рік.

23. Архівісти Київщини взяли участь в симпозиумі у Німеччині. Новина від 16.09.2024. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 25.10. 2024).

24. Оцифрування документів в архівних установах області. Новина від 01.03.2022. *ДАКО. Офіційний вебсайт* URL: <https://dako.gov.ua//2022/12/оцифрування-архівних-документів-в-ар/> (дата звернення: 03.05.2023).

25. Нове поповнення бази даних «Фільтраційні справи репатріантів Київщини». Новина від 29.12.2022. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 05.02. 2023).

26. Нові цифрові копії остарбайтерів на сайті Державного архіву. Новина за 24.01. 2025. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 01.02. 2025).

27. Про робочий візит фахівців Державного архіву Київської області до Федеративної республіки Німеччина. Новина від 05.12.2023. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 15.12. 2023).

28. Брифінг щодо організації роботи архіву Київської області 03.02.2024. *Київська обласна державна (військова) адміністрація. Офіційний ютуб-канал*. URL: <http://surl.li/eufght> (дата звернення: 25.02.2024).

29. Науковий семінар «Доступ до цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду». *ДАКО. Офіційний вебсайт* URL: <https://dako.gov.ua/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9-%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D1%80-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF-%D0%B4%D0%BE-/> (дата звернення: 10.03.2023).

30. Неймовірний день у працівників архіву. Новина від 15.08.2024. *ДАКО. Офіційна сторінка в мережі «Фейсбук»*. URL: <https://www.facebook.com/dako.gov.ua/> (дата звернення: 15.10. 2023).

31. Звіт про роботу архівних установ Київської області у 2024 році та пріоритети на 2025 рік.

32. Науковий семінар «Доступ до цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду».

33. Звіт про роботу архівних установ Київської області у 2024 році та пріоритети на 2025 рік.

34. Звіт про роботу архівних установ Київської області у 2024 році та пріоритети на 2025 рік.

Частина III

КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄКТИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ ВІЙНИ

▣ Розділ 1

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Abstract. Since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine, the Russian army has been committing numerous war crimes on our territory. Since 2014, crimes against cultural heritage – theft, removal, secret storage in special museum funds of stolen collections and individual exhibits – have become large-scale. Many cultural objects are under threat of destruction. Thousands of valuable items important for the history of the Ukrainian people have been removed from the museums of Melitopol, Mariupol, Kherson, and other cities and towns. UNESCO Representative in Ukraine Chiara Deci Bardeschi announced that losses in the field of cultural heritage of Ukraine have already reached over \$20 billion. The issue of preserving cultural heritage is currently the focus of attention of the Ministry of Culture and Social Communications.

Keywords: cultural heritage, preservation of cultural values, destruction of cultural monuments, theft of museum collections, digital register of the Museum Fund of Ukraine

Вступ. Від початку повномасштабного вторгнення РФ на наші землі російська армія вчиняє численні воєнні злочини на території України: вбиває та грабує мирне населення, знущається над людьми, нищить житло та інфраструктуру. Серед усіх злочинів вирізняються своїми масштабами злочини проти культурної спадщини – викрадення, вивезення та таємне зберігання у спеціальних музейних фондах вкрадених колекцій та окремих експонатів. Через російську агресію Україна постійно зазнає втрат, а культурні цінності опиняються під загрозою знищення. На тимчасово окупованих територіях України мародери розграбували музеї, викрали безліч цінних експонатів. З музеїв Мелітополя, Маріуполя, Херсону, інших міст та селищ були вивезені тисячі цінних предметів, важливих для

нашої історії. Серед них: стародавні артефакти, картини українських художників, побутові предмети різних історичних періодів. Чимала кількість історичних пам'яток була знищена під обстрілами. Безумовно, українській та світовій культурі нанесений великий збиток. Мета цієї публікації: дослідити реальні масштаби збитків, нанесених РФ українським культурним об'єктам та розглянути ті заходи, які міжнародні організації та уряд України проводять з метою захисту культурної спадщини українського народу.

Огляд літератури. Тема скоєння злочинів проти культурної спадщини України та її збереження є вкрай актуальною сьогодні. Про масштабні злочини повідомляють представники музеїв, бібліотек, кореспонденти інформаційних агентств, представники владних структур та міжнародних організацій. Питання збереження культурної спадщини сьогодні – у центрі уваги Міністерства культури та соціальних комунікацій. Комплексного дослідження на цю тему на сьогодні немає. Авторка публікації спиралася на Конвенції Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), документи Міністерства культури та стратегічних комунікацій, Регіонального центру з прав людини, Фонду підтримки фундаментальних досліджень, матеріали міждержавної організації ICCROM, Агенції стійкості культури, Українського Мистецького Фонду Екстреної допомоги, повідомлення публічних інститутів суспільного мовлення (Суспільне медіа України), українських інформаційних агентств. Актуальною й обґрунтованою є стаття В. Гаврилова «Як влада РФ викрадає культурні цінності: історія та воєнні злочини».

Методи дослідження склалися з дослідницького інструментарію, який допоміг докладно з'ясувати порушену проблему. Насамперед використано поєднання методів аналізу та синтезу, абстракції та конкретизації. Були простежені публікації на офіційних сайтах державних організацій, громадських об'єднань, фондів; простежена відповідність позиціонованих завдань обраних об'єднань з результатами їх діяльності.

Результати дослідження. У сьогоднішніх умовах вкрай важко визначити точну кількість експонатів, викрадених росіянами з тимчасово окупованих територій. За оцінками ООН, здійсненими у 2023 році, завданий культурній спадщині України збиток перевищив 3,5 млрд доларів [1]. Проте ця дуже висока цифра зростає кожного

місяця, адже процес верифікації триває і відкриваються все нові й нові злочини.

За інформацією Укрінформу від 30 травня 2024 року, голова Представництва ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) в Україні К'яра Децці Бардескі під час другого київського форуму «Українська культурна спадщина #ДійЗадляСпадщини» оголосила, що, за попередніми оцінками, втрати в галузі культурної спадщини України вже сягають понад 20 млрд доларів. ЮНЕСКО підтвердило пошкодження 387 культурних об'єктів в Україні. Висока представниця зазначила, що ця цифра зростатиме. У промові прозвучало, що 197 млн доларів вже зараз необхідно для того, щоб захистити найвразливіші культурні пам'ятки [2].

Під час 19-того засідання Комітету ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, що проходило у грудні 2024 року, була оприлюднена така статистика: на 1022-й день війни МКСК задокументувало 1222 випадки руйнування об'єктів культурної спадщини. Зазначалося, що до цієї статистики не увійшли факти руйнування культурної інфраструктури та пограбування музеїв і археологічних колекцій [3].

Невтішна статистика руйнувань об'єктів культурної спадщини в Україні зростає через російські атаки майже кожного дня. На кінець грудня 2024 року зафіксовано щонайменше 1255 пошкоджених пам'яток культурної спадщини в Україні, із них національного значення 125. За даними МКСК України, лише за грудень понад 30 пам'яток культурної спадщини в Запорізькій, Кіровоградській, Сумській, Миколаївській, Харківській областях та у Києві постраждали через російські обстріли. Найбільше пошкоджень пам'яток зафіксовано у Харківській, Херсонській, Донецькій, Одеській, Чернігівській областях та на Київщині, загалом зафіксовані пошкодження у 18 областях [4].

Після окупації Криму у 2014 році з українських музеїв розпочалося масове викрадення музейних експонатів. Вчені вважають, що деякі історико-культурні об'єкти взагалі перебувають під загрозою знищення. Експертка Регіонального центру з прав людини Дар'я Підгірна оприлюднила такі дані: «в умовах окупації півострова росіяни вже привласнили щонайменше 12 612 пам'яток національного та місцевого значення, майно та фонди 773 бібліотек, 26 музеїв, 5 історико-культурних заповідників, де зберігалося понад 1,2 млн. музейних предметів» [1].

Після повномасштабного вторгнення вояки РФ масово вивозили українські культурні цінності. Такі факти були зафіксовані на всіх територіях України, які зазнали агресії. Під час окупації міста Херсон росіяни систематично вивозили культурні цінності з Херсонського художнього музею. За свідченням директорки музею Аліни Доценко, в період з 31 жовтня по 4 листопада 2022 року військові рф вантажили картини, ікони, скульптури, антикварні цінності у вантажівки й вивозили у Крим та на територію РФ. За час окупації з фондів і музеїв Херсону було викрадено понад 15 000 експонатів [1].

Трагічна доля спіткала культурні цінності маріупольських музеїв. Так, зі зруйнованого Маріупольського музею імені Куїнджі окупанти викрали оригінал картини Івана Айвазовського, 2 роботи Миколи Дубовського, роботу Григорія Калмикова – посмертний портрет Архипа Куїнджі 1910 року, бюст Архипа Куїнджі від скульптора Володимира Беклемішева, 3 унікальні ікони кінця XIX століття, грецьке Євангеліє датоване 1811 роком, предмети декоративно-прикладного мистецтва [1]. За наявною в Міністерстві культури та соціальних комунікацій інформацією, надісланою обласними військовими (державними) адміністраціями, з шести музейних закладів п'яти деокупованих областей України викрадено 34 872 музейних предмети державної частини Музейного фонду України. З Балаклійського краєзнавчого музею – 60 предметів (Харківська область); Снігурівського історико-краєзнавчого музею – 1180 предметів (Миколаївська область); Музейно-виставкового центру «Тростянецький» – 80 предметів (Сумська область); Херсонського обласного краєзнавчого музею – 23 217 предметів; Херсонського обласного художнього музею імені О. О. Шовкуненка – 10 223 предметів; Великоолександрівського народного історико-краєзнавчого музею – 112 предметів (Херсонська область). Верифікація даних продовжується [5].

Проблеми збереження культурної спадщини регулювалися ЮНЕСКО ще в середині XX ст. У листопаді 1968 році був прийнятий документ, що наголошував на необхідності опікуватися культурними цінностями. Це – «Рекомендація про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт (19.11.1968)» [6].

У документі говорилося: «Генеральна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, яка зібралася в

Парижі в період з 15 жовтня до 20 листопада 1968 року на свою п'ятнадцяту сесію, вважаючи, що сучасна цивілізація та її наступний розвиток базуються на культурних традиціях народів світу, на їхніх творчих силах і на їхньому соціальному та економічному розвитку; вважаючи, що культурні цінності є наслідком і свідченням різних традицій і духовних досягнень минулого; вважаючи за необхідне зберегти їх у межах можливого і з урахуванням їхнього історичного й мистецького значення; вважаючи, насамкінець, що найкращою гарантією збереження культурних цінностей є повага й любов, що їх виявляє до них сам народ» [7].

У цих рекомендаціях була визначена сутність терміну «культурні цінності». Це – «нерухомі об'єкти, такі як: місцевості археологічного, історичного чи наукового значення, споруди чи інші об'єкти, які становлять історичну, наукову, мистецьку чи архітектурну цінність, як релігійні, так і світські, в т. ч. архітектурні або традиційні ансамблі, історичні квартали в містах або сільських населених пунктах і етнологічні споруди попередніх культур, які ще й досі знаходяться в доброму стані» [7]. У документі зазначалося, що термін «культурні цінності» охоплює не тільки виявлені й зареєстровані архітектурні, археологічні та історичні місцевості й споруди, а й незареєстровані залишки минулого, а також сучасні місцевості й споруди, що мають мистецьке значення.

Сьогодні рекомендації виконуються усіма країнами, які є активним учасниками ЮНЕСКО. 14 грудня 2023 року під час 18-го засідання Комітету ЮНЕСКО з захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту Україну було обрано на посаду віцепрезидента цього Комітету ЮНЕСКО. Це обрання стало суттєвою перемогою української культурної дипломатії. На засіданні Комітету була представлена доповідь Секретаріату ЮНЕСКО щодо дій та допомоги Україні. У доповіді, зокрема, йшлося про супутниковий моніторинг стану культурної спадщини України, проведений місіями ЮНЕСКО для оцінки збитків, завданих російською агресією. Розглядалася й технічна допомога ЮНЕСКО органам влади України. Така допомога передбачає заходи надзвичайного характеру для захисту культурної спадщини [8].

На початку березня 2022 року було створено Штаб порятунку культурної спадщини України. Мета була сформульована на сайті Українського інституту національної пам'яті: «Це – музейна

оборонна ініціатива. Її мета – порятунок української культурної та історичної спадщини, яку цілеспрямовано намагаються знищити російські окупанти, а згодом – допомога в її післякризовому відновленні». Були визначені основні завдання Штабу: забезпечення музейних колекцій від втрат; проведення рятувальних операцій; збір інформації про злочини щодо культурної спадщини; координація дій між державними та муніципальними органами влади, музейними закладами, культурними інституціями, недержавним сектором та міжнародними організаціями у збереженні культурної спадщини та її відновленні. Акцентувалося і на посильній гуманітарній допомозі [9].

У 2022 році як реакція на воєнну агресію РФ проти України й зі статусом юридичної особи київського офісу Штабу порятунку спадщини (Heritage Emergency Response Initiative – HERI) засновано Неурядову організацію «Агенція культурної стійкості» (ACURE). Її місія полягає в захисті культурної спадщини під час кризи, сприянні розвитку системи управління надзвичайними ситуаціями, сприянні сталому та стійкому сектору мистецтва та культури в Україні, інвестуванні у збереження культурної спадщини у світі.

Напрями діяльності ACURE визначені на офіційному сайті: «Основна діяльність ACURE охоплює документування пошкоджень та оцінку ризиків культурної спадщини під час кризи, надання першої допомоги культурі, професійний розвиток у сфері управління надзвичайними ситуаціями в культурі, проведення наукових досліджень і влаштування виставкових проєктів, створення фахових мереж, промоція знань, людей і подій у мистецтві та культурній спадщині» [10].

Питання збереження культурної спадщини сьогодні – у центрі уваги Міністерства культури та стратегічних комунікацій. Про це свідчать накази МКСК, матеріали конференцій, проєкти міністерства. Серед наказів 2024 року: «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [11]; «Про присудження у 2024 році премії за збереження та охорону нематеріальної культурної спадщини» від 11.12.2024 [12].

Зокрема, проєкт міністерства «Лабораторія відбудови України» безпосередньо спрямований на реконструкцію та збереження культурних об'єктів, понівечених війною. 31 жовтня 2023 року в Мілані відбулося публічне обговорення в рамках проєкту «Лабораторія відбудови України». Захід був організований Міланською

Трієнале та Національним музеєм мистецтв XXI століття (МАХХІ) за участю представників урядів України та Італії, мерів українських та італійських міст, представників культурних інституцій. Мета – розглянути питання реконструкції міст та архітектурних об'єктів, а також збереження та відновлення культурної спадщини України, яка страждає через війну. Важливим пісумком роботи стала домовленість про співпрацю у відновленні культурних об'єктів в Україні, зокрема Спасо-Преображенського собору в місті Одеса. Представник України Ростислав Карандєєв загострив проблему: «російська агресія призвела до численних людських втрат, руйнації об'єктів культурної спадщини, викрадення культурних цінностей та спроби стерти українську національну пам'ять» [13].

Збереження історико-культурної спадщини в умовах ведення бойових дій та притягнення до відповідальності країни – агресора за завдану шкоду – надзвичайно важливе завдання. Спасо-Преображенський собор в Одесі має трагічну історію. Окупанти не вперше підривають одеську святиню – такий злочин уже був здійснений майже 90 років тому. Другого березня 1932 року більшовики закрили собор, проте на цьому не зупинилися, нищення продовжили. У 1936 році підірвали дзвіницю та собор, розграбували його перед тим. Після завершення радянської окупації, у 1990-их роках українські фахівці провели розкопки і знайшли старий фундамент собору. У 1999 році Кабінет міністрів вніс одеський собор до «Програми відтворення видатних втрачених пам'яток історії та культури України». У період 2000–2005 років Спасо-Преображенський собор відбудували, і вже 6 січня 2005 року відбулося освячення нижнього храму на честь одеського святиителя Інокентія.

Станом на 2023 рік список об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні складався з восьми найменувань; 5 з 8 українських об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО повністю знаходяться в межах території України, а інші 3 – частково перебувають на території інших держав. У 2023 році до списку був занесений Історичний центр Одеси. У 2023 році 20 об'єктам в Україні надали тимчасовий посилений захист від ЮНЕСКО. У цьому списку перебувають: Собор Святої Софії та пов'язані з ним монастирські споруди, Києво-Печерська Лавра; Львів – ансамбль історичного центру; Ясінянська церква Вознесіння Господнього (Закарпаття); Жовківська церква Пресвятої Трійці (Львівщина); культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському; астрономічна обсерваторія Київського

національного університету імені Тараса Шевченка; Дендрологічний парк «Софіївка»; могила Тараса Шевченка та Державний історико-природничий музей-заповідник і ще 11 об'єктів [14].

Ще 21 червня 2013 року на 37-й сесії Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО, що проходила у Камбоджі, Церква Різдва Пресвятої Богородиці у селі Нижній Вербіж, разом з іншими дерев'яними церквами карпатського регіону, була включена у список світової спадщини ЮНЕСКО. Церква Різдва Пресвятої Богородиці розташована в західній частині села на схилі пагорба. За переказами, нинішню церкву Різдва Пресвятої Богородиці збудував за опришківські гроші Григор Мельник, який прожив 114 років і тут же коло церкви похований. На думку дослідниці Надії Бабій, церква Різдва Богородиці у селі Нижній Вербіж не належить до типологічної групи гуцульських дерев'яних споруд, а повторює форми сакральних споруд Поділля та Слобожанщини. Тепер ця старовинна споруда під посиленням захистом ЮНЕСКО [15].

Упродовж 2024 року тимчасовий посилений захист від ЮНЕСКО отримало ще 7 об'єктів. У грудні 2024 р. відбулося 19-те засідання Комітету ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Під час заходу було прийняте рішення про внесення ще двох об'єктів під посилений захист: Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» та Одеський літературний музей [3].

«Посилений захист від ЮНЕСКО» – це комплекс заходів, які були встановлені Другим протоколом 1999 р., що докладався до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954). Головною метою цих дій – забезпечити повний та ефективний захист культурних цінностей під час міжнародних або неміжнародних збройних конфліктів. У Другому протоколі виразно сформульовано, що культурні цінності, які мають суттєве значення для людства, можуть бути взяті під посилений захист за умови належної захищеності національним законодавством і не використовуються у військових цілях або для прикриття військових об'єктів.

Шкода, яку завдала культурним об'єктам України російська армія «асвабдителів», дуже велика. У липні 2023 року ЮНЕСКО підтвердила пошкодження з 24 лютого 2022 року 274 об'єктів – 117 релігійних об'єктів, 27 музеїв, 98 будівель, що мають історичну та/або мистецьку цінність, 19 пам'ятників, 12 бібліотек, 1 архів. ЮНЕСКО проводить значну роботу, щоб не тільки зафіксувати

збитки України, але й попередньо оцінити такі збитки. Це відбувається шляхом перехресної перевірки повідомлень про інциденти з кількох надійних джерел [16].

Серед пошкоджених пам'яток Донецької області: Донецький академічний обласний драматичний театр у Маріуполі, Свято-Георгіївський скит у селі Долина, храм Казанської ікони Божої Матері в місті Мар'їнка, Маріупольський краєзнавчий музей, Будинок культури в Лимані, мечеть Аль-Кадар у Бахмуті, Будинок культури в Нью-Йорку. Серед пошкоджених об'єктів Київщини: Іванківський історико-краєзнавчий музей, Георгіївська церква у Заворичах, погруддя Тараса Шевченка та пам'ятник Архангелу Михаїлу в Бородянці, дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці, Музей Ханенків у Києві, Національний музей Тараса Шевченка у Києві, Свято-Троїцька церква (1909-15 рр.). 274 об'єкти в 14 областях [16].

31 січня 2024 року три російські ракети були спрямовані в історичний центр Одеси. Цей район Одеси знаходиться під посиленою охороною ЮНЕСКО. Унаслідок атаки шкода завдана близько двом десяткам об'єктів, що входять до списку світової спадщини людства. Відразу ж фахівцями було здійснено первинне документування пошкоджених об'єктів культури – двох музеїв та Одеської обласної філармонії ім. Давида Ойстраха, історичної будівлі національного значення. Виконані панорамні зйомки та здійснено оцінку пошкоджень за методикою ІККРОМ. Найбільших руйнувань зазнала будівля готелю «Брістоль». Центр допомоги мистецтву України (#UkraineArtAidCenter) та Агенція стійкості культури долучилися до необхідних заходів для мінімізації пошкоджень. Місцева спільнота громадян, волонтери активно допомагали оперативному переміщувати й очищувати пошкоджені цінності [17].

Першого січня 2025 року під ударом ворожих безпілотників опинилися історичні будівлі Києва. Серед них: будинок Спілки письменників України, відомий як Маєток Лібермана. Це унікальна пам'ятка архітектури, збудована у 1879 році Володимиром Ніколаєвим. Інтер'єри будівлі зберегли унікальні елементи: ліпнину, різьблені двері, інкрустований паркет, молільню з розсувною стелею. Також пошкоджено «Будинок Раднаркому УРСР» [18].

У грудні 2023 р. Комітет ЮНЕСКО із захисту культурної спадщини у випадку збройного конфлікту затвердив рішення про включення ще п'ятьох об'єктів культурної спадщини України до

Міжнародного переліку культурних цінностей, які перебувають під тимчасовим посиленням захистом. Це пам'ятки культурної спадщини, які розташовані в Одесі, Чернігові, у Львівській та Закарпатській областях, а саме: дерев'яні церкви Карпатського регіону: Церква Архангела Михаїла, Ужок, Закарпатська обл.; дерев'яна церква Св. Юра, Дрогобич, Львівська обл.; будівля Одеського національного академічного театру опери та балету; будівля Одеської обласної філармонії імені Давида Ойстраха; Спасо-Преображенський собор міста Чернігів. Саме на цьому засіданні високопосадовці України доповіли прогресивній частині світової спільноти про значні втрати культурної інфраструктури й об'єктів культурної спадщини внаслідок російської агресії. З початку повномасштабного вторгнення Росія запустила понад 10 000 ракет та безпілотників на Україну. У результаті цього було пошкоджено чи зруйновано понад 1700 об'єктів культурної інфраструктури та більше 870 пам'яток культурної спадщини [19].

Найвищий рівень захисту від військових атак та загроз підвищить безпеку об'єктів під час війни, потенційно дозволяючи компетентним органам усіх 88 держав-учасниць Другого протоколу 1999 року переслідувати або екстрадувати ймовірних правопорушників.

Ще до закінчення війни ЮНЕСКО робить значні кроки у допомозі Україні з укріплення культурного життя. У межах першого сезону програми (Re)connection UA у 2022 році ЮНЕСКО фінансово підтримали сім українських мистецьких інституцій у реалізації їхніх культурних проєктів.

Значні кошти на підтримку культурних проєктів ЮНЕСКО виділа й у 2024 році. Організація профінансувала 14 українських культурних проєктів, які перемогли у відкритому конкурсі програми (Re)connection UA. Ці проєкти реалізовували громадське об'єднання «Музей сучасного мистецтва» та Український мистецький фонд екстреної допомоги [20].

Проєкт (Re)connection UA 2023/24 спрямований на зміцнення стійкості культурної сфери та підтримку представників культури з усіх регіонів України. Упродовж 2023 року в межах реалізації програми було отримано 129 заявок від культурних інституцій з 22 регіонів України. Експерти програми на конкурсній основі визначили переможців. Серед проєктів переможців: GAIA-24. Opera del Mondo. Геоісторична опера про гуманітарну та екологічну кризу,

спричинену підривом Каховської ГЕС. Проект розроблений мистецькою фундацією PORTO FRANKO (Івано-Франківськ. Київ); «Прелюдія». Короткометражний фільм, що торкається теми психологічної травми цивільних під час війни. Проект розроблений групою «Кінотрон» (Київ); «Зміст». Друкований каталог мистецьких проєктів Музею сучасного мистецтва (Херсон) імені С. Волязовського (МСМХ) до 20-річчя інституції. Проект громадського об'єднання «Музейні справи» (Херсон); «Європейська спадщина Донбасу». Мультимедійний виставковий проєкт, ТОВ «435 ФІЛМС» (Київ); «Триває десятий рік». Збірка персональних історій дитинства і дорослішання молоді Луганщини та Донеччини від «Галерея Неотодрешь», ГО «Молодіжна спільнота Лисичанська» (Лисичанськ. Львів) [21].

Ще до закінчення війни не тільки ЮНЕСКО, але й окремі організації пропонують Україні свою допомогу у реалізації культурних програм. Серед них Посольський фонд США зі збереження культурної спадщини. Це одна з провідних програм уряду США зі сприяння збереженню та захисту культурної спадщини в усьому світі. Посольський фонд США зі збереження культурної спадщини (AFSP) допомагає захищати історичні будівлі, археологічні пам'ятки, музейні колекції і традиційні прояви культури, такі як мови та ремесла корінних народів, у всьому світі. Наголошується, що проєкти, відібрані для фінансування через грантову програму AFSP, мають на меті продемонструвати усю глибину поваги США до культурної спадщини України. Оголошено, що Відділ публічної дипломатії Посольства США в Києві приймає пропозиції для Посольського фонду США зі збереження культурної спадщини (AFSP) на 2025 рік. Пропонується подавати деталізовані проєктні заявки, грантова підтримка проєктів може становити від \$25 000 до \$500 000 на проєкт. Серед установ, які можуть долучитися до проєктів, українські вищі навчальні заклади, українські неурядові організації (НУО), українські державні організації, міжнародні громадські організації та урядові установи [22].

Захист української культурної спадщини в центрі уваги Міністерства культури та стратегічних комунікацій України у 2024 році. З цією метою 25 листопада 2024 року було презентовано масштабну цифрову платформу, яка об'єднає інформацію про всі музейні колекції країни – реєстр Музейного фонду України. Втілення в життя цього проєкту – своєрідна відповідь на спроби РФ знищити

українську культуру, спотворити історичні факти, переписати минувщину українського народу. Реєстр має стати надійним інструментом для документування та збереження культурних цінностей, а також допоможе відстежувати викрадені артефакти та повертати їх до України. Наразі до реєстру вже долучилося понад 300 музеїв з усієї країни. Платформа дозволить дослідникам, працівникам музеїв, пересічним громадянам отримати доступ до детальної інформації про тисячі експонатів, що зберігаються в українських музеях [23].

Збереженню культурної спадщини в умовах війни допомагають громадські об'єднання, міжнародні організації, спеціальні фонди. Так, на початку квітня 2022 року Громадське об'єднання «Музей сучасного мистецтва» за підтримки партнерів – груп Zaborona, The Naked Room та організації «Мистецький Арсенал» утворили Український Мистецький Фонд Екстреної допомоги. На офіційному сайті фонду визначена його місія: «Живий, вільний та сильний голос українських культурних дівців потрібен сьогодні світу більше, ніж будь-коли. Наше завдання – забезпечити безперервність та розвиток українського культурного процесу в умовах війни» [24]. Фонд визначив основні напрями своєї діяльності. Серед них – забезпечення можливості жити і працювати тим діячам культури, які залишилися в Україні та докладають зусиль для збереження культурної спадщини в їхній місцевості й роблять все можливе для убезпечення музейних та приватних колекцій, пам'яток архітектури тощо. За місяць із дня заснування спільними зусиллями Фонд нафандрейзив майже 2,5 млн гривень і підтримав 246 людей. Загальна кількість внесків упродовж місяця склала 165 [25].

Фонд активно шукає благодійників, які би могли жертвувати кошти на підтримку митців в Україні. Серед таких благодійників Фонд Енді Воргола, що надав у травні 2022 р. \$50 тисяч стипендіальній програмі для українських художників [26].

Фонд Екстреної допомоги відгукується не на кожну заявку. Проте багатьом культурним діячам вдається допомогти. Зокрема, була надана фінансова підтримка групі Saving Ukrainian Cultural Heritage Online (SUCHO) (Збереження української культурної спадщини онлайн). Ця група професіоналів у сфері культурної спадщини – бібліотекарів, архівістів, дослідників, програмістів – працює в умовах війни для того, щоб виявити та архівувати сайти ризику, цифровий контент і дані в українських установах культурної

спадщини. Така діяльність вкрай важлива у сьогоденній Україні, адже країна упродовж трьох років зазнає атак по об'єктам культурної спадщини [27].

Реагувати на надзвичайні ситуації допомагають міжнародні партнери. Серед них Cultural Emergency Response, ALIPH Foundation, Нідерландський архів Nationaal Archief. Саме завдяки їм втілюється проєкт «#мобільна_цифрова_лабораторія». В Україні у 2024 році з'явився Чорноморський регіональний хаб (п'ятий хаб у світі). Його заснували нідерландська організація «Реагування на надзвичайні ситуації в культурі» CER разом із українськими партнерами Агенцією стійкості культури, (ACURE), Лабораторією моніторингу української спадщини HeMo: Ukrainian Heritage Monitoring Lab (Лабораторія моніторингу української спадщини) та Museum for Change (Музей змін) [28].

У 2024-му українською мовою стало доступне видання «Перша допомога культурній спадщині у час кризи: довідник і тулкіт», створене міжурядовою організацією ICCROM (Міжнародний центр з вивчення питань збереження і реставрації культурних цінностей). Спільно з партнерами ICCROM, Генеральним директором European Commission з питань освіти, молоді, спорту та культури, Міністерство культури та стратегічних комунікацій України та Національний музей Революції Гідності (Maidan Museum) зібрили й об'єднали справжніх професіоналів, які навчалися й набули знань під час воркшопу «Підвищення спроможності щодо планування першої допомоги та відновлення культурної спадщини», а згодом увійшли до Національної команди зі швидкого реагування та порятунку культури України. Наприкінці 2024 року запустили проєкт з документування і стабілізації пошкоджених об'єктів культурної спадщини завдяки підтримці Ambassadors Fund for Cultural Preservation [28].

На підтримку українських митців, поширення світом їхніх напрацювань, знань про цікавих діячів української культури націлений Міжнародний благодійний фонд «Імпульс Трансформація Платформа». Основною місією своєї діяльності фонд вбачає розвиток культури, мистецтва, досліджень. На офіційній сторінці фонду сказано: «Ми акумулюємо дослідження, напрацювання й досвід щодо нових художніх практик. Охоче ділимося накопиченими можливостями і знаннями, через власні культурні, мистецькі та освітні проєкти» [29]. Фонд допомагає митцям та

творчим об'єднанням реалізувати свої можливості, знаходити відсутні в умовах війни ресурси, структурувати технічні аспекти творчості. У 2022-2024 роках фондом зібрано 175232.57 грн., 23 країн світу долучилися до збору коштів. Фонд ініціював та підтримав більше як 120 заходів солідарності, 521 діячеві та митцю з 91 міст і селищ України вже було надано підтримку [29]. Спізасновник фонду Віктор Рубан вважає, що збереженню української нації допомагає психоемоційне відновлення українців через культурно-мистецькі проекти. Українцям слід ділитися зі світом «новими творами мистецтва, а також знаннями про те, що нам допомагає справлятися з наслідками війни та вже зараз зцілюватися засобами мистецтва і культурних практик» [29].

Наприкінці січня 2025 року було презентовано GIS-карту ризиків для культурної спадщини України. Над її створенням працювали фахівці, активісти, які займаються збереженням культурної спадщини та документуванням наслідків російських атак та керівники музейних закладів. GIS-карта оцінює вразливість об'єктів культурної спадщини до різних небезпек: ракетних ударів і атак дронів, пожеж, повеней, затоплень, інших загроз. Інноваційна мапа об'єднує геопросторові дані з відкритих джерел та оцінки, отримані під час експедицій і роботи на місцях. Спочатку був збір інформації, проведення експедицій та оцінка ризиків за міжнародною методикою, а згодом – нанесення інформації про ризики на онлайн-мапу. В умовах війни з міркувань безпеки ця карта має обмежене коло користувачів. Робота тривала з 2022 року та до неї долучилися ICCROM – conserving culture, promoting diversity, Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Національний музей Революції Гідності, Maidan Museum, Агенція стійкості культури, Державний департамент США (U.S. Department of State), що працює над посиленням управління ризиками та реагування на надзвичайні ситуації для захисту культурної спадщини [30].

Війна триває, проте Україна робить все можливе, щоб повернути вкрадене. Зокрема, у 2023 році з США до України було передано 14 предметів археології, які зараз знаходяться на постійному зберіганні у НІАМ «Київська фортеця». У 2018 році 274 предмети археології були конфісковані Податково-митною службою Естонської Республіки на кордоні Естонії та РФ та у межах виконання Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на

культурні цінності від 14 листопада 1970 року передані Україні. Це золоті та срібні прикраси скіфського та римського часів, середньовічні знахідки, оздоблення упряжі хазарських вершників, монети візантійських імператорів і північноєвропейських королів тощо. З Нідерландів передано 8 предметів археології, конфіскованих у приватної особи митними органами Нідерландів. І відправила з України ці предмети також приватна особа. Ці 8 предметів передані на тимчасове зберігання до Національного музею історії України [5].

21 грудня 2024 року Генштаб ЗСУ повідомив про створення окремого підрозділу із захисту культурної спадщини. Рішення ухвалено головнокомандувачем ЗСУ Олександром Сирським після консультацій з міжнародними партнерами, Міністерством культури та стратегічних комунікацій, а також громадськістю. Створення спеціального підрозділу є черговим заходом імплементації на національному рівні положень частини другої статті 7 Гаазької Конвенції про захист та збереження культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Серед його завдань – координація дій, спрямованих на захист, збереження та запобігання знищенню об'єктів культурної спадщини, які можуть опинитися під загрозою [31].

Висновки. Отже, РФ здавна намагалася і реалізовувала свої наміри – пограбувати культурний спадок українського народу. Злочини проти культурної спадщини – викрадення, вивезення та таємне зберігання у спеціальних музейних фондах вкрадених колекцій та окремих експонатів – вирізняються своїми масштабами після 2014 року. Втрати в галузі культурної спадщини України вже сягають понад 20 млрд доларів й робота з визначення втрат нашої держави в культурній площині триває. І це досить обґрунтовані цифри. Ще до закінчення війни ЮНЕСКО робить значні кроки у допомозі Україні з укріплення культурного життя, допомагає захистити найвразливіші культурні пам'ятки. Питання збереження культурної спадщини сьогодні – у центрі уваги й Міністерства культури та соціальних комунікацій. Зокрема, у листопаді 2024 року було презентовано масштабну цифрову платформу – реєстр Музейного фонду України. Утілення в життя цього проекту сприймаємо як спосіб захистити українську культуру від спроб РФ її спотворити або й знищити. Збереженню культурної спадщини в умовах війни допомагають громадські об'єднання, міжнародні організації, спеціальні фонди.

Н. Бем

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилов В. Як влада рф викрадає культурні цінності: історія та воєнні злочини. 1924. URL: <https://east-sos.org/publications/yak-vlada-rf-vykradaye-kulturni-czinnosti-istoriya-ta-voyenni-zlochyny/> (дата звернення: 08.10.2024).

2. В ЮНЕСКО підтвердили пошкодження 387 культурних об'єктів в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3869660-v-unesko-pidtvrdili-poskodzenna-387-kulturnih-obektiv-v-ukraini.html> (дата звернення: 12.10.2024).

3. ЮНЕСКО внесло ще 2 об'єкти культурної спадщини України до Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленним захистом. 12.12.2024. URL: <https://mcs.gov.ua/news/yunesko-vneslo-shhe-2-obyekty-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny-do-mizhnarodnogo-spyску-kulturnyh-czinnostej-yaki-perebuvaют-pid-posylenum-zahystom/> (дата звернення: 12.01.2025).

4. Невтішна статистика руйнувань об'єктів культурної спадщини в Україні. 3.01.2025. https://www.facebook.com/ACURE.Ukraine/?locale=uk_UA (дата звернення: 15.01.2025).

5. Евакуація культурної спадщини: культурні цінності з 55 музеїв і бібліотеки України врятовано від війни. URL: <https://mcs.gov.ua/news/evakuacziya-kulturnoyi-spadshhyny-kulturni-czinnosti-z-55-muzeyiv-i-biblioteku-ukrayiny-vryatovano-vid-vijny/> (дата звернення: 08.10.2024).

6. Рекомендація про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт (19.11.1968). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995723#Text> (дата звернення: 03.08.2024).

7. Україну обрали віцеголовою Комітету ЮНЕСКО із захисту культурної спадщини у разі збройного конфлікту. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3800814-ukrainu-obrali-vicegolovou-komitetu-unesko-iz-zahistu-kulturnoi-spadcini-u-razi-zbrojnogo-konfliktu.html> (дата звернення: 07.01.2025).

8. Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Наказ МККС від 29.11.2024 №868 URL: https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/868_nakaz.pdf (дата звернення: 08.10.2024).

9. Створено Штаб порятунку культурної спадщини України / Heritage Emergency Response Initiative. 10.03.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3425748-stvoreno-stab-poratunku-kulturnoi-spadcini-ukraini.html> (дата звернення: 08.10.2024).

10. Штаб порятунку спадщини /Heritage Emergency Response Initiative. URL: <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine/?locale=ruR> (дата звернення: 16.01.2025).

11. Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL: https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/483_nakaz.pdf (дата звернення: 08.10.2024).

12. Про присудження у 2024 році премії за збереження та охорону нематеріальної культурної спадщини. Наказ МККС від 11.12.2024 №890. URL: <https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/nakaz-pro-prysudzhennya-premiyi.pdf> (дата звернення: 16.01.2025)

13. «Лабораторія відбудови України»: в Мілані обговорили реконструкцію та збереження культурної спадщини. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/laboratoriia-vidbudovy-ukrainy-v-milani-obhovoryly-rekonstruktsiiu-ta-zberezhennia-kulturnoi-spadshchyny> (дата звернення: 10.12.2024).

14. «Безпрецедентна кількість»: 20 об'єктам в Україні надали тимчасовий посилений захист від ЮНЕСКО. 7 вересня 2023. URL: <https://susplne.media/culture/567897-bezprecedentna-kilkist-20-obektam-v-ukraini-nadali-timcasovij-posilenij-zahist-vid-unesko/> (дата звернення: 12.12.2024).

15. Церква Різдва Пресвятої Богородиці (с. Нижній Вербіж). URL: <https://kolrda.gov.ua/turyzm/mistsya-yaki-varto-vidvidaty/tserkva-rizdva-presvyatoyi-bohorodytsi-s-nyzhniy-verbizh> (дата звернення 12.12.2024).

16. ЮНЕСКО оновила список пошкоджених росіянами культурних пам'яток в Україні. URL: <https://lifepravda.com.ua/culture/2023/08/1/255670/> 17 (дата звернення: 12.12.2024).

17. Три російські ракети поцілили в історичний центр Одеси. Агенція стійкості культури (Agency for Cultural Resilience). 03.02.2025. URL: https://www.facebook.com/ACURE.Ukraine?locale=uk_UA (дата звернення: 15.12.2024).

18. Рік почався в Україні із втрат. 1.01.2025. URL: https://www.facebook.com/ACURE.Ukraine?locale=uk_UA (дата звернення: 03.02.2025).

19. ЮНЕСКО надало посилений захист ще п'ятьом об'єктам культурним спадщини України. 14.12.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3800224-unesko-nadalo-posilenij-zahist-se-patom-obektam-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> (дата звернення: 03.02.2025).

20. ЮНЕСКО виділяє 140 тисяч доларів на підтримку українських культурних проєктів. URL: <https://suspilne.media/culture/699144-unesco-vidilae-140-tisac-dolariv-na-pidtrimku-ukrainskih-kulturnih-proektiv/> (дата звернення: 16.12.2024).

21. Качковська Яна. ЮНЕСКО виділяє 140 тисяч доларів на підтримку українських культурних проєктів. 5 березня 2024. URL: <https://suspilne.media/culture/699144-unesco-vidilae-140-tisac-dolariv-na-pidtrimku-ukrainskih-kulturnih-proektiv/> (дата звернення: 16.02.2025).

22. Посольський Фонд США зі збереження культурної спадщини. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/education-culture-uk/grants-opportunities/u-s-ambassadors-fund-uk/> (дата звернення: 14.11.2024).

23. Ушаков Р. Україна створює цифровий щит для культурної спадщини: презентовано реєстр Музейного фонду. URL: <https://meta.ua/uk/news/society/232845-ukrayina-stvoryue-tsifrovii-schit-dlya-kulturnoi-spadschini-prezentovano-reestr-muzeinogo-fondu/> (дата звернення: 03.02.2025).

24. Український Мистецький Фонд Екстреної допомоги. URL: <https://ueaf.moca.org.ua/ua.html> (дата звернення: 16.01.2025)

25. Мистецький Фонд Екстреної допомоги: звіт за місяць. URL: <https://artarsenal.in.ua/povidomlennya/mystetskyj-fond-ekstrennoi-dopomogy-zvit-pro-misyats-roboty/> (дата звернення: 03.02.2025).

26. Фонд Енді Воргола надав \$50 тисяч стипендіальній програмі для українських художників. URL: <https://suspilne.media/culture/239131-fond-endi-vorgola-nadav-50-tisac-stipendialnij-programi-dla-ukrainskih-> (дата звернення: 16.01.2025).

27. Наявні можливості //AVAILABLE NOW. URL: https://docs.google.com/document/d/1bHg49VPOeZFEy-1KRV2I8ux_NQ7W1BhOSYGxWwtUPoY/edit?tab=t.0 (дата звернення: 03.02.2025)

28. Про вдячність. 31.12.2024. URL: https://www.facebook.com/ACURE.Ukraine?locale=uk_UA (дата звернення: 05.01.2025).

29. Імпульс Трансформація Платформа. URL: <https://icfitp.org.ua/> (дата звернення: 05.01.2025)

30. Презентовано GIS-карту ризиків для культурної спадщини України. 28.01.2025. URL: https://www.facebook.com/ACURE.Ukraine?locale=uk_UA (дата звернення: 03.02.2025)

31. Горlach Поліна. У ЗСУ тепер буде підрозділ із захисту культурної спадщини: чим він займатиметься 23 грудня 2024. URL: <https://suspilne.media/culture/908983-u-zsu-teper-bude-pidrozdil-iz-za-histu-kulturnoi-spadsini-cim-vin-zajmatimetsa/> (дата звернення: 06.02.2025).

▣ Розділ 2

ПОШТОВА МАРКА ЯК ЗАСІБ ЗМІЦНЕННЯ СОЛІДАРНОСТІ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ВІЙНИ

Abstract. The article examines the role of postage stamps during wartime as a crucial element in fostering national solidarity and serving as a historical source for documenting significant events. The author explores how postage stamps issued during military conflicts reflect patriotic sentiments, strengthen the sense of unity among the population, and act as a tool for propaganda. The article also discusses the importance of postage stamps as a source for preserving historical memory and cultural heritage, capturing key events and symbols of the era.

Keywords: postage stamp, solidarity, historical source, war, documentation of information.

Вступ. У сучасному світі значної актуальності набувають не лише заклики до солідарності, а й теоретизування про солідарність. У соціології, політології, соціальній теорії та соціальній і політичній філософії з'являється все більше літератури про концепцію солідарності та її значення. Понад те, солідарність все частіше згадується у сучасних соціальних рухах (Movement for Black Lives, Осциру, MeToo), активізм проти зміни клімату), законах та політиці (COVID, ЄС, конституції в усьому світі, права людини) і навіть у біоетиці. Солідарність визнана принципом Хартії Європейського союзу з прав людини. За ініціативою ООН щорічно святкується Міжнародний день солідарності. Темою 78-ї сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, яка відбувалася 18–26 вересня 2023 р., було «Відновлення довіри та глобальної солідарності: прискорення дій щодо Порядку денного до 2030 року та його Цілей сталого розвитку задля забезпечення миру, добробуту, прогресу та стійкості для всіх».

Акт агресії Росії проти України став прямим порушенням міжнародного права і принципів територіальної цілісності та суверенітету. Солідарність країн світу стає основою для збереження міжнародного правопорядку, що є важливим не тільки для України, але й для глобальної безпеки. В умовах повномасштабної війни діє багато форм солідарності, які країни світу використовують для

підтримки України. Ці форми охоплюють різні сфери – від гуманітарної допомоги до культурної дипломатії. Оскільки моральна сміливість у боротьбі проти геноцидального зла не тільки викликала подив і захоплення у міжнародній спільноті, але й сприяла пробудженню глибокого почуття солідарності та співучасті. Солідарність «запрацювала» у своїх двох іпостасях: як принцип упорядкування суспільної взаємодії та як суспільна чеснота, втілена в конкретних діях і вчинках [1]. Поділяємо погляд, що солідарність мала б стати основним принципом, «мовою» і дією нашого суспільного договору та джерелом суспільного капіталу [1]. Президент України наголошував, що «солідарність – людська та світова – залишається єдиним засобом проти варварства й агресії» [2].

Окреслимо найбільш знакові форми солідарності, які країни світу використовують для підтримки України: військова допомога; гуманітарна допомога; прийом біженців; дипломатична підтримка; економічна підтримка; культурна та інформаційна підтримка. Окреслимо дуже схематично кожен з цих форм солідарності. Україна отримує зброю, техніку та військово спорядження від США, Великої Британії, Польщі, Німеччини та інших союзників. Це включає протитанкові системи, артилерію, бронетехніку та інше військово обладнання. Союзники проводять тренування українських військових, щоб підвищити їхню бойову підготовку та ефективність на полі бою. Країни світу надають Україні фінансову підтримку для відновлення зруйнованої інфраструктури, допомоги постраждалим від війни та підтримки економіки. Наприклад, США, Європейський Союз, Канада та Японія надають значні фінансові пакети допомоги та зброю. Країни Європи, Північної Америки та інші передають Україні медичні ресурси для лікування поранених та постраждалих унаслідок війни.

Європейські країни прийняли мільйони українських біженців, надаючи їм тимчасовий захист, житло, роботу та доступ до соціальних послуг. Країни співпрацюють з міжнародними організаціями для створення гуманітарних коридорів, які допомагають евакуювати цивільних із зон бойових дій. Держави підтримують Україну на міжнародному рівні, голосуючи за резолюції в ООН, які засуджують агресію Росії, та закликають до припинення війни. Багато країн ввели економічні санкції проти Росії, щоб послабити її економіку та здатність фінансувати війну. Це включає санкції на енергетичний сектор, фінанси, експорт технологій тощо. ЄС і деякі інші країни

скасували митні збори на українські товари, щоб підтримати українську економіку та експортерів. Впроваджуються спеціальні програми підтримки малого та середнього бізнесу в Україні, зокрема через міжнародні фінансові інституції.

Діячі культури з різних країн проводять благодійні концерти, виставки та інші заходи для збору коштів і підвищення обізнаності про ситуацію в Україні. Багато країн випускають поштові марки та інші символи на підтримку України, тим самим поширюючи інформацію та зміцнюють міжнародну солідарність. Таким чином, зазначимо, що ці форми солідарності є важливими елементами глобальної підтримки України, і вони демонструють, наскільки світова спільнота об'єднана у допомозі українському народові.

Для нашого дослідження ми обираємо вивчення поштових марок як засобів зміцнення солідарності країн світу з Україною та історичну пам'ять війни. Адже поштові марки – це своєрідні капсули часу, які відображають політичні, соціальні, культурні та економічні процеси, що відбувалися у певний період. В умовах війни марки стають своєрідним літописом боротьби, відображаючи дух епохи, ключові події, героїв і навіть пропагандистські наративи. Поштові марки, незважаючи на свою невелику площу, можуть мати значний вплив на формування міжнародної солідарності. Вони є потужним інструментом комунікації, який дозволяє об'єднувати людей з різних країн, підкреслювати спільні цінності та сприяти вирішенню глобальних проблем.

У періоди війни країни використовують поштові марки не лише як елемент зв'язку, а й як символічний жест солідарності. Випуск марок, присвячених Україні, став одним із способів висловлення підтримки та привернення уваги світової спільноти до боротьби українського народу. У часи війни поштова марка виконує не лише свою традиційну функцію, а й стає потужним засобом дипломатії, культурного опору, історичного документа та благодійного інструменту. Вона допомагає мобілізувати міжнародну спільноту, нагадує про важливість підтримки України та слугує символом глобальної солідарності. Тому ця тема залишається актуальною як з погляду сучасних процесів, так і для майбутніх досліджень впливу філателії на суспільство в умовах війни.

Огляд літератури. Дослідження, присвячені поштовим маркам як об'єктам історичного та культурного значення, мають давню традицію. Багато науковців розглядали поштові марки як важливе

джерело для вивчення соціально-політичних процесів та національної ідентичності. Тема «поштова марка як чинник солідарності» поки що досліджена недостатньо. Окремі праці частково охоплюють цю тематику. Зокрема, йдеться про статті О. Маєвського [3], Л. Струкачової та Є. Сабора [4]. У статті О. Маєвського досліджується використання поштових марок як засобу пропаганди на окупованих територіях України під час Другої світової війни та в самопроголошених «ЛНР» і «ДНР». Автор проаналізував роль марок у формуванні ідеологічних наративів та їх вплив на суспільну свідомість. Л. Струкачова та Є. Сабор висвітлили етапи виникнення та становлення поштової марки, проаналізували воєнні марки та дослідили вплив історико-культурних подій на їх випуск, зокрема в місті Миколаєві в умовах війни. Певним кроком до теми дослідження варто назвати публікацію С. Лавренюк [5]. Цінним для дослідження був сайт «Укрпошти», де описані поштові марки країн, які проявили солідарність з Україною в умовах війни, а також офіційні сайти пошт країн світу, сайти міністерств закордонних справ та інші іноземні сайти.

Метою дослідження є аналіз ролі поштової марки в умовах війни як інструмента формування національної солідарності та джерела історичної пам'яті війни.

Завдання дослідження: визначити вплив поштової марки на формування солідарності під час російсько-української війни; оцінити значення поштових марок як історичного джерела, що документує ключові події, символи та ідеї, пов'язані з війною.

Методи дослідження. Для комплексного дослідження поштових марок як засобу зміцнення солідарності та історичної пам'яті в умовах війни доречним буде використання методів: історичного; контент-аналізу; порівняльного. Вивчення історичних контекстів включатиме дослідження марок, випущених під час війни, для того, щоб зрозуміти, як ці символи допомагали формувати національну ідентичність та солідарність серед населення. Метою використання контент-аналізу є виявлення, як через символи, гасла та зображення передаються політичні меседжі і як ці меседжі підтримують або формують певну політичну культуру, громадську думку та національну солідарність. Порівняння дозволяє дослідити, як різні уряди використовували цей інструмент для формування національної солідарності та морального духу.

Наукова новизна. Стаття вперше комплексно розглядає поштову марку як багатофункціональний об'єкт, що поєднує в собі символ солідарності та маркер історичної пам'яті. Наукова новизна полягає в аналізі поштових марок як матеріальних свідчень, що відображають соціальні, політичні та культурні аспекти епохи, а також у визначенні їхнього впливу на формування та утвердження солідарності під час війни.

Результати дослідження. Марки можуть фіксувати важливі історичні події, сприяючи збереженню історичної пам'яті. Через марки можна передавати культурні цінності та традиції наступним поколінням. Поштові марки є важливим елементом у міжнародних відносинах. Вони можуть використовуватися для підтримки дипломатичних зусиль, відображення культурного обміну або навіть для пропаганди.

Для вивчення поштових марок як історичного джерела важливо, по-перше, дослідження візуальних образів, текстів, символів на поштових марках; по-друге, вивчення еволюції тематики поштових марок у контексті політичних подій; по-третє, опитування громадської думки щодо сприйняття поштових марок як інструменту пропаганди; по-четверте, порівняння поштових марок різних країн, які солідарні з Україною.

За допомогою поштових марок як історичного джерела можемо аналізувати зміст та символіку марок, які випускаються на підтримку України; визначати як марки, випущені в під час війни, відображають національну ідентичність, історію та боротьбу народу; досліджувати роль поштових марок у зміцненні національної самосвідомості та єдності; вивчати як поштові марки можуть формувати міжнародну громадську думку щодо війни в Україні; здійснювати оцінку ефективності поштових марок як засобу масової комунікації та інструменту культурної дипломатії; вивчати поштові марки як засіб культурної ідентифікації та опору, а також роль культурних артефактів у міжнародній політиці та солідарності.

Поштові марки стали важливим чинником висловлення солідарності з Україною під час війни. У багатьох країнах випускають спеціальні марки, присвячені Україні та її боротьбі за незалежність. Вони не тільки вшановують український народ, але й поширюють інформацію про події в Україні. Аналізуючи поштові марки країн світу, які продемонстрували солідарність з Україною можемо виокремити їх певну тематику. Це: марки з символікою українського

спротиву, зображенням українських героїв; марки, які пропагують ідеї боротьби за мир; марки, які присвячені знаковим історичним подіям, тим самим закріплюючи їх у колективній пам'яті; спеціальні серії марок для збору коштів на допомогу Україні; марки як речники пропаганди ідей миру; марки, які сприяють зміцненню міжнародної солідарності. Варто наголосити, що переважна більшість поштових марок об'єднувала цю тематику.

Зазначимо також, що за підрахунками Forbes щонайменше 44 марки були випущені навесні 2022 р. 11 країнами світу. У травні 2023 р. кількість країн уже збільшилася до 25. Загальний наклад цих марок у 2022 р. перевищував 4 млн екземплярів, а їхня сукупна вартість – \$2 млн. Із цієї суми щонайменше \$1 млн буде направлено на підтримку України. Окрім марок більшість країн-емітентів також випустила супутню продукцію: конверти, марочні листи та блоки [6]. Тиражі коливаються від кількох десятків тисяч до мільйонів примірників.

Яскравим підтвердженням цього стала марка «Ми з вами», яку першою з країн світу, випустила Латвія, уже через кілька днів від початку повномасштабної війни, а саме, 10 березня 2022 р. Це був блок марок і спеціальний конверт на підтримку України номіналом 1,44 євро. На поштовій марці зображено державні прапори України й Латвії та напис «Ми з вами!» українською і латиською мовами. На купоні відтворено монумент Незалежності України в Києві та монумент Свободи Латвії в Ризі й написи двома мовами: «Ми з вами!» та «Слава Україні!» [7]. 50 % від продажу цих марок спрямували до фонду фінансової підтримки України.

Підтримку і солідарність з Україною за допомогою поштових марок демонстрували й інші країни. Так, 24 березня 2022 р. Omniva (Пошта Естонії) випустила поштову марку «Слава Україні!» [7]. Пропонувалося, щоб кожен, хто її придбає, розсилав листи по всьому світу і таким чином висловлював свою підтримку незалежності України. «Eesti toetab Ukrainat» («Естонія підтримує Україну»). У Канаді випустили марку, де зображена стрічка в кольорах українського прапора з написом «Stand with Ukraine» («Підтримуй Україну»). Ця марка стала символом солідарності та підтримки. У той же час Німеччина випустила спеціальну марку з написом «Солідарність з Україною» (Solidarität mit der Ukraine). Ця марка символізувала підтримку українців у боротьбі за свободу.

На знак солідарності з Україною Пошта Польщі випустила 25 березня 2022 р. поштову марку тиражем 3 млн екземплярів, на якій зображено рукостискання в національних кольорах Польщі та України, а також напис українською та польською мовами «Ми з вами!» [7]. Ідея рукостискання в національних кольорах Польщі та України розроблена Paweł Myszka, щоб підкреслити єдність, спільні цінності і оголосити участь у відбудові незалежної України після російського вторгнення [8]. Офіційне введення марки відбулося в офісі МЗС у присутності президента правління Poczta Polska SA Томаша Здзікота та заступника посла України в Польщі Олега Куца [8]. Розпочався захід із виконання гімну 1885 р. «Молитва за Україну», створеного Миколою Лисенком. Інтерпретацію цієї особливо важливої для українців пісні запропонували Тетяна Корж та Юлія Харбат з України [8].

Під час презентації нової марки віце-міністр закордонних справ Шимон Шинковський наголосив: «... можливо, саме через болісний досвід воєн, які тут велися у 20-му столітті, Польща та поляки інстинктивно відповіли безумовною солідарністю та підтримкою України та українців. Ці цінності символічно представлені на марці рукостисканням» [8]. Разом із новою маркою в обіг був введений конверт FDC (обкладинка першого дня). На ньому зображено фігуру Березини з київського Майдану Незалежності – символу автономії України та символу її відновленої незалежності [8]. Прибуток від продажу був направлений на допомогу Україні. Важливо відзначити, що рукостискання не було лише на рівні символу. Адже у перші місяці війни Польща активно допомагала Україні, передаючи озброєння для захисту від ворога та приймаючи українських біженців. Також польський державний поштовий оператор домовився з «Укрпоштою», взяти на себе зв'язкову роль, зокрема, у міжнародному авіасполученні. Крім того, Poczta Polska SA приєдналася до урядової програми допомоги Україні. У рамках залучення компанія запропонувала державній адміністрації скористатися своїми приміщеннями для розміщення у поштових центрах навчання і дозвілля та гуртожитку для працівників українських біженців (станом на кінець березня 2022 р. там знайшли притулок майже 200 українських біженців) [8].

Польща випустила також серію марок із зображенням символів української культури та боротьби за незалежність. Обмеженим

тиражем було випущено марки із зображенням Президента України, вартістю 500 злотих за одну (близько 3383 грн). Усі 99 аркушів по дев'ять марок були розкуплені за лічені хвилини. Ініціатором проєкту виступив депутат Краківської міської ради Лукаш Вантух та зазначив, що всі кошти, отримані від продажу марок, були спрямовані на підтримку України. Той факт, що марки в Польщі були розкуплені за лічені хвилини, свідчить про велику зацікавленість і підтримку з боку польських громадян. Це показує, що люди активно брали участь у ініціативах, спрямованих на допомогу Україні.

Символи України досить часто зображувалися на марках країн світу, які демонстрували солідарність з Україною. Так, Естонія стала однією з перших країн, яка випустила марку «Слава Україні!» («Slava Ukraini!»), яка містить зображення тризуба та українського прапора [7]. Виручені кошти від продажу пішли на допомогу Україні. Поштову марку з прапором України та написом «Gemeinsam fur den Frieden» («Разом заради миру») випустила Пошта Австрії. Додатковий номінал у розмірі 2 євро з кожної марки передали на підтримку постраждалих українців. На поштовій марці Пошти Хорватії було зображено блакитне небо та жовте поле, що символізували український прапор. І напис «ZA MIR U UKRAJINI» («За мир в Україні») [7]. Виявом солідарності з Україною стала й випущена у травні 2022 р. Поштою Іспанії марка «Іспанія з Україною» [7]. На тлі українського прапора розміщено синьо-жовте серце, напис «ESPAGNA con Ucrania» та логотипи національних поштових операторів – «Укрпошти» та Correos.

У травні 2022 р. поштову марку «Ukrainos laisves gynėjams» («Захисники української свободи»), на якій можна побачити обійми людей у синьому та жовтому одязі, випустила Пошта Литви. Частина коштів від продажу марок передали громадській організації «Melyna ir Geltona» («Синій і жовтий»), яка з 2014 р. підтримує збройний спротив України [3]. Литва також випустила марку з національними кольорами України та зображенням птаха, що символізує свободу та надію [7]. Чехія представила серію марок із зображенням блакитно-жовтого серця та написом «Ми з Україною» (Jsme s Ukrajinou) [7]. Також у Чехії створили благодійні конверти з марками, доходи від продажу яких були спрямовані на підтримку українських біженців.

Пошта Франції у червні 2022 р. для збору пожертв для Червоного Хреста випустила благодійний поштовий випуск «Об'єднані в українській кризі» (назва дещо десонує!). За основу взяли стандартну марку Франції 2018 р. «Маріанна Віддана» [7]. Для її створення використали зображення українки, активістки Femen Інни Шевченко, а також символ Червоного Хреста та кольори українського прапора. Французька пошта також випустила марку з українським національним орнаментом і написом «Ми з Україною» (Nous sommes avec l'Ukraine) [7]. Ця марка стала символом підтримки українського народу і була створена у співпраці з українською діаспорою у Франції. До теми України Пошта Франції повернулася у вересні 2023 р. – випустивши марку Conseil de l'Europe – Unis pour l'Ukraine («Рада Європи – Об'єднані заради України»). На ній зображено дівчинку в синьо-жовтому вінку. Ескізом для марки послуговував мурал художника С215 (Крістіана Гемі) на одному з будинків у 13-му окрузі Парижа [7]. Усе це були кроки спрямовані на солідарність з Україною.

Поштову марку солідарності з українським народом презентувала у вересні 2022 р. й Національна поштова служба Португалії (СТТ-Correios de Portugal) [9]. На мініатюрі в синьо-жовтих барвах розміщено написи португальською та українською мовами «Solidarios com o Povo Ucrainiano» («Солідарні з українським народом»), розроблену дизайнером Жоао Мачадо (João Machado). Тираж становив 75 тис. екземплярів, номінал – 0,95 євро. 50 тис. євро від продажу цієї марки спрямували на відбудову центру психологічної реабілітації в Бородянці на Київщині [9]. Це була не лише демонстрація солідарності з Україною, але й реальна допомога.

На випущеній Поштою Канади в липні 2022 р. благодійній марці «Help for Ukraine» («Допомога Україні») зображено соняшник – як один із українських національних квіткових символів [7]. Цим випуском канадці підкреслили тісний історичний зв'язок наших країн. Частина коштів від реалізації спрямували на підтримку українців. В Ісландії також була випущена марка із зображенням соняшника, національної квітки України, як символу надії та солідарності. Цей випуск привернув увагу до ситуації в Україні, адже навіть така маленька країна, як Ісландія, не залишилася осторонь. Японія також підтримала Україну через поштові марки. Було випущено кілька спеціальних марок із зображенням українських символів і природних краєвидів, підкреслюючи красу

України та нагадуючи про потребу у мирі. Випуск марок із символічними зображеннями демонструє підтримку України на офіційному рівні. Це не лише вияв поваги до українських героїв та лідерів, а й спосіб привернення уваги до боротьби України за незалежність.

Тема українських біженців була представлена Поштою Словаччини у вересні 2022 р. поштовою маркою «Солідарність з Україною» (номіналом 0,75 євро), на якій була зображена фотографія українки як збірний образ жінок, які з дітьми були змушені рятуватися за кордоном [7]. До марки додався конверт із символічним зображенням: складена у переможному жесті рука, відсутні пальці є метафорою жертви, яку доводиться платити за свободу. Наголосимо, що після 24 лютого 2022 р. кордон зі Словаччиною перетнули понад 700 тисяч українців, з яких понад 90 тисяч попросили там захисту.

11 травня 2022 р. пошта Люксембургу випустила марки номіналом €0,80 та €1,40 як символ солідарності та підтримки українських біженців. Усі кошти, отримані від їхнього продажу, були передані некомерційній організації LUKRAINE для допомоги українцям, які вимушено залишили свою країну [6].

Пошта Італії також представила тему українських біженців. На поштовій марці, випущеній у листопаді 2022 р., зображені прапори Італії й України та напис «Profughi dell'Ucraina» («Біженці з України»). Частина коштів, отриманих від продажу марок у Словаччині, Люксембурзі Італії та інших країнах, спрямовувалася на підтримку українських біженців та допомогу Україні. Це була реальна фінансова підтримка, що допомагала забезпечити житло, харчування, медичну допомогу та інші потреби тих, хто постраждав від війни.

А в липні 2023 р. поштовий оператор Італії презентував ще чотири благодійні марки: «Церкви Києва», «Маріупольський театр», «Площа у Львові» та «Одеський порт». За основу було взято роботи українських художників. Міністерство економічного розвитку Італії повідомило Міністерству закордонних справ України про ініціативу випустити з благодійною метою чотири поштові марки із зображеннями Києва, Маріуполя, Львова та Одеси. Міністерство культури та Національна спілка художників запропонували каталог робіт українських митців. Для марки «Церкви Києва» італійці обрали картину Катерини Липовки «Київ. Простір варіантів».

Основою марки «Одеський порт» стало полотно Святослава Скоробогатова «Весняна гавань». Для марки «Площа у Львові» використано роботу художника Юрія Бандери «Львівський захід». А Маріупольський драматичний театр зобразив Сергій Сметанкін [10]. Під час презентації поштових марок міністр підприємств і виробництва Італії Адольфо Урсо зазначив, що «це перший в Італії випуск поштових марок із доданою ціною, кошти від продажу яких підуть на підтримку українського народу. Це історичний випуск, який відбувається саме тоді, коли ці міста зазнають потужних обстрілів з боку росіян» [10]. Натомість, заступник посла Італії в Україні Франческо Пеше наголосив, що цей італійсько-український проєкт окрім збору коштів (з продажу кожної із 400 тисяч марок на благодійність віддають 3,75 євро) також дасть можливість познайомити італійців з історичними та культурними місцями України [10]. Варто зазначити, що випуск цих марок в Італії – «це підтримка значущості України як держави, значущості української нації як повноправного члена європейської спільноти, тобто того, хто генерує і творить культуру найвищого гатунку» [11].

Ідея миру часто відображається на поштових марках різних країн, адже філателія є не лише способом оплати поштових послуг, а й засобом комунікації та культурної дипломатії. Зарубіжні марки, присвячені миру, зазвичай передають такі ключові ідеї: символіка миру; мирні угоди та ініціативи; антивоєнні та гуманітарні ініціативи; війна та мир у сучасних випусках. На марках часто використовуються міжнародно визнані символи миру, серед яких: голуб з оливковою гілкою – символізує спокій і надію, часто зображується на марках, присвячених мирним ініціативам; оливкова гілка – як окремий символ, що з давніх часів означає примирення.

Austrian Post (Пошта Австрії) 31 березня 2022 р. презентувала поштову марку «Gemeinsam für den Frieden» («Разом заради миру»), яка виконана в традиційних синьо-жовтих кольорах та відтворює український прапор із білим напівпрозорим написом «Gemeinsam für den Frieden». Зазначимо, що номінальна вартість цієї поштової марки – 1 євро (для доставки відправлень у межах Європи). Додатковий номінал – 2 євро – з кожної марки передався організаціям «Сусід у біді» та ЮНІСЕФ [7].

«Поштова марка «За мир в Україні» є символом дружби між Хорватією та Україною, а також «міцною взаємною підтримкою всебічних зусиль» [6]. Вартість марки позначається літерою В, що

відповідає сумі поштових витрат за лист вагою до 50 г у міжнародному сполученні. Марка надрукована тиражем у 30 000 примірників. До марки випущено конверт «Перший день» та проведено спеціальне погашення «Перший день» 12.04.2022 10000 ZAGREB [6].

Дещо нейтральною була поштова марка «МОЛДОВА ЗА МИР», випущена Поштою Молдови 19 квітня 2022 р. На поштовій мініатюрі зображено білий голуб як символ миру, який несе у дзьобі жовте серце. Крила голуба, виконані в червоному та синьому кольорах, разом із жовтим серцем відтворюють барви національного прапора Молдови [7]. Попри те, що поштова марка позиціонується як солідарна з Україною, на ній немає ані української символіки, ані написів на підтримку України (крім нейтральних слів «MOLDOVA PENTRU PASE» – «МОЛДОВА ЗА МИР»).

Чотири сувенірні аркуші на тему «Мир Україні» були видані у червні 2022 р. в Іспанії. Дизайни аркушів різні, але всі містять одну марку із зображенням голуба миру, а на краю – урядові будівлі України та Росії як «дуже символічний вияв співчуття та єдності для всіх громадян світу» [12].

Guernsey Post заявили, що марки Європи є виявом солідарності з Україною та випустили нову колекцію марок із зображенням символів миру. Керівник філателістичного відділу Guernsey Post Бріджит Ябслі розповіла, що тему вибрала українська пошта, а «концепція марок Гернсі полягає в тому, що всі на Землі живуть у мирі один з одним, і вони розроблені таким чином, щоб символи миру на Землі можна було побачити з космосу» [13]. На марках зображено офіційну монограму короля та символи, такі як голуб руками обіймає світ; рукостискання для демонстрації дружби та злагоди; астронавти обіймають один одного, символізуючи мир і гармонію; дизайн, натхненний символом кельтського вузла кохання, який ілюструє всі нації світу; символ, натхненний Кампанією за ядерне роззброєння, тепер є посланням миру в багатьох країнах; світ із зображенням навколишнього середовища, що живе в гармонії та мирі [13]. Це ще раз засвідчує, що філателія стає інструментом міжнародної солідарності та культурної дипломатії. Guernsey Post прямо заявляє, що їхні марки є знаком солідарності з Україною. Це також свідчить про те, що підтримка України проявляється не лише у військовій чи економічній допомозі, а й у культурній та символічній площині. Українська пошта визначила тему, що

підкреслює взаємодію та співпрацю між країнами. Цікава ідея, що символи на марках спроектовані так, щоб їх можна було побачити з космосу. Це своєрідний натяк на єдність людства та важливість миру не лише між окремими державами, а й у загальнопланетарному масштабі. Важливо також наголосити, що у колекції використані різні символи, які підкреслюють ідею гармонії та співіснування: голуб, який руками обіймає світ – підсилює ідею миротворчості та глобальної єдності; рукостискання – універсальний знак дружби та співпраці; астронавти, що обіймаються – цікавий образ, який підкреслює, що в космосі немає кордонів і ворожнечі, а є лише спільне прагнення до пізнання й розвитку; кельтський вузол кохання – символізує взаємопов'язаність усіх націй та народів світу; символ ядерного розбросення – вказує на необхідність позбутися загроз війни й спрямувати ресурси на мирне співіснування; світ у гармонії з природою – наголошує на тому, що мир включає не лише відсутність воєн, а й екологічну рівновагу. Хоча на зображеннях прямо не згадується війна в Україні, її тло очевидне. Ці марки є відповіддю на руйнування, спричинені російською агресією, та нагадуванням про важливість миру. Водночас акцент на глобальній гармонії показує, що війна в Україні зачіпає весь світ. Отже, Guernsey Post створила не просто серію марок, а потужний візуальний та концептуальний меседж про єдність і підтримку України через мир. Використання загальнолюдських символів допомагає звернути увагу на цю проблему та закликає до міжнародного співробітництва для досягнення гармонії. Понад те, поштові члени PostEurope випустили однакову міжнародну марку з кельтським вузлом, що символізує мирно інтегроване суспільство співпраці, де люди поважають культуру один одного.

An Post Ірландії також випустила національну марку із зображенням різнокольорових голубів миру від ірландського дизайнера Айлбе Фелана, яка покриває поштові витрати в межах острова Ірландія [14]. На додаток до низки практичних банківських послуг, підтримки адрес, перекладу та мобільного телефону для української громади, An Post також забезпечила безкоштовну доставку понад 150 000 посилок від української громади в Ірландії їхнім родинам і друзям у зруйновану війною Україну [14]. Джек Чемберс, державний міністр Департаменту навколишнього середовища, клімату та зв'язку, під час презентації спеціальних марок Миру зазначив, що «випускаючи ці пан'європейські марки, An Post

та її аналоги по всій Європі посилають потужне повідомлення про солідарність з Україною та обіцянку непохитної підтримки та дружби з боку Ірландії» [14].

Пошта Австралії у вересні 2024 р. представила нову поштову марку, назва якої говорить сама за себе – «Солідарність з Україною». На першому плані філателістичної новинки – голуб з оливковою гілкою, що є загально визнаним символом миру. Тоді як на задньому плані видно поле соняшників. Для фону також використано традиційну українську палітру кольорів [15]. Зазначається, що випуск нової марки був здійснений за участі «Укрпошти» і став дуже символічним для українців, а також «ця марка є значущим способом для австралійців висловити свою підтримку» [15]. Можемо констатувати, що марки, присвячені миру, є потужним засобом нагадати людству про цінність гармонії, співпраці та зусиль задля припинення війн. Вони не лише зберігають пам'ять про історичні події, а й надихають нові покоління на підтримку миру у світі.

За час повномасштабної війни в обіг введено сотні марок, які були випущені під егідою поштових операторів низки африканських країн з досить широкою тематикою: від знищення крейсера «Москва» та атаки на Кримський міст до мініатюр про українських військових, пожежників, спортсменів та Україну загалом [5]. Так, Нігер випустив серію марок, присвячених не лише сумнозвісному російському кораблю, що вирушив у визначеному напрямку, а й двом українським пілотам – Степану Тарабалці та Олександрю Оксанченку, які відзначилися в боротьбі проти російської агресії. Обидва герої загинули, виконуючи бойове завдання та рятуючи життя сотень мирних українців. Крім того, у поштовому обігу Нігеру є марка, присвячена Президенту України.

19 марок на різні теми («Слава Україні», «Папа Франциск молиться за Україну», «Пожежники-герої України», «Селебріті за Україну», «Полковник Оксанченко», «Військові літаки України») випустила пошта Сьєрра-Леоне. З'явилися також поштові марки з портретами знаменитостей, які підтримали Україну. Пошта Сьєрра-Леоне виготовила марки з Леонардо Ді Капріо, Мілою Куніс (народилася в Чернівцях), Раян Рейнольдс та ін. У блоці чотири марки, номінал кожної з них – 20 000 леоне [5]. Пошта Сьєрра-Леоне також випустила марки із зображенням роботи українських рятувальників в умовах війни. ГУ ДСНС України констатувало: «Україна – в тренді. Наші рятувальники в тренді! Світ нас

підтримує. Світ філателії – не виняток» [16]. Пошти різних країн світу продовжують випускати тематичні поштові марки, підтримуючи таким чином Україну в її боротьбі з РФ. Тиражі варіюються від кількох десятків тисяч до мільйонів екземплярів.

Певним підсумком поштового «фронту» стала унікальна виставка «Солідарні з Україною» за участю 15 країн, які випустили упродовж 2022 р. спеціальні поштові марки на знак солідарності з українським народом та яку презентувала «Укрпошта». Очільник «Укрпошти» наголосив, що «за кожною маркою стоїть окрема історія підтримки українців та України, яка полягала у зборі та доставці гуманітарної допомоги з усіх куточків світу, зниженні тарифів на відправку до України, у рішеннях оголосити країні-агресору поштову блокаду і, навпаки, підтримувати українських поштовиків. Ці марки популяризують ідею єдності і підтримки, тому мета виставки – показати українцям, що інші країни солідарні з Україною в нашій боротьбі проти агресора на всіх фронтах, зокрема й на поштовому» [17]. В експозиції були представлені поштові марки з Латвії, Естонії, Польщі, Австрії, Хорватії, Молдови, Чехії, Люксембургу, Іспанії, Литви, Франції, Канади, Словаччини, Португалії та Італії. «Укрпошта» вперше презентувала не українські марки, а іноземні. Темою щорічного конкурсу на найкращу поштову марку у 2023 р. Європейський поштовий союз (PostEurop) обрав, запропоноване «Укрпоштою», гасло «Мир – найвища цінність людства», тим самим проявивши солідарність з Україною та наголосив на цінності миру.

Звернемо увагу на ще одну особливість випуску поштових марок на знак солідарності з Україною, а саме їх спад і активність випусків та зменшення кількості. Якщо у перший рік війни багато країн світу дуже активно випускали марки на підтримку України, то з тривалістю війни цей бум спав. Це закономірне явище, і його можна пояснити кількома чинниками: 1) ефект першої реакції та емоційний вибух; 2) символічний жест проти агресора; 3) втрата інформаційного ефекту новизни; 4) філателістичний ринок та комерційні аспекти; 5) зміщення акцентів у підтримці. Розглянемо кожен з них.

По-перше, у 2022 р., тобто, у перший рік повномасштабної війни світ був шокований російським вторгненням. Багато країн та організацій прагнули негайно висловити підтримку Україні, і поштові марки стали одним із символічних засобів такої солідарності.

Це був період масових акцій підтримки, коли люди активно купували марки, організовували благодійні збори й демонстрували свою позицію. По-друге, на початку війни випуск марок на підтримку України був не лише актом солідарності, а й своєрідним дипломатичним сигналом – способом показати неприйняття агресії. Країни через свої національні поштові служби долучалися до міжнародного протесту проти війни. По-третє, з плином часу війна, на жаль, перестала бути для багатьох країн топовою новиною. Світові ЗМІ та суспільство почали звертати увагу на інші події, а підтримка України перейшла у більш практичну площину (військова допомога, санкції, дипломатичні ініціативи). Марки вже не мали того ж емоційного ефекту, що на початку війни. По-четверте, у перший рік війни українські марки, особливо «Русській військовий корабель...», викликали справжній ажіотаж у світі. Це спричинило хвилю випусків від інших країн. Проте після першої хвилі інтерес частково згас, а колекціонери звернули увагу на інші випуски. Крім того, країни не можуть постійно випускати нові марки лише на одну тему – філателістичні серії плануються заздалегідь і охоплюють різні теми. По-п'яте, на початку війни символічні акти, як-от випуск марок, концерти чи флешмоби, були важливими для формування громадської думки. Проте з часом фокус змістився на конкретні дії: надання зброї, фінансову підтримку, допомогу біженцям тощо. Країни почали вкладати ресурси у практичну допомогу, а не символічні жести. Бум випуску марок у перший рік війни був частиною загального хвилювання та бажання швидко показати підтримку Україні. З часом ця форма солідарності відійшла на другий план, поступившись місцем більш системній допомозі. Проте навіть зараз періодично з'являються нові марки на підтримку України, що свідчить про те, що тема війни не зникла з міжнародного порядку денного, а просто трансформувалася у більш глибокий та практичний формат підтримки.

Висновок. Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах повномасштабної війни поштові марки виконують функцію не лише інструмента комунікації, але й важливого чинника солідарності, збереження історичної пам'яті та національної ідентичності та стали символом солідарності; символом підтримки і допомоги країн світу Україні; символом опору; символом єдності. Випуск марок у різних країнах доводить, що боротьба України є не лише її внутрішньою

справою, а глобальним питанням. Інші держави засвідчують свою підтримку, використовуючи символічні й практичні інструменти. У період війни поштові марки виступають потужним засобом вираження солідарності населення та міжнародної спільноти. Вони відображають патріотичні мотиви, підтримку армії, національних героїв та важливі події, що підкреслює єдність народів та солідарність світу з Україною.

Поштова марка – це унікальне **історичне джерело**, яке фіксує події війни, відображає державну політику, слугує засобом пропаганди та стає частиною колективної пам'яті, фіксуючи важливі події, дати та символи, що мають значення для майбутніх поколінь. Вони є матеріальними свідченнями епохи, що дозволяють досліджувати історичний контекст. У сучасних умовах війни марки відіграють роль не лише документальної спадщини, а й реального механізму інформаційного спротиву та підтримки армії. Підтримка України країнами світу демонструє важливість глобальної єдності у протистоянні викликам. Солідарність країн світу через поштові марки показує, що демократичні цінності, права людини та мир є спільними пріоритетами, які вимагають захисту. Марки, випущені під час війни, згодом стануть історичними артефактами, які свідчатимуть про глобальну підтримку України. Вони також слугуватимуть нагадуванням про важливість єдності та солідарності між країнами.

Т. Бевз

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Турчиновський В. Боротьба триває – солідарність та свобода перемагають. 28.12.2022. URL: <https://tyzhden.ua/borotba-tryvaie-solidarnist-ta-svoboda-peremahaiut/> (дата звернення: 13.12.2024)

2. «Солідарність – людська та світова – залишається єдиним засобом проти варварства й агресії», – Володимир Зеленський. URL: <https://www.if.gov.ua/news/solidarnist-liudska-ta-svitova-zalyshaietsia-iedynym-zasobom-proty-varvarstva-i-ahresii-volodymyr-zelenskyi> (дата звернення: 14.11.2024)

3. Маєвський О. Поштові марки як дійовий інструмент пропаганди в системі трансформації дійсності (на прикладі Райху, окупованої території України у роки Другої світової війни і так званих «ЛНР» і «ДНР»). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Maievskiy_Oleksandr/Poshtovi_marky_iak_diiovyi_instrument_propahandy_v_syst

emi_transformatsii_diisnosti.pdf?PHPSESSID=d7lom74f7llptafnbb2t0i
обн5 (дата звернення: 12.11.2024)

4. Струкачова Л., Сабор Є. Поштові марки як свідки історичних подій. Актуальні проблеми сучасного дизайну : збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 25 квітня 2024 року. У 3-х т. Т. 2. Київ : КНУТД, 2024. С. 373–376.

5. Лавренюк С. Поштові марки світу: допомога та солідарність. 31.12.2023. URL: <http://www.golos.com.ua/article/376017> (дата звернення: 14.11.2024)

6. Ульяницький Д., Ланда В., Каціло Д. Крейсер «Москва», Зеленський і Польща з вами. Вже 11 країн світу випустили марки в підтримку України. Чому вони це роблять і скільки заробляють. URL: <https://forbes.ua/inside/kreyser-moskva-zelenskiy-i-polshcha-z-vami-vzhe-11-krain-svitu-vipustili-marki-v-pidtrimku-ukraini-chomu-voni-tse-roblyat-i-skilki-zaroblyayut-20052022-6062> (дата звернення: 27.12.2024)

7. Поштові марки з усього світу на підтримку України. URL: <https://www.ukrposhta.ua/ua/marky-na-pidtrymku-ukrainy> (дата звернення: 15.12.2024)

8. Łukasz Jasina. “We are with you! – My z vamy!” Symbolic postage stamp to manifest solidarity with Ukraine. 25.03.2022. URL: <https://www.gov.pl/web/diplomacy/we-are-with-you--my-z-vamy-symbolic-postage-stamp-to-manifest-solidarity-with-ukraine> (дата звернення: 15.12.2024)

9. Поштові марки, випущені на знак солідарності з Україною. 10.02.2023. URL: <https://violity.com/ua/publication/1580-poshtovi-marki-vipucsheni-na-znak-solidarnosti-z-ukrayinoyu.html?category=collecting> (дата звернення: 02.12.2024)

10. В Італії представили чотири марки на підтримку України. 28.07.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/28/716665/> (дата звернення: 13.12.2024)

11. Петренко О. У Києві презентували італійські поштові марки українських авторів. URL: <https://www.afisha.it/cultura/u-kyievi-prezentuvaly-italijski-poshtovi-marky-ukrainskykh-avtoriv/> (дата звернення: 27.12.2024)

12. McCarty Denise. More stamps express support for Ukraine. URL: <https://www.linns.com/news/us-stamps-postal-history/more-stamps-express-support-for-ukraine>

13. Guernsey stamps to feature peace symbols in solidarity with Ukraine. 23.05.2023. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-guernsey-65645664> (дата звернення: 14.11.2024)

14. Ireland issues Peace stamps in solidarity with Ukraine. 09.05.2023. URL: <https://www.anpost.com/Media-Centre/News/Ireland-issues-Peace-stamps-in-solidarity-with-Ukraine> (дата звернення: 10.11.2024).

15. «Solidarity with Ukraine» is a new postage stamp of Australia. 11.09.2024. URL: <https://violity.com/en/publication/9442-solidarity-with-ukraine-is-a-new-postage-stamp-of-australia.html> (дата звернення: 27.12.2024).

16. Пошта Сьєрра-Леоне випустила марки про українських рятувальників на війні. 16.05.2022. URL: <https://konkurent.ua/publication/96414/poshta-serra-leone-vipustila-marki-pro-ukrainskih-ryatuvalnikov-na-viyni/> (дата звернення: 13.12.2024)

17. Відкриття виставки поштових марок «Солідарні з Україною». URL: https://gdip.com.ua/pages/view/vdkritya_vistavki_poshtovih_marok_soldarn_z_ukranou (дата звернення: 13.12.2024).

📌 Розділ 3

СПЕЦИФІКА МЕМІВ ВІЙНИ У ДОКУМЕНТУВАННІ ПОДІЙ (КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)

Abstract. The research is focusing on the cultural studies specifics of memes in documenting the events of the Russian-Ukrainian war. Memes are understood as stable combinations of ideas and images in visual or verbal form, which quickly spread in the digital environment and have a multidimensional impact on the audience. The author demonstrates the topicality of war memes in their entertaining, therapeutic and consolidating (socio-political) functions and proves that memes as ephemera of social media act, firstly, as a source of information about socio-political events in Ukraine and some significant for Ukrainian society events from abroad. Secondly, in this capacity, memes are digital documents of war, ephemeral, like the digital space is.

Keywords: meme, war, new media, entertaining function, therapeutic function, consolidating function.

Вступ. Мемі як явище чітко пов'язані з цифровим середовищем, в якому вони виникли і завоювали популярність більше 10 років тому. Свого часу Річард Докінз актуалізував давньогрецьке слово *мітета* (від гр. – наслідувати, відтворювати) для того, щоб пояснити певні циркулюючі одиниці культури, їх самовідтворення та поширення. Він прагнув досягнути коловорот мелодій, моди, крилатих фраз тощо і зазначав, що подібно до генів, мемі розмножуються і ширяться за допомогою в широкому сенсі імітації [16, с. 193]. Вчений схопив тенденцію поширення мемів як вірусів [17], що швидко унаочнилася з появою відповідного (цифрового) середовища [25]. У звичному нам сенсі появу мемів датують 2011 роком (рис. 1).

Рис. 1. Мемі обличчя

Але невірно розуміти мем лише як візуальний продукт. Мем – термін для позначення сталих комбінацій ідей та образів у візуальній чи вербальній формі, які швидко (вірусно) розповсюджуються в цифровому середовищі і здійснюють багатовимірний вплив на аудиторію. Первинно мемі були покликані виконувати розважальну функцію, але швидко приросли іншими, чим завоювали собі

серйозний сегмент в культурних індустріях. При тому, не буде перебільшенням зазначити, що український інтернет-простір задав магістральні тенденції в цьому. З початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року в Україні відкрилися нові горизонти для виробництва і споживання мемів, відбувся чіткий розворот на виконання функцій, що перевищували функцію розважання. Популярність мемів російсько-української війни в англomовному інтернет середовищі дає можливість припустити, що українські меми війни – явище, культурний потенціал якого ще очікує комплексного осягнення. У даному дослідженні у фокусі нашої уваги – потенціал мемів війни у документуванні подій війни після повномасштабного вторгнення.

Огляд літератури. Така характеристика як *неконтрольоване самовідтворення та вірусне поширення* якнайкраще відбиває не лише природу мемів, але і дослідницький інтерес до них – література про меми безмежна. Про це докладно пише у своїй статті Лідія Смола [10]. Родовою ознакою мемів є їхня сміхова складова, на це вказують Ліісі Лайнесте і Ксенія Шиліхіна [21], Сусана Паасонен, Кілі Джарет і Вена Лайтс [22]. Оскільки у даному дослідженні основна увага зосереджена на мемах війни, то потрібно згадати авторів, які звертаються до аналізу мемів російсько-української війни. Це Анна Ракитянська [20; 23], Лада Біланюк [12], Бріджит Гудман [18]. А загальна налаштованість української сміхової культури, культурно-історичний ґрунт для практики мемів були сприйняті за книгами Ірини Бондаревської [1] та Наталії Яковенко [11].

Методи дослідження. Джерельною базою став телеграм-канал «Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style» [2]. Для вивчення логіки розвитку каналу та його змісту залучається метод контент-аналізу. Окремі епізоди російсько-української війни потрапляють у поле уваги розробників мемів. Для визначення обставин створення мемів та з'ясування їх розважальної, терапевтичної та соціально-політичної ролі щодо кожної ситуації залучається метод ситуаційного аналізу (case study).

Результати дослідження. За обраним телеграм каналом мемів Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style [2] автор спостерігає з вересня 2023 року ¹. Маючи справу з

¹ Представлені у дослідженні меми взяті переважно з цього каналу. Інші ресурси вказуються по тексту додатково.

ефемерами, канал виявився гомологічним їм: його генеалогію складно схопити і дослідити, адже на сьогодні вже невідома його початкова назва. Він зараз називається «Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style». Але, як показує перша дата публікації, створений він був 24 квітня 2019 року. Очевидно, що на той час він не міг мати назви, яка чітко асоціюється з першим етапом повномасштабної війни, коли окупований аеропорт біля Чорнобаївки був під постійним ударом українських військ. Судячи із тематики мемів каналу з 2019 року до повномасштабного вторгнення, він продукував переважно розважальний контент з легкими жартами щодо окремих соціальних проблем життя українців. Тоді канал достатньо регулярно наповнювався – 20–40 постів на місяць. Останній довоєнний пост датований 23 лютого 2022 року. А потім з 28 березня 2022 року, після перерви у місяць, канал почав публікувати мему за тематикою російсько-української війни і вже у квітні 2022 року вийшов на публікацію 85 постів на місяць. Останні півтора роки кількість постів коливається 100–150 штук на місяць, аудиторія тримається близько 10 тисяч.

Канал є репрезентативним – у ньому розміщуються мему, які надалі широко розповсюджуються у цифровому просторі, підтверджуючи тезу про їхню вірусну природу. Принагідно зазначимо, що мему не мають фіксованого авторства і постають сучасним видом фольклору. Так мему назвав Жан Бьорджесс – *vernacular creativity*, – зазначаючи, що хоча народна творчість передує цифровій культурі, нові медіа змінили її, перетворивши приватні та буденні речі у дуже помітну публічну культуру [25, с. 99–100]. Створені переважно професійними художниками, мему з’являються в каналі на анонімних засадах. Розробники не претендують на авторське право на свої витвори.

Найважливіше ж з огляду на фокус даного дослідження – канал в режимі реального часу публікує мему по актуальним подіям українського життя підчас повномасштабної російсько-української війни. І аналіз цієї роботи в режимі реального часу дає можливість стверджувати, що мему війни документують її події, є цифровими документами війни, хоча й ефемерними, як сам цифровий простір. Інколи мем можна бачити у стрічках нових медіа раніше, ніж читати в новинних каналах звіти з театру бойових дій. Буденною є ситуація, коли особа, побачивши мем у стрічці нових медіа, починає шукати у новинах відповідну інформацію.

Вчені доводять, що візуальний образ новини у мемі відкладається в пам'яті краще, ніж її вербальна версія [13, с. 655]. Ерік П. Бакі і Марія Е. Грейб проводили дослідження, маючи перед собою специфіку телебачення. Але по суті їхні твердження релевантні щодо візуального ряду нових медіа. На думку цих вчених пріоритетність візуального образу над вербальною версією може бути пояснена біологічною природою візуальної обробки інформації – у процесі еволюції першою навичкою було спостереження, а мислення розвинулося значно пізніше. Тобто, аудиторія фіксує у пам'яті візуальні мемі краще, ніж суто вербальні новини.

Так, в ніч на 26 грудня 2023 року ЗСУ ракетним ударом уразили великий десантний корабля «Новочеркаськ». Багато користувачів соціальних медіа на ранок спершу побачили тематичний мем за мотивами картини Івана Айвазовського (рис. 2), а пізніше прочитали в новинах про подію. На прикладі цього мему можна відстежити функції, які він виконує.

Рис. 2. Десантний корабель «Новочеркаськ» поспішає на зустріч з крейсером «Москва», ЗСУ, 2023

Найперше, це розважальна функція. Однак потрібно мати на увазі, що розважальність мемів тільки позірно є простою. За удаваною простотою приховується інтелектуальна гра, в яку аудиторію свідомо втягають розробники – перша має розпізнати закладені змісти, опрацювати асоціації, які активують другі.

Така гра розпізнавання прихованих змістів спрацьовує в певному соціокультурному середовищі, де соціальна група має спільний досвід переживання політичних подій, вирішення суспільно значимих питань. Сформовані стереотипи, міфологеми, як і спільні для суспільства травми і приводи для гумору – це культурний код, що утворює те змістовне тло, на якому лише і можливо сприймати меми, тобто розуміти їхнє сміхове наповнення.

Мем – завжди про смішне. І попри універсальність феномену сміху, смішне розкривається повною мірою в конкретному соціокультурному контексті. Недарма говорять про специфіку національного гумору [15] і мовну неперекладність каламбурів [14]. Включеність у соціокультурний контекст і спроможність сміятися, розуміючи приховані змісти мему зумовлюють розпізнавання «своїх» і чужих». Останні, не маючи досвіду життя у даному суспільстві, не володіють культурним кодом і тому не спроможні сміятися з мемів, які майже повсякчас націлені на певну подію і активують конкретний сюжет соціокультурного контексту.

У згаданому вище мемі (рис. 2) представлені картина Айвазовського «Вибух корабля» і суголосна їй за динамікою і кольоровою гамою фотографія пожежі на кораблі «Новочеркаськ». Підпис під мемом не лише відсилає до подібної, найбільш резонансної події морського театру воєнних дій весни 2022 року – потоплення ЗСУ флагмана Чорноморського флоту, ракетного крейсера «Москва». Для українців також багато про що говорить і сам вибір Айвазовського як автора базового зображення – адже мем активує національну травму через анексований Крим і втрачену нині для України Феодосійську національну картинну галерею імені І. К. Айвазовського, де зберігається ця картина. Всі ці контексти, зібрані і аранжовані розробниками мему, які зіставили картину Айвазовського і фото охопленого пожежею підбитого російського корабля, викликають в українській аудиторії сміх. Очевидно, що для росіян ці контексти – інші і здебільшого протилежні за ціннісною

наповненістю. Для іноземної публіки вони майже незнайомі, тому сміхова складова мемів часто потребує додаткових роз'яснень (рис. 3, 4)².

Рис. 3. Мемі для зовнішньої аудиторії (іноземців)

Рис. 4. Універсальний за змістом мем російсько-української війни

² Взагалі, мемі можна ділити за приналежністю аудиторії – внутрішньої (українців) і зовнішньої (іноземців). Для іноземної аудиторії у мемах використовується переважно англійська мова і йде відсил до відомих європейській і/ чи американській аудиторії соціокультурних контекстів, які можуть мало відгукуватися українцям (рис. 3). Здебільшого, за виключенням кількох універсальних за змістом мемів російсько-української війни (наприклад, рис. 4), вони створюються під цільову аудиторію.

Розважальна функція досить органічно була посилена терапевтичною, яка виявилася вкрай затребуваною в перші дні війни. На прикладі представленого на початку дослідження мему (рис. 2) можна побачити, що сміхове начало є катарсичним по суті. Вивільнення емоцій в результаті сильних переживань, очищення від страхів і тривог так само як і відкритість до нового начала є суттю катарсису. А у мемі представлений ще і вогонь – стародавній символ очищення і вивільнення. Це є додатковим елементом катарсичності згаданого мема, оскільки основним там є сміх.

Терапевтичну функцію мемів з різною мірою можливостей виходу на катарсис варто розглянути ширше і простежити його на прикладах лайки і чорного гумору (його елементів).

Як вже зазначалося, канал «Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style» тримав паузу перший місяць широкомасштабної війни. Однак цю трансформацію розважальності в терапевтичність можна було спостерігати і в традиційному (нецифровому) публічному просторі, і в каналах нових медіа, які швидше зреагували на поточні події.

У перші тижні війни мало місце широке використання обценної лексики, що давала психологічну розрядку як модус катарсису. Від домодерних часів (що знайшло своє відображення у фольклорі [11]) лайка часто використовувалася як демонстрація переборення страху смерті, для самоствердження у світі незнайомому/чужому/ ворожому. Через руйнацію звичного життя, зникнення усталеної системи ціннісних координат лайлива лексика стала невід’ємною частиною комунікації як на побутовому рівні, так і з екранів телевізорів, шпальт газет і каналів нових медіа. Потрібно підкреслити, що обценна лексика лунала навіть від респектабельних «старих» медіа, з екранів телебачення. Певні лайливі висловлювання стали мемами³.

Рис. 5 – фото реальної ситуації, яких по Україні було безліч у перші дні повномасштабного вторгнення. Не знаючи, звідки чекати прориву російських військових колон, українці централізовано за дорученням місцевої влади та самотужки прибирали офіційні дорожні знаки з назвами населених пунктів і покажчиками напрямку, малювали і встановлювали нові, зроблені кустарним чином, в яких за допомогою обценної лексики висловлювали своє ставлення до ворога. Рис. 6 – мем з тих, які фіксували, розповсюджували і популяризували наявний порядок речей.

³ Лайливі вислови, що стали мемами, є вагомим аргументом даного нами вище визначення мему як візуального, так і вербального за формою.

Рис. 5. Фото з саморобними дороговказами⁴

Рис. 6. Мем з обсценною лексикою

Також примітна в цьому контексті історія поштової марки «Русській військовий корабель... Всьо!», випущеної до Дня морської піхоти України 23 травня 2023 року, погашеної Президентом України Володимиром Зеленським (рис. 7) [3].

Ця марка – мем, в основу якої було покладено дві події перших місяців з повномасштабного вторгнення. По-перше, мемом стала фраза українського прикордонника з острова Зміїний Романа Грибова. На пропозицію з крейсера «Москва», що пролунала в ефірі 24 лютого 2024 року: «Острів Зміїний, я – російський військовий

⁴ Онлайн-медіа «Українки». Офіційна сторінка у фейсбуці.
URL: <https://images.app.goo.gl/9afM9Xk5T6KTPD1Z6> (25.02.2025).

корабель. Задля уникнення кровопролиття пропоную скласти зброю і здатися. В іншому випадку по вас буде нанесено удар. Як чуєте, Зміїний? Прийом», прикордонник відповів: «Русский военный корабль, иди нах*й!» [7].

Рис. 7. Погашення Президентом України Володимиром Зеленським поштової марки «Русский военный корабль... Всьо!», 23 травня 2022 року [3]

Ця лайлива фраза буквально з самого початку війни відповідала настроям українців, які за допомогою обценної лексики намагалися тримати психологічний баланс. Через влучність формулювання вже у березні 2022 року Укрпошта оголосила конкурс на проект тематичної поштової марки. Але, по-друге, в той період часу відбулася ще одна подія, яка посилила комічний ефект марки-мема: 13 квітня 2022 року у ході ракетного удару ЗСУ крейсер «Москва» був підбитий і згодом затонув. Це і знайшло відбиття у мемі, що став поштовою маркою «Русский военный корабль... Всьо!». У цій фразі обценна лексика ніби відсутня, але українці, знаючи всю цю історію, розуміють, що «Всьо!» – це напрям, куди був відправлений російський корабель українським прикордонником ще 24 лютого 2022 року.

Обценна лексика, зазвичай неприйнятна в публічному просторі, для багатьох стала рятівною в час, коли картини довоєнного часу невідворотно відходили в минуле, і на їх руїнах потрібно було схопитися за нову реальність – реальність, в якій лайлива лексика

використовувалася навіть авторитетними «старими» медіа. Вона давала відчуття спільності із співгромадянами, які опинилися в таких самих обставинах і мали силу сміятися і підтримувати один одного. Далі ми докладніше проаналізуємо єднальні імпульси мемів.

Примітний у контексті терапевтичної функції мем з акулою (рис. 8).

Рис. 8. Чорний гумор у мемах

Базовою подією його створення стала новина від 8 червня 2023 року, що на курорті Хургада в Єгипті російський турист загинув від нападу акули [4]. Мем належить до чорного гумору, використовуючи тему смерті. Терапевтична функція такого роду мемів – в активному утвердженні життя через подолання страху смерті, оскільки висміюється смерть ворога. Тут можна побачити сталий сюжет фольклорної традиції – триумф над смертю. А «дихотомія доброго і злого, належного і неприпустимого» «виноситься за межі актуальності» [1, с. 234], адже у час війни забезпечення стресостійкості населення – одне з найважливіших завдань. Далі ми ще повернемося до розгляду цього мему.

Невичерпним джерелом мемів на початку широкомасштабного вторгнення стали прорахунки російської армії: такі як недооцінка потужності української армії, сили спротиву українського суспільства, так само як і низька мотивація російських солдатів, їхнє застаріле спорядження тощо (рис. 9). Як зазначала Марія Е. Грейб з приводу донесення суспільно значущих моральних змістів у новинах: успішною може бути така візуалізація негативного ставлення до персонажа чи картинки в цілому, яка досягається через представлення їх в негарному ракурсі, що матиме подразливий ефект [19]. На утвердження переваги над ворогом працює візуалізація ганебних ситуацій, в які він потрапляє.

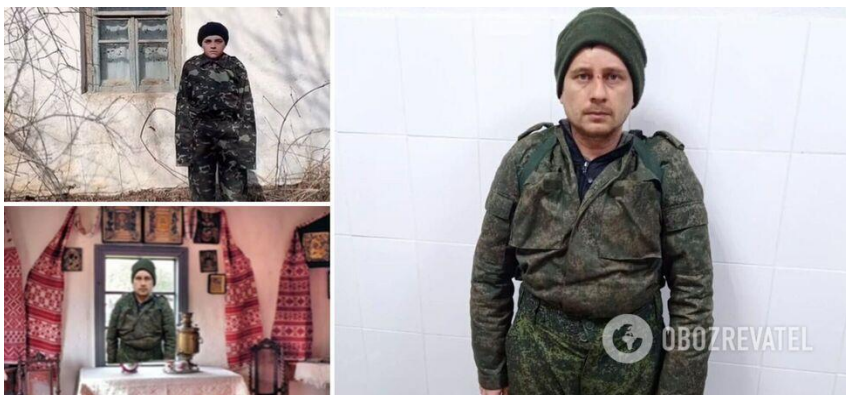

Рис. 9. Солдати російської армії в українських мемах

Зображення ворога мізерним і нікчемним – традиційний прийом задля засвідчення втрати ним ореолу могутності, утвердження переваги над ним. Популярними стали мему, що давали ці відчуття. Рис. 10 – мем, що відсилає до знищення російського літака дальнього радіолокаційного виявлення А50 15 січня 2024 року. Рис. 11 – мем обіграє новину від 4 квітня 2023 року, що винищувач МІГ-31 зазнав аварії.

Рис. 10. Знищення російського літака дальнього радіолокаційного виявлення А50, 15.01.2024

Рис. 11. Військовий літак, винищувач МІГ-31 зазнав аварії, 04.04.2023

Вже у розважальній функції мемів можна було передбачити їхній соціально-політичний потенціал [24]. У такому ключі в Україні мему почали вивчатися в якості інструмента інформаційної війни значно раніше повномасштабного вторгнення [11]. Повною ж мірою соціально-політичний потенціал мемів розкрився після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року.

Об'єктивно, окреслені розважальність і терапевтичність мемів війни «працюють» на консолідацію української спільноти у протиставленні ворогу, створення єдності на інформаційному фронті. Психологічна розрядка і катарсичні елементи забезпечення стресостійкості українського суспільства відіграють також значну соціально-політичну роль. Згадана вище обценна лексика засвідчує досить ціннісно неоднозначні, проте ефективні механізми об'єднання громадян у спільноту, що разом переживає і долає невизначеності перших тижнів повномасштабної війни. Всі ці соціально-політичні аспекти мемів війни віднесімо до консолідуючої функції.

Окрім зазначеного, консолідуючу функцію мемів можна віднайти у приверненні за їх допомогою уваги громадськості до певних подій чи ініціатив. Варто згадати популярні меми, в яких українців

заохочували жертвувати кошти (донатити) на допомогу ЗСУ і обігравали ядерну небезпеку восени 2022 року (рис. 12).

Рис. 12. Українці, коли оголосили збір на ядерку

Окремо варто згадати політичний потенціал шиболетів. Термін *шиболет* відомий з Біблії. У біблійній історії є сюжет про ворожнечу двох ізраїльських племен. За результатами війни переможці вирішили виловити всіх переможених, які, рятуючись, намагалися змішатися з місцевим населенням. Кодовим словом/ паролем, за допомогою якого можна було розрізнити «своїх» і «чужих», стала вимова слова *шиболет*, що мало два значення – колос, течія. Переможене плем'я через особливості своєї говірки не могло вимовити *шиболет*, натомість вимовляючи *сібболет* (Суд. 12:56).

Для українців таким кодовим словом стала *паляниця*, слово, що вимовляється в українській мові м'якими [л'] і [тс'], а вимова російської мови не дає можливості їх проговорити так, натомість пропонує тверді [л] і [тса]. Потрібно зазначити, що слово *паляниця* в якості шиболета використовувалося задовго до російсько-української війни. Проте війна загострила соціально-політичну потребу відділяти «своїх» від «чужих», і тут шиболет «паляниця» здобув

значну популярність. А мемом він став через комічну, з точки зору української аудиторії, обставину. У передачі на російському телебаченні ведуча Ольга Скабеєва дала переклад слова *паляниця* як «земляника» – *полуниця* [5], тому що не розрізнила голосні [o] і [a] та [y] і [ia]. Представлений у дослідженні мем-шиболет «паляниця» (рис. 14) відсилає до поштової марки 2013 року (рис. 13), на якій зображена паляниця, а надпис «Не можем повторить» в іронічній манері перефразовує відому патріотичну російську фразу «Можем повторить».

Рис. 13. Марка Укрпошти, 2013 рік

Рис. 14. Мем-шиболет «паляниця»

Мем (рис. 15) є варіацією обігравання теми вимови *паляниця/полуниця* та адекватності перекладу російською.

Рис. 15. Варіація шиболета «паляниця» у перекладі російською «земляника» (*полуниця*)

Згаданий вище мем з акулою (див. рис. 8) можна розглядати і в перспективі шиболета. Він представляє собою накладання новини про смерть російського туриста та шиболета «паляниця».

Меми війни торкаються і історичних колізій відносин українців із своїми ворогами. Так, мем «Бійці ЗСУ відтворили сцену звернення запорізьких козаків до турецького султана» (рис. 16) є ремінісценцією полотна Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (рис. 17). Йдеться про письмову пам'ятку історії козацтва. В історичній достовірності документа сумніваються історики [9], проте безсумнівною є її укріплення (консолідації) національної свідомості, оскільки козаки відповідають давньому ворогові – турецькому султанові – на вимогу здатися без бою.

Рис. 16. Бійці ЗСУ відтворили сцену звернення запорізьких козаків до турецького султана

Рис. 17. Ілля Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові

Не менш важливим для консолідації суспільства є і те, про що меми мовчать, які теми вони оминають у висміюванні. Як показує навіть побіжний огляд мемів каналу «Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style», трагічні події з поля бою чи життя тилу не потрапляють у меми. Поза увагою мемів залишається той спектр проблем, суспільно важливих і резонансних, страх через які не може бути подоланий за допомогою сміху та його катарсичного потенціалу. Тому екзистенційні страхи залишаються поза увагою мемів. Ракетні обстріли, так само як і екологічні і техногенні катастрофи, що супроводжують воєнні дії, дуже рідко стають основою для творення мемів. Виразно цей порядок речей зазначає блогерка, мистецтвознавиця Лена Полякова:

«Дуже тішуся, що наш гумор еволюціонує. Потроху зникають сексистські та принизливі “приколи”. Жарти стають більш схожими на мистецтво, якісними та глибокими. Я навіть за собою це помітила. Нещодавно хотіла викласти картину, м’яко кажучи, втомленої жінки, з підписом: “Коли вночі збудила повітряна тривога”. Але, як виявилось, оригінальна назва картини – “Жінка на смертному ложі”. Коли я про це дізналася, звичайно замінила її на іншу ілюстрацію. Бо для мене це недоречно й не смішно» [6].

Так само виразним є мем «Білизна на випадок прильотів» (рис. 18).

Рис. 18. Мем «Білизна на випадок прильотів» від Sestry.eu

Він піднімає тему «прильотів» – влучань внаслідок обстрілів – у своєрідний спосіб. Мем викликає дуже обережний, не злий сміх щодо жіночих страхів про свою зовнішність в момент прильоту. Блогерка Татуся Бо змальовує у вербальній формі ці страхи [8]. Їх же у строкатості обценної лексики можна було часто зустріти в коментарях в січні 2024 року, коли цей мем завірусився у соціальних медіа. Головна ідея, щодо якої сходилися думки в обгвоореннях: жінка залишається жінкою навіть у беспрецедентних умовах військової повсякденності і думає про те, щоб бути красивою тоді, коли її саму чи її тіло знайдуть під завалами після прильоту.

Висновки. З початком повномасштабного вторгнення російських військ українці були втягнуті в різні форми культурного протистояння та інформаційного опору. Меми російсько-української війни, розглянуті в такому ракурсі, сьогодні є важливою складовою повсякденного життя українців на фронті і в тилу. Вони справно виконують розважальну, терапевтичну і консолідуючу (соціально-політичну) функції. Задумані для розваги, меми швидко перетворилися на дієвий інструмент психологічної розрядки, але в українських реаліях важливо, що і на могутній інструмент інформаційної війни. Їхня інколи надмірність є запорукою того, що конкуруючий по суті контент не посяде їхнє місце. Здавна відомо, що гумор – це зброя. І меми російсько-української війни стали потужною зброєю у боротьбі. При тому слід відмітити їхню особливість на даному етапі розвитку цифрового простору. Як ефемери соціальних медіа меми інколи виступають, по-перше, джерелом інформації про певні соціально-політичні події – аудиторія соціальних медіа може дізнаватися новини, побачивши мем, а потім починає шукати інформацію про подію в стрічці новин. А, по-друге, у такій своїй новинній якості меми російсько-української війни документують соціально-політичні події України та важливі/ чутливі/ значущі для українського суспільства теми з-за кордону. Меми є цифровими документами війни, ефемерними, як і сам цифровий простір. Упорядкувавши хронологічно меми російсько-української війни, можна створити певну оповідь життя українського суспільства у війні, специфічно (комічно) забарвлену, проте досить близьку до фактів (історичних подій), які вони обіграють за допомогою сміху.

М. Рогожа

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII – XVIII століть. Київ: Парапан, 2005. 308 с.
2. Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чернобаївка style. https://t.me/smeshinki_net (дата звернення: 01.02. 2025).
3. Володимир Зеленський погасив поштову марку «Русській воєнний корабль... Всьо!», випущену до Дня морської піхоти України. Президент України. Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво. 23.05.2022. <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pogasiv-poshtovu-marku-russkij-voynnij-75309> (дата звернення: 31.01. 2025).
4. Кліщук Л. У Хургаді акула напала і з'їла росіянина. Новинарня. Новини України, що воює. 08.06.2023. <https://novynarnia.com/2023/06/08/u-hurgadi-akula-napala-i-zyila-rosiyanyna-video/> (дата звернення: 01.02. 2025).
5. Печерський А. Біблійні корені «паляниці» як засобу розпізнавання «свій – чужий». АРМІЯІNFORM. 01.07. 2022. <https://armyinform.com.ua/2022/07/01/biblijni-koreni-palyanyczi-yak-zasobu-rozpoznannya-svij-chuzhyj/> (дата звернення: 01.02. 2025).
6. Полякова Л. Гумор як зброя: які меми з'явилися під час війни І як вони допомагають триматися в цей складний час. Mind. 01.10.2022. <https://mind.ua/openmind/20247618-gumor-yak-zbroya-yaki-memi-zyavilisya-pid-chas-vijni> (дата звернення: 01.02. 2025).
7. Романенко В. «Русский корабль, иди на х.й!»: захисники Зміїного відповіли ворогові. Українська правда. 24.02.2022. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/02/24/7325592/> (дата звернення: 27.01. 2025).
8. Татуся Бо. Страхи, які стали нашими «братанами». KOLO. MEDIA. 06.01.2024. <https://kolo.media/1458/> (дата звернення: 01.02. 2025).
9. Саєнко В. «Лист до турецького султана» та деякі міфологічні відповідності. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2004. 13, 418–420.
10. Смола Л. Мем як інструмент інформаційної війни. Вісник. Психологія. 2019. 1, 91–95.
11. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII – XVIII століть. Київ, Критика, 2002. 416 с.
12. Bilaniuk L., Creativity and resilience in the face of Russia's war. Dispossession. Anthropological Perspectives on Russia's War Against Ukraine. Ed. by C. Wanner. New York: Routledge, 2023, 143–166.

13. Bucy E. P., Grabe M. E. Taking Television Seriously: A Sound and Image Bite Analysis of Presidential Campaign Coverage, 1992–2004. *Journal of Communication*. 2007. (4) 57, 652–675.
14. Chiaro D. Humor and Translation: Cultural Implications. De Gruyter Handbook of Humor Studies. Ed. by Th. E. Ford, Wł. Chłopicki, G. Kuipers. Vol. 2. Berlin–Boston: De Gruyter, 2024. 201–221.
15. Davies Chr. Ethnic Humor Around the World: A Comparative Analysis. Bloomington: Indiana University Press, 1990. 404 p.
16. Dawkins R. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 361 p.
17. Dawkins R. Viruses of the Mind. *Dennet and His Critics: Demystifying Mind*. Ed. by B. Dahlbom. Cambridge: Basil Blackwell Ltd, 1993, 13–27.
18. Goodman Br. «Russian Warship, Go F*ck Yourself»: Circulating Social Media Discourses in Russia-Ukraine War. *Dispossession. Anthropological Perspectives on Russia’s War Against Ukraine*. Ed. by C. Wanner. New York: Routledge, 2023, 167–187.
19. Grabe M. E., Bucy E. P. *Image Bite Politics. News and the Visual Framing of Elections*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2009. 316 p.
20. Jolicoeur K., Kijas A., Rakityanskaya A. Saving Ukrainian Cultural Heritage Online: A Global Initiative. *Ukrainian Cultural Studies*. 2022. 2 (11), 87–89.
21. Laineste L., Shilikhina Ks. New Forms and Genres of Humor in Social Media. *De Gruyter Handbook of Humor Studies*. Ed. by Th. E. Ford, Wł. Chłopicki, G. Kuipers. Vol. 2. Berlin–Boston: De Gruyter, 2024. 345–362.
22. Paasonen S., Jarrett K., Light B. *Sex, Humor and Risk in Social Media*. Cambridge: The MIT Press, 2019, 217 p.
23. Rakityanskaya A. The SUCHO Ukrainian War Memes Collection. *Slavic & East European Information Resources*. 2023. 1 (24), 1–19.
24. Rushkoff D. *Media Virus! Hidden Agendas in Popular Culture*. New York: Ballantine Books, 1996. 344 p.
25. Shifman L. *Memes in Digital Culture*. Cambridge London: The MIT Press, 2014. 200p.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

БЕВЗ Тетяна Анатоліївна – докторка історичних наук, професорка, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0129-1925>

BEVZ Tetiana – Doctor of History, Professor, Chief Scientific Officer of I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0129-1925>

БЕМ Наталія Вікторівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3610-7948>

BEM Nataliia – PhD (History), Associate Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities Department, State University «Kyiv Aviation Institute». ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3610-7948>

БОЖУК Людмила Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3883-5997>

BOZHUK Liudmyla – PhD (History), Associate Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities Department, State University “Kyiv Aviation Institute”. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3883-5997>

ЄМЕЛЬЯНОВА Тетяна Олександрівна – кандидатка історичних наук, директорка Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-1100>

YEMELIANOVA Tetiana – PhD (History), Director Central State Audiovisual and Electronic Archive. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0204-1100>

KONTRIMAVIČIENĖ Danutė – Master (History), Director, Lithuanian State Modern Archives

КЛИНИНА Тетяна Сергіївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут»;

запрошений дослідник (старший науковий співробітник) Університету Техаса в Остіні (2022 – 2025, США). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0334-9852>

KLYNINA Tetiana – PhD (History), Associate Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities Department, State University “Kyiv Aviation Institute”, Visiting Scholar (Senior Research Fellow) University of Texas at Austin (2022 – 2025, USA). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0334-9852>

КУРЧЕНКО Тетяна Євгенівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2704-6482>

KURCHENKO Tatiana – PhD (History), Associate Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities Department State University “Kyiv Aviation Institute”. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2704-6482>

ПАСКАЛ Жанна Валеріївна – старший викладач кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8499-7853>

PASKAL Zhanna – Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language, History and Information Activities State University “Kyiv Aviation Institute”. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8499-7853>

PUKĖNAS Jokūbas – PhD student (History), Archivist Lithuanian State Modern Archives, Lithuanian Institute of History

РОГОЖА Марія Михайлівна – докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри етики, естетики та культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1469-861X>

ROHOZHA Mariya – DSc (Philosophy), Professor Taras Shevchenko National University of Kyiv. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1469-861X>

ТЮРМЕНКО Ірина Іванівна – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9350-6868>

TIURMENKO Iryna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities

Department, State University “Kyiv Aviation Institute” ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9350-6868>

ХАЛЕЦЬКА Леся Пилипівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8409-2138>

КНАLETСКА Lesia – PhD (History), Associate Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities Department, State University “Kyiv Aviation Institute”. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8409-2138>

ЮРЧЕНКО Ольга Андріївна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри української мови, історії та інформаційної діяльності Державного університету «Київський авіаційний інститут». ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9181-5886>

YURCHENKO Olha – PhD (History), Associate Professor, Professor, Ukrainian Language, History and Information Activities Department, “State University “Kyiv Aviation Institute”/ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9181-5886>

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (І. Тюрменко)	3
A WORD TO THE READER: THE ACT OF THE RESTORATION OF LITHUANIA'S INDEPENDENCE ON MARCH 11, 1990, AND ITS PATH TO THE ARCHIVE (D. Kontrimavičienė, J. Pukėnas)	6
Частина I. СУСПІЛЬНІ ПРАКТИКИ ДОКУМЕНТУВАННЯ ПОДІЙ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	10
Розділ 1. Комісії з документування подій Другої світової війни: досвід України і Франції (І. Тюрменко)	10
Розділ 2. Документування російсько-української війни: зарубіжні (академічні) практики (Т. Клиніна).....	28
Розділ 3. Аеропорти України в українських онлайн-медіа в період повномасштабного російського вторгнення (Ж. Паскал)	46
Розділ 4. Документування воєнних злочинів проти довілля України: організаційно-правовий аспект (О. Юрченко)	66
Розділ 5. Російсько-українська війна (2022–2024 рр.): документування та оприлюднення свідчень державними установами та громадськими організаціями України і Польщі (Л. Божук, Л. Халецька).....	85
Частина II. РОЛЬ АРХІВНИХ УСТАНОВ У ДОКУМЕНТУВАННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ АГРЕСІЇ	132
Розділ 1. Експертиза цінності аудіовізуальних документів періоду російсько-української війни: вступ до проблеми (Т. Ємельянова)	132
Розділ 2. Досвід Державного архіву Київської області щодо збереження регіональної архівної спадщини в умовах російської агресії (2022–2024 рр.) (Т. Курченко)	149
Частина III. КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄКТИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ ВІЙНИ	168
Розділ 1. Збереження культурних об'єктів України в умовах війни (Н. Бем).....	168
Розділ 2. Поштова марка як засіб зміцнення солідарності та історична пам'ять війни (Т. Бевз)	186
Розділ 3. Специфіка мемів війни у документуванні подій (культурологічний аспект) (М. Рогожа)	204
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....	223

CONTENTS

INTRODUCTION (I. Tiurmenko)	3
A WORD TO THE READER: THE ACT OF THE RESTORATION OF LITHUANIA'S INDEPENDENCE ON MARCH 11, 1990, AND ITS PATH TO THE ARCHIVE (D. Kontrimavičienė, J. Pukėnas)	6
Part I. SOCIAL PRACTICES OF DOCUMENTING WAR EVENTS: PAST AND PRESENT	10
Chapter 1. Commissions for Documenting the Events of the Second World War: The Experience of Ukraine and France (I. Tiurmenko)	10
Chapter 2. Documenting the Russian-Ukrainian War: Foreign (Academic) Practices (T. Klynina)	28
Chapter 3. Ukrainian Airports in Ukrainian Online Media During the Period of Full-Scale Russian Invasion (Zh. Paskal)	46
Chapter 4. Documenting War Crimes Against Ukraine's Environment: Organizational and Legal Aspects	66
Chapter 5. The Russian-Ukrainian War (2022–2024): Documentation and Disclosure of Testimonies by State Institutions and Civil Society Organizations of Ukraine and Poland (L. Bozhuk, L. Khaletska)	85
Part II. THE ROLE OF ARCHIVAL INSTITUTIONS IN DOCUMENTING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR	132
Chapter 1. Expertise of the value of audiovisual documents from the period of the Russian-Ukrainian war: Introduction to the issue (T. Yemelianova)	132
Chapter 2. The experience of the State Archive of Kyiv Region in preserving regional archival heritage during the Russian aggression (2022–2024) (T. Kurchenko)	149
Part III. CULTURAL OBJECTS AS A REFLECTION OF THE EVENTS OF THE WAR	168
Chapter 1. Preservation of Ukraine's Cultural Sites Under War Conditions (N. Bem)	168
Chapter 2. The Postage Stamp as a Means of Strengthening Solidarity and a Historical Memory of War (T. Bevz)	186
Chapter 3. The Specificity of War Memes in Documenting Events (Cultural Studies Aspects) (M. Rohozha)	204
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	223

Наукове видання

ТЮРМЕНКО Ірина Іванівна
БЕВЗ Тетяна Анатоліївна
БЕМ Наталія Вікторівна
БОЖУК Людмила Володимирівна
СМЕЛЬЯНОВА Тетяна Олександрівна
KONTRIMAVIČIENĖ Danutė
КЛИНІНА Тетяна Сергіївна
КУРЧЕНКО Тетяна Євгенівна
ПАСКАЛ Жанна Валеріївна
PUKĒNAS Jokūbas
РОГОЖА Марія Михайлівна
ХАЛЕЦЬКА Леся Пилипівна
ЮРЧЕНКО Ольга Андріївна

ДОКУМЕНТУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ
ЗА ЧАСІВ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Монографія
за ред. І. І. Тюрменко

В авторській редакції

Технічний редактор *А. І. Лавринович*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Черної*

Підп. до друку 04.07.2025. Формат 60x84/16. Папір офс.
Опер. друк. Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид. арк. 14,25.
Тираж 30 пр. Замовлення № 92-1.

Видавець і виготовник КАІ
(Національний авіаційний університет)

03058. м. Київ, проспект Любомира Гузара, 1.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 7604 від 15.02.2022.